

Danske Studier 2018

Universitets-Jubilæets danske Samfund

2018

Danske Studier

Udgivet af Simon Skovgaard Boeck
og Henrik Blicher
under medvirken af
Andrea Stengaard

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 597
Omlagsdesign: Jakob Brandt-Pedersen

Printed in Denmark by
Tarm Bogtryk A/S
ISSN 0106-4525
ISBN 978-87-408-3195-5

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag, universitypress.dk

Udgivet med støtte fra Det Frie Forskningsråd | Kultur og Kommunikation.

Artiklerne i dette bind har været underkastet anonym fagfællebedømmelse.

Alle årgange af Danske Studier fra 1904 til 2017 er nu frit tilgængelige på www.danskestudier.dk

Bidrag til tidsskriftet sendes til:

lektor
Henrik Blicher
Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab
Københavns Universitet
Emil Holms Kanal 2
2300 København S

seniorredaktør
Simon Skovgaard Boeck
Gammeldansk Ordbog
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
Christians Brygge 1
1219 København K

Redaktionen foretrækker at modtage bidrag elektronisk, og disse kan sendes til ss@dsl.dk.

Bøger til redaktionen bedes sendt til redaktionssekretær Andrea Stengaard: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Christians Brygge 1, 1219 København K.

Manuskripter (inkl. resume) skal være redaktionen i hænde inden 1. april 2019.

Indhold

<i>Jørgen Schack:</i>	
Perfektum participium som adjektivisk prædikativ	5
<i>Anna Katharina Richter og Jürg Glauser:</i>	
A neglected manuscript. A Danish version of <i>Amadis de Gaula</i>	30
<i>Helene Peterbauer:</i>	
Revisiting the (Proto-)Feminist Traits of Leonora Christina's Life and Work through Nina Karin Monsen's <i>Jammersminne</i>	39
<i>Jens Bjerring-Hansen:</i>	
Fremmede blikke. Ekkoer fra 1700-tallet hos Georg Brandes	69
<i>Jan Rosiek:</i>	
Fatal forførelse. Retorisk-etisk narratologi og Olivia Levisons »Loreley«	89
<i>Jens Lohfert Jørgensen:</i>	
Et spørgsmål om legitimitet. Om nogle aktuelle tendenser i dansk litteraturhistorieforskning	117
 JUBILÆUMSANMELDELSER	
<i>Bo-A. Wendt, Pär Nilsson og Bodil Rosqvist:</i>	
Ordbog over det danske Sprog: En pigg hundraåring.	146
<i>Lisbeth Worsøe-Schmidt:</i>	
Sv. Møller Kristensens <i>Digteren og Samfundet</i>	168
 ANMELDELSER	
<i>Henrik Jørgensen:</i>	
Ebba Hjorth (hovedredaktør), Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen og Laurids Kristian Fahl (red.): Dansk Sproghistorie, bd. 2.	179
<i>Mikkel Bogh:</i>	
Erik A. Nielsen: Gådetale. Emblemer, symbolik, spejle	184
<i>Marita Akhøj Nielsen:</i>	
Pil Dahlerup: Litterær reformation.	188
<i>Christian Benne:</i>	
Jens Baggesen: Labyrinten	198

<i>Aage Jørgensen:</i>	
Morten Høi Jensen: A Difficult Death. The Life and Work of Jens Peter Jacobsen	203
<i>Henrik Stampe Lund:</i>	
Rasmus Vangshardt: Livets febrile hemmeligheder. Et litterært slægtskab mellem Henrik Pontoppidan og Thomas Mann	212
<i>Tine Roesen:</i>	
Ben Hellman: Hemma hos Tolstoj. Nordiska möten i liv och dikt	218
<i>Stephan Michael Schröder:</i>	
Bjarne S. Bendtsen: Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939	223
<i>Erik Skyum-Nielsen:</i>	
Marta Norheim: Oppdateringar frå lykkelandet. Røff guide til samtidslitteraturen	228
Rettelse	233
Bidragydere	234
Universitets-Jubilæets danske Samfund	236

Perfektum participium som adjektivisk prædikativ

Af Jørgen Schack

This paper discusses *-(e)t*-forms, i.e. forms such as *bevæbn-(e)t* and *anhold-t*, in relation to the verb forms perfect participle and supine. In contemporary Danish, a formal distinction is made between *-(e)t*-forms with verbal (resultative) and adjectival (property-ascribing) meaning respectively. When used attributively, no such distinction is made, e.g. *de anholdte/bevæbnede gerningsmænd*. However, when used following the auxiliary verb *være*, *-(e)t*-forms with verbal meaning occur in supine constructions, where there is no inflectional agreement in number between the subject and the supine verb form, e.g. *gerningsmændene er anholdt*. Adjectival *-(e)t*-forms, on the other hand, occur in predicative constructions, where the *-(e)t*-forms agree in number with the subject, e.g. *gerningsmændene er bevæbnede*. It is suggested that *-(e)t*-forms formed from some verbal stems only occur in verbal contexts, while *-(e)t*-forms formed from other verbal stems occur in both verbal and adjectival contexts. The ability of an *-(e)t*-form to participate in adjectival contexts/predicative constructions seems largely to depend on the Aktionsart of the verb that it is formed from.

1. Indledende bemærkninger

Formålet med denne artikel er at afdække hvilke faktorer der er bestemmende for om en *-(e)t*-form kongruensbøjes eller ej i kombination med hjælpeverbet *være*, fx *gerningsmændene er bevæbnede*; *gerningsmændene er anholdt* (**anholdte*). Ved en *-(e)t*-form forstås nærmere bestemt en ordform der er dannet ved tilføjelse af *-(e)t* eller *-t* til en verbalstamme, altså fx *bevæbn-(e)t*, *anhold-t*. De forskellige *-(e)t*-formers tilbøjelighed til kongruensbøjning i den faktiske sprogbrug belyses ved hjælp af korpusundersøgelser (se afsnit 4).

Artiklens hovedpointe er at nogle verbalstammer, fx *anhold-*, danner *-(e)t*-former der normalt kun kan optræde som (ubøjeligt) supinum efter hjælpeverbet *være*, mens andre verbalstammer, fx *bevæbn-*, danner *-(e)t*-former der i denne kontekst enten kan optræde som supinum eller som (bøjeligt) perfektum participium. Verbalstammer af den førstnævnte type kaldes i det følgende *type A-stammer*. Verbalstammer af den sidstnævnte typer kaldes *type B-stammer*. De *-(e)t*-former der kan dannes af type A- og type B-stammer, kaldes henholdsvis *type A-former* og *type B-former*. Disse formers relation til supinum og perfektum participium beskrives nærmere i afsnit 3.

I kombination med *være* optræder type A-former som nævnt normalt kun som supinum. Årsagen til at sådanne *-(e)t*-former ikke optræder som participium i en prædikativkonstruktion (fx *gerningsmændene er *anholdte*), er at de verbalstammer som de dannes af, generelt danner former med en betydning der ikke opfattes som *adjektivisk*, dvs. 'egenskabstilskrivende' (se afsnit 5). Det at være 'anholdt' opfattes ikke som en *egenskab* ved en referent, men som *resultatet* af en handling som referenten har været genstand for; der er således tale om en tilstand der implicerer en forestilling om en overgang fra en initialtilstand ('ikke anholdt') til en resultattilstand ('anholdt'). Denne sidstnævnte resultatative betydning omtales i det følgende som *verbal betydning*. Om en verbalstamme danner *-(e)t*-former af type A eller type B, afhænger overordnet set af verbalstammens aktionsart (se afsnit 6).

2. Lidt historik

I nutidigt dansk har vi, som skitseret ovenfor, en grammatikaliseret skelnen mellem *-(e)t*-former med henholdsvis verbal og adjektivisk betydning. Dansk har ligesom de øvrige skandinaviske sprog oprindeligt haft gennemført kongruensbøjning af *-(e)t*-former, men har på dette punkt udviklet sig i en anden retning end svensk og norsk (se afsnit 7).

Paul Diderichsen konstaterer i artiklen *Perfektparticipium – Supinum – Verbaladjektiv i Dansk og Svensk* (1944: 263) at afvigelserne mellem dansk og svensk i morfologisk og syntaktisk henseende er »saa ubetydelige, at Dialekter inden for de to Sprogomraader paa flere Punkter afviger mere fra Rigssprogene end disse fra hinanden«. Derfor er det ifølge Diderichsen

vigtigt at bemærke, at der i al Fald paa eet Punkt kan paavises divergerende Udviklinger: ved Siden af det oprindelige bøjelege Perfektparticipium (*Han är kommen / Det är kommet*) har Svensken udviklet et i Formen forskelligt ubøjelegt »Supinum« (*Han har kommit*), som kan anvendes som Centralled i Bisætninger (*då han kommit ...*) og har udviklet en passiv Form (*då han (hade) funnits ...*, da han var blevet fundet). Rigsdansk derimod (der paa dette Punkt endnu ikke er faldet i fast Leje) tenderer imod at gøre Participiet ubøjelegt (ibid.).

Diderichsen bemærker med tilfredshed at det ubøjede participium i de sammensatte tider som følge af Henrik Bertelsens autoriserede retskriv-

ningsvejledning i Saabys Retskrivningsordbog (7. udgave, 1918) endelig har opnået officiel anerkendelse (ved siden af det kongruensbøjede).¹ Ved at følge disse regler kan man »regulere Participiernes Bøjning, saa at den bliver Udtryk for fine Aspektnuancer. Beklageligvis synes dette mønstergyldige Forsøg i den vejledende praktiske Grammatik ikke at have sat sig tydelige Spor i Undervisning og Sprogbrug« (1944: 266).

Diderichsens beskrivelse af udviklingen henimod ubøjede former går igen hos Karker (1972: 5):

Den moderne situation åbner mulighed for nuanceringer. Vil man lægge vægt på verbalbegrebet (handlingen), kan man vælge intetkøn; vil man fremhæve det tillægsordsagtige (tilstanden), kan man vælge køns- og talbøjning. Man kan således skelne mellem *De blev overrasket* (af tordenvejret) og *De blev overraskede* (da de så os) (...) Med den voksende tilbøjelighed til i almindelighed at foretrække intetkønsformen må man imidlertid gøre sig klart at sådanne fine nuancer kan gå læseren fuldstændig forbi.

En lignende beskrivelse finder man hos Hansen (1993): Sprogbrugeren kan vælge at skelne mellem proces (overgang) og tilstand (egenskab), fx »Er dine erindringer trykt?« (proces) og »Var sangene til festen trykte? Nej, de var bare fotokopierede« (tilstand). Men også ifølge Hansen (1993: 55) er denne skelnen på vej ud af sproget: »Tendensen går nu i retning af helt ubøjede tillægsformer efter *blive* og *være*, og på den måde forsvinder vort lille fine, men også lidt besværlige raffinement igen.«

Retskrivningsordbogens § 33 om »Præteritum participium efter hjælpeverber mv.« (i RO 1986 ff.) læner sig naturligt nok op ad den beskrivelse af sprogbrugen som man finder hos de tre tidligere sprognævnsmænd Paul Diderichsen, Allan Karker og Erik Hansen. Ordbogens § 33.2.a om »Handlingsforløb« lyder kort og godt: »Når der fortrinsvis tænkes på et handlingsforløb, bruges ubøjet form«. § 33.2.b om »Tilstand« viderebringer den ovennævnte beskrivelse af udviklingen henimod ubøjede former:

Når der fortrinsvis tænkes på en tilstand (...), kan participiet behandles som et adjektiv og bøjes (...). Det gælder især når participiet er gradsbestemt (...) Men i mange tilfælde er ubøjet form

1 En detaljeret redegørelse for den retskrivningshistoriske udvikling på dette område finder man i Galberg Jacobsen 2010 (se især s.142-145 og 517-521).

almindelig sprogbrug uanset om der er tale om en handling eller en tilstand.

Retskrivningsordbogens meget kortfattede beskrivelse af sprogbrugen kan give ordbogsbrugeren det indtryk at numerusbøjede former i kombination med *være* er et særtilfælde. Sådan forholder det sig imidlertid ikke i den faktiske sprogbrug: Ubøjet form *kán* vikarierer for bøjet form i kontekster hvor en *-(e)t*-form betegner en tilstand (egenskab), fx *spillerne var skuffet efter kampen; eleverne er ofte beruset allerede før festen begynder*, men det kan påvises empirisk at sprogbrugerne i sådanne kontekster klart foretrækker bøjede former fremfor ubøjede, og at »vort lille fine, men også lidt besværlige raffinement« faktisk lever i bedste velgående (se afsnit 4)

3. Perfektum participium og supinum

Som det er fremgået, skelnes der i denne fremstilling mellem supinum og perfektum participium, jf. Juul Nielsen (2014: 177): »Supinum bruges i forskellige verbale funktioner, fx i retrospektive tempora: »*han har stegt en pølse*, mens perfektum participium har adjektivisk funktion: *en stegt pølse*«. Supinum har som følge af sin verbale funktion ingen (yderligere) bøjning; perfektum participium bøjes i numerus og bestemthed efter samme mønster som adjektiverne.² Valget mellem supinum og participium skal forstås som et valg mellem to morfologisk forskellige former, henholdsvis en ubøjelig form og en bøjelig form. Udtryksforskellen ubøjelig vs. bøjelig modsvares af en indholdsforskel: Supinum bidrager til prædikatsdannelse, perfektum participium bidrager til nominal modifikation (Juul Nielsen 178, 181 f.). Der er m.a.o. ikke tale om én form, fx formen *stegt*, der alt efter konteksten fungerer som enten supinum eller perfektum participium. Supinum bruges i perfektumkonstruktioner, fx *han har stegt en pølse*, i perifrastiske passivkonstruktioner, fx *pølserne er stegt for en time siden*, og i konstruktioner med verbet *få*, fx *han fik stegt pølserne*. Dertil kommer de to konstruktionstyper objekt med supinum og subjekt med supinum, fx *ministeren krævede dem fyret* og *kongen formodes dræbt* (Juul Nielsen 2014: 178 f.). Perfektum participium bruges som attributivt

² Der ses i denne sammenhæng bort fra genus, som kun forekommer ved participier dannet af en række stærktbøjede verber.

adled i et nominalhypotagme, fx *de stegte pølser*, og som adjektivisk prædikativ, fx *pølserne er stegte* (Juul Nielsen 2014: 184).

Betegnelsen *-(e)t-form*, der bruges i denne artikel, er ment som en bekvem samlebetegnelse for to nærtbeslægtede homonyme former, fx *anholdt*, *bevæbnet* (supinum) og *anholdt*, *bevæbnet* (perfektum participium). Både type A-former og type B-former kan fungere som attributivt adled, fx *de anholdte gerningsmænd* (type A), *de bevæbnede gerningsmænd* (type B). De pågældende *-(e)t*-former realiserer her perfektum participium og har dermed pr. definition adjektivisk funktion. Derimod kan kun type B-former fungere som adjektivisk prædikativ, fx *gerningsmændene er bevæbnede*. I kombination med *være* realiserer type A-former supinum, idet de i denne kontekst normalt kun optræder i de ovennævnte verbale funktioner.³ Type A-former har i kombination med *være* verbal ('resultativ') betydning. Det samme er tilfældet når sådanne former optræder som attributivt adled og dermed realiserer perfektum participium, fx *de anholdte gerningsmænd*. Et attributivt participium bidrager til nominal modifikation (jf. ovenfor), uanset om det er en type A-form eller en type B-form, men en type A-form har i denne funktion samme resultative betydning som supinumsformen i en perifrastisk passivkonstruktion, fx *gerningsmændene er anholdt*. Type A-former kan altså have såvel adjektivisk som verbal funktion, men de har overalt verbal betydning. Til forskel herfra kan type B-former have såvel adjektivisk som verbal funktion og såvel adjektivisk som verbal betydning. Adjektivisk funktion har de når de realiserer formen perfektum participium i et nominalhypotagme eller en prædikativkonstruktion, fx *de bevæbnede gerningsmænd*, *gerningsmændene er bevæbnede*. Det kan være svært at afgøre om en attributiv type B-form har adjektivisk eller verbal betydning. I en konstruktion som *de maledede bænke* kan participiet *malet* alt efter konteksten have adjektivisk eller verbal betydning. Betydningen kan være egenskabstilskrivende og dermed klassificerende: Bænkene klassificeres som 'malede bænke' i modsætning til fx 'oliebehandlede bænke', altså en betydning der svarer til den det adjektivi-ske prædikativ har i *bænkene er maledede*. Men den attributive type B-forms betydning kan også være verbal: *de (netop) maledede bænke*, dvs. 'de bænke som (lige) er blevet malet'. Verbal funktion og verbal betydning har type B-former når de realiserer formen supinum, fx i en perifrastisk passiv som *bænkene er malet to gange*.

3 Det skal bemærkes at supinum topologisk kan behandles som prædikativer, dvs. stå på prædikativets plads, fx »Boligmarkedet er egentligt praktisk *indrettet*« (GDS: 1603).

Der er hidtil kun nævnt eksempler på *-(e)t*-former dannet af transitive verbalstammer. Der kan kun dannes perfektum participium af intransitive stammer med overgangsbetydning, fx *de forsvundne børn*, men ikke fx **de sovede børn*. Tilsvarende kan kun supinum af intransitive stammer med overgangsbetydning kombinere med *være*, fx *børnene er forsvundet*, men ikke fx **børnene er sovet* (Juul Nielsen 2014: 184 f.). Antallet af intransitive *-(e)t*-former der er relevante for denne artikels emne, er derfor relativt beskedent. Af eksempler kan nævnes bl.a. *ankommet, falmet, forsvundet, irret, ophørt*. De intransitive *-(e)t*-former kan på samme måde som de transitive inddeles i type A-former og type B-former: I kombination med *være* realiserer type A-former supinum i en perfektumkonstruktion, fx *malerierne er forsvundet*; type B-former realiserer enten supinum, fx *gardinerne er falmet i løbet af sommeren*, eller perfektum participium i en prædikativkonstruktion, fx *gardinerne er falmede*.

4. Kongruensbøjning i praksis

Som det er fremgået af afsnit 2, er kongruensbøjning af *-(e)t*-former i kombination med *være* (og *blive*) blevet beskrevet som et mere eller mindre overstået kapitel i sproghistorien. Det er fuldstændig rigtigt at *-(e)t*-former dannet af visse verbalstammer ikke længere kongruensbøjes efter *være* (og *blive*), fx *anholdt, hentet, omkommet, solgt* (type A-former). Men nogle verbalstammer danner som nævnt *-(e)t*-former der i kombination med *være* kan realisere såvel det ubøjelige supinum som det bøjelige perfektum participium (type B-former).

De nedenstående frekvensoplysninger vedrørende forskellige *-(e)t*-formers tilbøjelighed til kongruensbøjning i kombination med *være* bygger på søgninger i et korpus med landsdækkende, regionale og lokale aviser 2004 ff. Korpusset indeholder p.t. knap 850 mio. løbende ord. De anførte p-værdier er fremkommet ved χ^2 -test (»goodness of fit«) på fordelingen af bøjningsformerne. Den anvendte søgestreng er (medmindre andet er anført) »VÆRE + ubøjet *-(e)t*-form/bøjet *-(e)t*-form + komma eller punktum«, dvs. en bøjningsform af *være* + fx *solgt/solgte* efterfulgt af et komma eller et punktum. Søgeresultaterne (i form af KWIC-konkordanser) er håndsorteret sådan at kun relevante konstruktioner med pluralissubjekt tælles med, fx »Det skal blive til ældreboliger med 74 andelsboliger, hvoraf de 55 er solgt« (*Weekendavisen* 17.9.2010, min fremhævelse).

4.1 Type A-former – ubøjet form efter *være*

Nedenfor anføres en række eksempler på type A-former (grupperet efter semantiske felter):

- *afsluttet, indledt, ophørt, stoppet, startet*
- *diskuteret, drøftet, undersøgt*
- *aflyst, udskudt, udsat*
- *afleveret, hentet, modtaget, sendt*
- *annonceret, bekendtgjort, meddelt, underrettet*
- *afdækket, afsløret, fundet, opklaret*
- *indfriet, nået, opfyldt, opnået*
- *anholdt, pågrebet, tilbageholdt; frigivet, løsladt; dømt, sigtet*
- *druknet, dræbt, henrettet, kvalt, myrdet, skudt*
- *bortkommet, forsvundet*
- *druknet, faldet ('dræbt i krig'), omkommet*

Sådanne *-(e)t*-formers tilbøjelighed til ubøjet form efter *være* er højsignifikant, fx (alle med $p < 0,0001$)

subjekt pl. *VÆRE anholdt/anholdte*, fx *gerningsmændene er anholdt*

subjekt pl. *VÆRE forsvundet/forsvundne*, fx *pengene er forsvundet*

subjekt pl. *VÆRE ophørt/ophørte*, fx *fjendtlighederne er ophørt*

subjekt pl. *VÆRE solgt/solgte*, fx *alle lejligheder er solgt*

4.2 Type B-former – ubøjet eller bøjet form efter *være*

Her er en række eksempler på type B-former, ligeledes grupperet efter semantiske felter:

- *bejdset, malet, lakeret, ludbehandlet*
- *marineret, røget, saltet, syltet*
- *grillet, kogt, ristet, stegt*
- *befæstet, bemandet, bevæbnet*
- *forkrøblet, misdannet, vansiret*
- *brugt, ramponeret, ridset, skrammet, slidt⁴*

4 Former som *ridset* og *skrammet* kan også være dannet til et substantiv: *skramme* (sb.), *ridse* (sb.).

- *bugtet, slynget, snoet*
- *afkræftet, nedslidt, svækket, udmattet*
- *hæklet, strikket, syet, vævet*
- *fotokopieret, printet, trykt*
- *demokratiseret, marginaliseret, radikaliseret, sekulariseret*
- *engageret, fokuseret, koncentreret*
- *beundret, elsket, forgudet, frygtet, hadet*
- *chokeret, forvirret, overrasket, skuffet*
- *falmet, gulnet, irret, tæret⁵*

I kombination med *være* realiserer mange type B-former i praksis snart supinum, snart perfektum participium (jf. afsnit 3). Det gælder fx former som *lakeret, stegt* og *trykt*. Nedenfor ses *trykt* som supinum (eks. 1) og som perfektum participium (eks. 2):

1. Valgplakaterne er trykt, så tiden er ikke til fordybelse og fælles løsninger. (*Berlingske Tidende* 30.8.2010, min fremhævelse)
2. På officielle kort over Libanon – hvad enten de er trykte eller digitale – bliver flygtningelejrene ofte vist som grå klatter, uden gader tegnet ind. (*Arkitekten* 3.6.2016, min fremhævelse)

En del type B-former kongruensbøjes normalt i denne kontekst. Det gælder fx formen *bevæbnet*, hvor tendensen til numerusbøjet form er højsignifikant:

subjekt pl. VÆRE *bevæbnet/bevæbnede*, fx *gerningsmændene er bevæbnede* ($p < 0,0001$)

Når en type B-form som fx *bevæbnet* efterfølges af en adverbial bestemmelse (typisk i form af en præpositionsforbindelse), optræder den dog normalt i ubøjet form, fx

5 En del *-(e)t*-former dannet af verber der ligesom bl.a. *falme* og *tære* betegner fysiske nedbrydningsprocesser, optræder normalt ikke som adjektivisk prædikat, fx *cyklerne er *rustede*; *blomsterne er *visnede*; *bollerne er *mugnede*. I stedet bruges de etymologisk nærtbeslægtede adjektiver, *rusten, vissen, muggen*: *cyklerne er rustne* osv. Efter *være* optræder *-(e)t*-former som *rustet, visnet, mugnet* som supinum, fx *cyklen/cyklerne er rustet (i løbet af vinteren)*. Det samme kan selvfølgelig *falme, tære* mfl., fx *rørene er tæret (væk)*, sml. *rørene er tærede* (egenskabstilskrivende).

subjekt pl. VÆRE bevæbnet med .../bevæbnede med ..., fx *gerningsmændene var bevæbnet med rifler* (p < 0,0001)

Den stærke tendens til ubøjet form er signal for at (være) *bevæbnet med* opfattes som en verbal forbindelse (jf. *bevæbne nogen/sig med noget*).

En stor gruppe af -(e)t-former dannet af psykologiske verber som fx *chokere*, *forvirre*, *irritere*, *skuffe* kongruensbøjes i praksis nærmest konsekvent efter *være*, fx (alle med p < 0,0001)

subjekt pl. VÆRE *chokeret*/chokerede, fx *de var chokerede*

subjekt pl. VÆRE *forvirret*/forvirrede, fx *vælgerne er forvirrede*

subjekt pl. VÆRE *skuffet*/skuffede, fx *spillerne er skuffede*

Dette gælder typisk også når sådanne -(e)t-former efterfølges af en præposition som de indgår en fast forbindelse med, fx (alle med p < 0,0001)

subjekt pl. VÆRE *bekymret*/bekymrede for, fx *vi er stadig lidt bekymrede for situationen i Spanien*

subjekt pl. VÆRE *skuffet*/skuffede over ..., fx *SF-vælgere er skuffede over partiets højredrejning*

subjekt pl. VÆRE *imponeret*/imponerede over ..., fx *vi var imponerede over hendes politiske evner*

I konstruktioner hvor præpositionsforbindelsen indledes med *af*, ses dog typisk ubøjet form, fx

3. Lokalbefolkningen i San Antonio har levet af ungdomsfestturismen, men de har også været irriteret af skraldet og de larmende fester, der varer fra aften til langt ud på næste dag. (*Jyllands-Posten* 28.6.2014, min fremhævelse)

Sådanne konstruktioner med *af* (*nogen eller noget*) må betragtes som perifrastiske passivkonstruktioner, og vi har derfor supinum, ikke perfektum participium (sml. *de var irriterede over skraldet og de larmende fester*).

Efter *blive* optræder type B-former typisk i ubøjet form, fx *bøgerne bliver trykt (i Litauen)*, men også bøjet form forekommer efter *blive*, fx

4. Blandt forbedringerne på Ny Nørreport er (...) nyindrettede toiletter bag det nye billetkontor. Toiletterne bliver bemandede. (*Berlingske* 31.12.2014, min fremhævelse)

Formen *bemandede* er her egenskabstilskrivende ('bemandede toiletter' i modsætning til 'ubemandede') og realiserer derfor perfektum participium som adjektivisk prædikat.

De psykologiske *-(e)t*-former adskiller sig fra de øvrige type B-former derved at de typisk kongruerer med subjektet efter både *være* og *blive*, fx (den første med $p < 0,03$, de to øvrige med $p < 0,0001$)

subjekt pl. BLIVE *chokeret/chokerede*, fx *de blev chokerede*

subjekt pl. BLIVE *forvirret/forvirrede*, fx *vælgerne bliver forvirrede*

subjekt pl. BLIVE *skuffet/skuffede*, fx *spillerne blev skuffede*

Meget tyder altså på at sådanne *-(e)t*-former i særlig høj grad opfattes som egenskabstilskrivende; de synes at have adjektivisk betydning som defaultindstilling.

4.3 Afvigende former

I praksis vil man af og til støde på *-(e)t*-former som med hensyn til bøjning afviger fra det system som er skitseret ovenfor. Man kan finde kongruensbøjede type A-former i kombination med *være*, fx

5. Sydsjællands og Lolland Falsters Politi gennemfører i øjeblikket en koordineret aktion i politikredsen – flere er anholdte. (*dr.dk* 31.3.2009, min fremhævelse)
6. Mange af de førhen så kendte danske barer og restaurationer er forsvundne. (*Fyns Amts Avis* 1.4.2012, min fremhævelse)

De bøjede former *anholdte* og *forsvundne* kan dog ikke betragtes som realisationer af perfektum participium, men må karakteriseres som »rester af ældre sprog eller som hyperkorrektion« (GDS: 632). Hyperkorrektioner som de ovennævnte er meget sjældne i avistekst. Man ser oftere ubøjede type B-former i kontekster der (ifølge det skitserede system) kræver en bøjet form, fx

7. Også fodgængere skal være blevet overfaldet af nogle af demonstranterne, hvoraf flere var beruset. (*Jyllands-Posten* 27.7.2005).

Staveformen *beruset* realiserer her ikke supinum, lige så lidt som fx staveformen *lærer* kan siges at realisere en pluralisform i en kontekst som **vi får to nye lærer i 9. klasse*. Staveformen *beruset* (for *berusede*) er principielt set en ortografisk afvigelse af samme karakter som *lærer* (for *lærere*). I begge tilfælde udtales de respektive ubøjede og bøjede former (næsten) ens i almindelig tale, og i sådanne tilfælde er der hos nogle en tilbøjelighed til at vælge en fonematisk »simpel« stavemåde (en ubøjet form) fremfor en kompleks (en bøjet form), uanset konteksten (jf. Juul & Elbro 2004: 932 f.). Den lydlike lighed mellem ubøjede og bøjede *-(e)t*-former, fx *beruset* og *berusede*, er større end mellem ubøjede og bøjede *-t*-former, fx *stegt* og *stegte*, så man vil formentlig finde flest afvigelser blandt *-(e)t*-formerne.

5. »Rene« tilstande vs. resultattilstande

Schneider (1977: 120) skelner mellem participier som »uttrykker ett tillstånd som resultat av ett skeende (ett tillstånd med 'förhistoria')« og participier som »uttrycker ett tillstånd an sich, utan bindning till någöt som helst föregående skeende«. Det er denne forskel der i nutidigt dansk signaleres ved fravalg/tilvalg af numerusbøjning efter *være*. Som vi har set, er det kun *-(e)t*-former dannet af visse verbalstammer der tillader en sådan sondring mellem resultattilstand (ett tillstånd med 'förhistoria') og ren tilstand/egenskab (ett tillstånd an sich).

Juul Nielsen (2012: 185) gør opmærksom på at der i en *være*-passiv med et overgangsverb er »et element af førtidighed i forhold til et senere referencetidspunkt.« En sådan passivkonstruktion »udtrykker den tilstand der følger efter den overgang som verbet benævner« (ibid.), fx *malerierne er solgt*. Den implicerer m.a.o. et tidsligt forløb: initialtilstand > overgang > ny tilstand (resultattilstand). Samme element af førtidighed finder vi i perfektumkonstruktioner med *være* som hjælpeverb, fx *malerierne er forsvundet*.

Forestillingen om et sådant tidsligt forløb kan være nok så vag, måske på grænsen til det ubevidste, men alligevel: Den meget stærke tendens til ubøjet form efter *være* som ses hos type A-former som fx *anholdt*, *hentet* og *solgt*, indikerer at vi opfatter dem som verbale former, dvs. former der

konceptualiserer tilstande som involverer handling og tid. Derved adskiller de sig fra type B-former som fx *bevæbnet*, *forvirret* og *trykt*, der kan kappe forbindelsen til handling og tid. De sidstnævnte kan både henvise til resultattilstande og til rene (atemporale) tilstande, dvs. egenskaber, og dermed realisere enten supinum eller perfektum participium (jf. eks. 1-2).

Fælles for *-(e)t*-former som *solgt* og *forsvundet* i passiv- og perfektumkonstruktioner som de ovennævnte er at de inddrager reference til størrelser som er eksterne set i forhold til subjeksreferenten. De pågældende ordformer synes her uvilkårligt at aktivere en forestilling om en forudgående handling eller begivenhed. Den intransitive type A-form *forsvundet* giver kun mening i forhold til en forudgående 'forsvinde'-begivenhed. Type A-former der er dannet til transitive verber, fx *solgt*, kan derudover involvere en forestilling om en agentiv eller kausativ størrelse, fx *malerierne er solgt* ('nogen har solgt malerierne'). Egenskabstilskrivende ord og ordformer derimod er kendetegnet ved at de udtrykker »en intern relation, dvs. en relation som ikke inddrager reference til entiteter der i sammenhængen defineres som forskellige fra subjektets referent« (GDS: 1285). Den tilstand som sådanne ord og ordformer betegner, er noget som alene vedrører subjektet: *-(e)t*-formen *trykte* i eks. 2 (»hvad enten de er trykte eller digitale«) aktiverer lige så lidt som det dermed sideordnede adjektiv, *digitale*, en forestilling om subjektseksterne størrelser i form af en forudgående handling og en agens; her henvises der alene til egenskaber ved subjeksreferenten.

5.1 Essens og accidens

I GDS sættes valget mellem participium og supinum i forbindelse med sondringen mellem essentielle og accidentielle egenskaber:

I visse sprogformer er der en betydningsforskel mellem en kongruensbøjet participialform med en verbal rod og supinumsformen. Participialformen betyder da en permanent, essentiel egenskab, supinumkonstruktionen i passiv noget accidentielt. (GDS: 876)

Betydningsforskellen eksemplificeres i GDS (ibid.) med bl.a. »bordene er malede« (participialform: *essens*) overfor »bordene er malet« (supinum: *accidens*).

GDS' sondring mellem essentielle og accidentielle egenskaber svarer i det store og hele til Carlsons (1979, 1980) sondring mellem *individual-*

level predicates og *stage-level predicates*. Individual-level predicates udtrykker mere eller mindre permanente tilstande, fx »(be) intelligent«, »(be) sick (mentally)«; stage-level-predicates udtrykker forbigående tilstande, fx »(be) drunk«, »(be) sick (physically)« (Carlson 1979: 57). Som det fremgår af Carlsons eksempler, kan ord og ordformer med adjektivisk betydning udtrykke såvel permanente (essentielle) som forbigående (accidentielle) tilstande, sml. tilsvarende danske eksempler som *han er klog* (individual-level); *han er fuld* (stage-level). Hvad kongruensbøjning af *-(e)t*-former angår, forholder det sig sådan at de allermest bøjningstilbøjelige former er dem der typisk udtrykker forbigående tilstande, nemlig psykologiske participier af typen *forvirret*, *skuffet* og participier som udtrykker fysiske tilstande, fx *beruset*, *udmattet* (jf. afsnit 4.2). Distributionen af bøjede (adjektiviske) og ubøjede (verbale) former synes m.a.o. ikke at korrelere med henholdsvis essentielle og accidentielle egenskaber.

Becker-Christensen (2001: 133) bemærker at participier dannet af visse verber ikke kongruensbøjes efter *være*:

Participier som fx *dræbt*, *fundet*, *hentet*, *skudt*, *solgt*, *spist* og *tabt* betegner en aktivitet der medfører en ikke-temporær, absolut tilstand som ikke er en egenskab (...) Når der i *VÆRE*-konstruktionen med disse verber fokuseres på tilstand, er det indtrædelsen af tilstanden der fokuseres på (...) De kongruensbøjes da heller ikke efter *VÆRE*.

Men som nævnt synes det overordnet set ikke at være distinktionen permanent (absolut) vs. temporær (ikke-absolut) der er afgørende for om en *-(e)t*-form er modtagelig for kongruensbøjning eller ej. De tilstande som fx *anholdt* og *forsvundet* betegner, er reversible (dvs. ikke-absolutte) tilstande, jf. fx

8. Han var i 2005 anholdt i to dage, hvorefter han blev løsladt (*TV 2 Nyhederne* 22.1.2010)
9. En 19-årig gymnasiepige, der havde været forsvundet i tre dage, blev torsdag fundet i god behold i Fredericia (*nyheder.tv2.dk* 23.6.2017)

Former som *anholdt* og *forsvundet* er ikke desto mindre lige så lidt modtagelige for kongruensbøjning som fx *dræbt* og *spist*. Det der blokerer for kongruensbøjning, er, som Becker-Christensen bemærker, at sådanne

former ikke betegner *egenskaber*, men dette forhold er som nævnt uafhængigt af distinktionen permanent vs. temporær.

5.2 Semantiske roller

De verbalhandlinger som de forskellige verbalstammer betegner, har forskellig indvirkning på de argumenter de hver især styrer. Sådanne »indvirkningsforskelle« kan ifølge nogle grammatikere udtrykkes ved hjælp af semantiske roller. Rollebetegnelsen *patiens* (eller *patient*) bruges traditionelt som en overordnet betegnelse for 'den eller det som verbalhandlingen er rettet mod' (jf. fx Becker-Christensen 2010: 19). Men i nogle grammatiske fremstillinger skelnes der mellem rollerne *patiens* og *tema*, hvor *patiens* betegner »den eller det som skapas, förstörs eller på annat sätt i grunden påverkas av den aktion som predikatet uttrycker« (Platzack 2011: 74, min fremhævelse). Rollen *tema* betegner »den eller det som utsätts för den aktion som predikatet uttrycker utan att i grunden bli påverkat« (ibid., min fremhævelse), fremfor alt »det som flyttas eller är placerat någonstans« (Platzack 2011: 41). I sætningen »Kalle målade ett staket« (ibid.) er *et staket* således *patiens* (»patient«), idet verbalhandlingen 'male' har indvirkning på argumentets beskaffenhed (dets egenskaber).⁶ I sætningen »Tåget ankommer kl. 13« (ibid.) er *tåget* *tema*: Verbalhandlingen 'ankomme' (og tilsvarende verbalhandlinger som styrer temaargumenter, fx 'aflevere', 'flytte', 'hente', 'sælge') påvirker argumentets placering (herunder skift af ejermænd), men de har ingen indvirkning på dets beskaffenhed: Formerne *solgt* og *flyttet* i konstruktioner som *malerierne er solgt* og *naboerne er flyttet* angiver at subjektsreferenterne har været udsat for de handlinger som de respektive verbalstammer betegner, men de oplyser intet om referenternes egenskaber.

Verbalhandlinger der styrer temaargumenter, er som nævnt sådanne som har indvirkning på det styrede arguments placering, men som ikke påvirker dets beskaffenhed. En tilsvarende mangel på »beskaffenhedspåvirkning« finder man hos verbalhandlinger der betegnes af en lang række ikke-placeringsrelaterede verbalstammer, nemlig type A-stammer som fx

6 Van Valin (2001: 24) skelner på en tilsvarende måde mellem rollerne *patient* og *theme*: »A patient argument is either in a state or undergoes a change of state or condition« (min fremhævelse). Et argument med rollen *theme* betegner, ligesom Platzacks *tema*, et argument der flyttes eller er placeret et sted: »In *Chris gave the notebook to Dana*, *the notebook* is a theme, not a patient, because it undergoes a change of possession, not a change of state« (ibid.).

aflyse, anholde, diskutere, ophøre, overstå. Der synes at være en vis sammenhæng mellem verbalstammernes tilbøjelighed til at styre henholdsvis patients- og temaargumenter og deres respektive aktionsart.

6. Aktionsart

Hvis det er rigtigt at *-(e)t*-former dannet af type A-stammer uvilkårligt implicerer en forestilling om et tidsligt forløb (initialtilstand > overgang > resultattilstand, jf. afsnit 5), mens *-(e)t*-former dannet af type B-stammer både kan udtrykke temporale og atemporale ('rene') tilstande (jf. afsnit 5.1), er det oplagt at se på hvordan de forskellige verbalstammer forholder sig til den semantiske kategori der traditionelt kaldes *aktionsart*, dvs. de forskellige verbers/konstruktioners interne tidslige struktur (jf. fx Platzack: 2011: 172 ff.).

I den lingvistiske litteratur opereres der typisk med tre til fem aktionsarter. I denne fremstilling følges Vendlers (1957) klassiske inddeling af de engelske verber, der resulterer i følgende fire aktionsarter *states*, *activities*, *accomplishments* og *achievements*.⁷ I stedet for de oprindelige engelske betegnelser bruges her betegnelserne *tilstande*, *processer*, *gradvise forandringer* og *øjeblikkelige forandringer*.

De fire aktionsarter har hver sin karakteristiske tidsprofil.⁸ Den grafiske fremstilling af aktionsarterne (figur 1, 2, 3 og 5) stammer oprindelig fra Schneider (1977). Her benyttes Platzacks (2011) let forenklede fremstilling.

6.1 Tilstande (states)

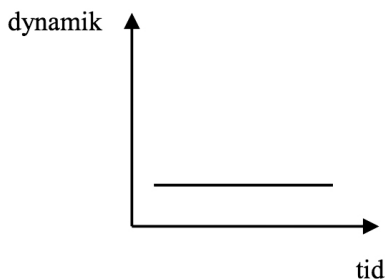
Aktionsarternes respektive tidsprofiler kan specificeres med udgangspunkt i hvordan de forholder sig til de tre parametre *udstrækning i tid* (ofte benævnt *durativitet*), *dynamik* og *telicitet* (jf. fx Smith 1997). Ved en *til-*

7 Ifølge nogle (fx Pustejovsky 2005) kan man nøjes med tre aktionsarter, idet *accomplishments* og *achievements* kan slås sammen til én type, nemlig »overgange« (eng. *transitions*). Andre (fx Smith 1997) føjer en type til Vendlers klassifikation, nemlig *semelfaktiver* (repræsenteret ved verber som fx *blinke*, *nyse* og *knipse*). Semelfaktiver danner normalt ikke perfektum participium og er derfor ikke relevante i min sammenhæng.

8 Jf. GDS, der i stedet for *aktionsart* benytter betegnelsen *tidsprofilering*.

stand forstås en statisk, homogen tilstand af en vis, kortere eller længere, varighed (angivet ved den vandrette linje i fig. 1).

Fig. 1

De verber der leksikaliserer aktionsarten tilstande, danner *-(e)t*-former med adjektivisk potentiale: Tilstandsverber har en tidsprofil der hverken involverer dynamik ('noget som kræver tilførsel af energi' (jf. Comrie 1976: 48) eller telicitet ('en forestilling om et logisk slutpunkt med efterfølgende overgang til ny tilstand'). Antallet af »fødte« indiskutable tilstandsverber er imidlertid relativt beskedent (jf. GDS: 192), og kun få af dem danner perfektum participium. Blandt dem der *gør*, har vi bl.a. verbet *bebo* og en lille gruppe psykologiske verber, herunder *beundre*, *forgude*, *elske*, *frygte* og *hade*.⁹ De kan alle optræde som adjektivisk prædikat, fx

10. Der er 406 øer i Danmark. Kun 70 er beboede. (*Berlingske* 3.6.2017, min fremhævelse)
11. Der findes dog nogle få svampe, der angriber levende træ. De er frygtede, men heldigvis sjældne. (*Politiken* 13.10.2012, min fremhævelse).

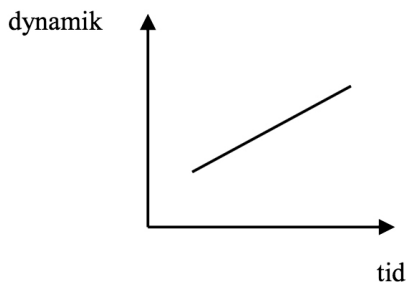
⁹ Der kan skelnes mellem to typer psykologiske verber: (1) en stor gruppe (i dansk over 100 verber) hvor udtryksobjektet har den semantiske rolle *eksperient*, fx *du skræmmer børnene*, (2) en lille gruppe (tilstands)verber, hvor det er subjektsreferenten der har denne rolle, fx *de frygter magthaverne*. Den førstnævnte gruppe kan ifølge Pustejovsky (2005: 47 ff.) kategoriseres som overgangsverber, den sidstnævnte som tilstandsverber: »We suggest that the event structure for the frighten verbs [dvs. type 1] is that of a transition, while the event structure for fear verbs [dvs. type 2] is that of a state«.

Tilstandsverber og de *-(e)t*-former der kan dannes af dem, har en statisk tidsprofil. Som det er fremgået af det ovenstående, danner en lang række andre type B-stammer *-(e)t*-former der kan optræde med samme statiske tidsprofil som de »fødte« tilstandsformer.

6.2. Processer (activities)

Den skrå linje i fig. 2 angiver at aktionsarten *processer* er dynamisk og har udstrækning i tid, men ligesom tilstande har processer ikke noget logisk slutpunkt, og der indtræffer derfor ikke nogen overgang til ny tilstand.

Fig. 2

Procesverber synes, ligesom de temastyrende verber, ikke at påvirke det styrede arguments beskaffenhed (jf. afsnit 5.2), og de tilsvarende *-(e)t*-former vil derfor normalt ikke kunne opfattes som adjektivi-ske. Konstruktioner som *sagerne er diskuteret* og *mine skatteforhold er undersøgt* meddeler at de ateliske situationer 'diskutere sagen' og 'undersøge mine skatteforhold' er ophørt, men oplyser ikke noget subjektsreferenternes egenskaber (sml. fx *sagerne/mine skatteforhold er komplicerede*); *-(e)t*-former af denne type realiserer derfor supinum efter *være*.

Det skal bemærkes at et verbum som i sin grundbetydning må betragtes som et procesverbum og derfor ikke danner en adjektivisk *-(e)t*-form, kan danne en adjektivisk form når det bruges i overført betydning. I en konstruktion som fx *politiet forfulgte røverne* må *forfølge* vel karakteriseres som et procesverbum hvis *-(e)t*-form realiserer supinum efter *være*, fx *røverne var forfulgt (af politiet)*. Men i sin overførte betydning, 'udsætte for politisk eller religiøs forfølgelse; udsætte for krænkelse af menneske-

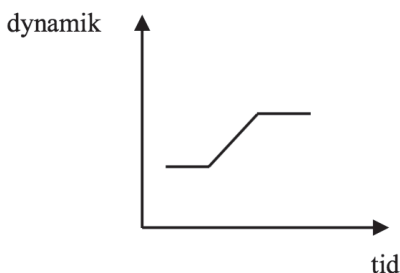
rettighederne' (Den Danske Ordbog), er *forfølge* snarest et psykologisk verbum (jf. note 9 og afsnit 6.3, eksempel 14), svarende til fx *krænke*, *kue*, *undertrykke*. I denne betydning kan *-(e)t*-formen *forfulgt* være adjektivisk og derfor realisere perfektum participium, fx

12. Selv om Tyskland også giver asyl til homoseksuelle, hvis de er forfulgte, var det udslagsgivende for Mahmoud Hassino at han har været politisk aktiv. (*Information* 27.2.2016, min fremhævelse)

6.3 Gradvise forandringer (accomplishments)

Som det er fremgået, leksikaliserer tilstandsverber og procesverber henholdsvis statiske, homogene tilstande og processer uden et logisk slutpunkt. Verber der indgår i konstruktioner som beskriver gradvise forandringer, leksikaliserer en proces der gradvis (trin for trin) leder frem til en overgang (Dowty 1991), altså et punkt hvor begivenheden kulminerer og der indtræffer en overgang til ny tilstand (angivet ved det øverste knæk på linjen i fig. 3).

Fig. 3

Prototypiske eksempler på verber der leksikaliserer gradvise forandringer, er sådanne som styrer et efficeret objekt, dvs. et objekt der betegner en referent der bliver til som følge af verbalhandlingen, fx *bygge*, *mure*, *strikke*, *trykke*. Her kan den proces der trin for trin leder frem til overgangen, så at sige iagttages direkte:

13. Det tager få timer at strikke en pussy hat – men den kan gøre en verden til forskel. (*fyens.dk* 23.3.2017)

Det der foregår i løbet af den tid der går før overgangen indtræffer og huen bliver til (angivet ved den skrå linje i fig. 3), er den form for proces som verbet *strikke* leksikaliserer.

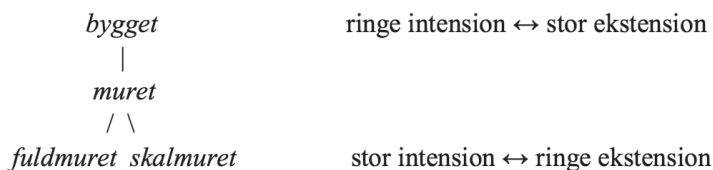
Også mange af de verber der styrer et afficeret objekt, hører til i denne gruppe, fx *bejdse*, *grille*, *marinere*, *radikalisere*, *stresse*, *udmatte*. I eks. 14 har subjektet været udsat for den proces som verbet *radikalisere* leksikaliserer. Forandringen fra ikke-radikaliseret til radikaliseret sker gradvis i løbet af en måned og kulminerer i en overgang til tilstanden *radikaliseret*:

14. Angiveligt kom hun i kontakt med militante muslimer og blev radikaliseret på blot en måned (*Kristeligt Dagblad* 19.4.2017)

Verber der leksikaliserer gradvise overgange, kan ofte beskrive såvel teliske som ateliske situationer, fx *hun strikker*; *hun strikker på en hue* (atelisk); *hun strikker en hue* (telisk). Dansk har i det hele taget »kun i relativt begrænset omfang (...) verbalstammer med markeret telicitet. Telicitet dannes i stedet gennem grammatisk konstruktion« (GDS: 838). Når det alligevel kan give mening at skelne mellem teliske og ateliske verber, skyldes det at nogle verber ubesværet indgår i beskrivelser af såvel teliske som ateliske situationer (fx *male*, *strikke*), mens andre normalt kun indgår i beskrivelser af ateliske situationer (fx *diskutere*, *undersøge*).

De fleste af de type B-former der er nævnt i afsnit 4.2, er dannet af verbalstammer der leksikaliserer gradvise overgange. Det er dog ikke alle verber med affinitet til denne aktionsart der danner *-(e)t*-former med adjektivisk betydning. Det gælder fx et verbum som *bygge*, der selvom det styrer et efficeret objekt med den semantiske rolle patients, danner en (resultativ) type A-form. Formen *bygget* vil normalt ikke kunne betegne en *egenskab* ved et hus eller en anden genstand der frembringes ved den proces som verbet *bygge* benævner. Det skyldes at *bygget* i kraft af sin ringe intension befinder sig på det øverste trin af abstraktionsstigen (fig. 4) og derfor har en ekstension der omfatter alle foreliggende huse. Denne *-(e)t*-forms klassificerende potentiale er derfor lig nul. Den eneste umiddelbart relevante kontrast til 'bygget' er initialtilstanden, dvs. 'ikke bygget (endnu)', og *bygget* må derfor afspejle en resultattilstand (*husene er bygget/*byggede*).

Fig. 4

Ét trin nede ad abstraktionsstigen har vi *-(e)t*-formen *muret*, som har et klart klassificerende potentiale:

15. Et gammelt træhus blev erstattet med et muret hus, der nu rummer Bjarne Nielsen Brovsts skrivestue, hvor han kan sidde i fred og skrive (*Århus Stiftstidende* 18.3.2011, mine fremhævelser)

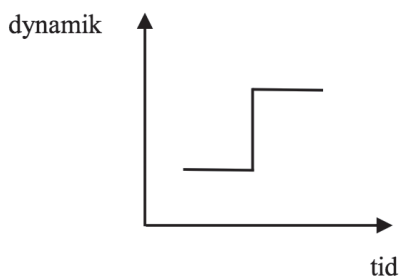
I eksemplet kontrasterer *muret* ikke med en anden *-(e)t*-form, men det er uden betydning i denne sammenhæng. Det afgørende er at *muret* har noget relevant at kontrastere med: *et muret hus* vs. *et træhus*. På det nederste trin af abstraktionsstigen finder vi sammensatte *-(e)t*-former med et oplagt adjektivisk potentiale: *fuldmurede huse*; *husene er fuldmurede*.¹⁰ Et tilsvarende begrebshierarki er fx *fremstillet* > *vævet* > *håndvævet*, *maskinvævet* (om fremstilling af tekstiler, fx tæpper): *tæpperne er fremstillet*/**fremstillede*, men *tæpperne er vævet* (resultattilstand); *tæpperne er vævede* (egenskab).

6.4 Øjeblikkelige forandringer (achievements)

Ved øjeblikkelige overgange forstås situationer hvor overgangen fra initialtilstand til ny tilstand opleves som noget der ikke har udstrækning i tid (angivet ved den lodrette linje i fig. 5).

¹⁰ De verbalstammer som *-(e)t*-formerne på det nederste trin er dannet af, optræder i mange tilfælde forholdsvis sjældent som fuldblodsverber, altså i finit form eller som infinitiv. Mange sammensatte verber af denne type er – eller opleves som – tilbagedannelser. Om de historisk set faktisk er tilbagedannelser, er ofte meget svært at afgøre. I ordbøgerne er sådanne verbalstammer ofte repræsenteret ved et adjektiv; det gælder fx *fuldmuret* (i Retskrivningsordbogen 2012).

Fig. 5

Øjeblikkelige forandringer er m.a.o. dynamiske, teliske situationer, men de er ikke processuelle, idet det de, i modsætning til gradvise forandringer, ikke inkluderer en forudgående fremadskridende forandringsproces. Verber med affinitet til øjeblikkelige forandringer leksikaliserer således selve overgangen fra initialtilstand til ny tilstand:

16. Min gamle nabos håndværkertilbud af et hus blev solgt på en uge
(*Berlingske* 3.7.2013)

Verbet *sælge* beskriver alene overgangen fra 'ikke-solgt' til 'solgt'. Den aktivitet der har fundet sted i løbet af den uge som går forud for overgangen til 'solgt' i eks. 16 (fx annoncering og fremvisning), er ikke inkluderet i verbets betydning. Hvis overgangen ikke indtræffer, har den verbalhandling som verbet *sælge* benævner, slet ikke fundet sted (jf. fx Dowty 1979: 59, SAG, bd. 4: 326). Det er først og fremmest dette forhold der legitimerer at der sondres mellem to teliske aktionsarter, gradvise overgange og øjeblikkelige overgange, sml.

17. Globen blev bygget på to år og stod færdig i 1989 (*Fyens Stiftstidende* 10.5.2013)

Hvis vi forestiller os at slutpunktet i eks. 17 ikke var nået, fx fordi bygherren var gået konkurs før byggeriet var afsluttet, havde begivenheden 'bygge Globen' ganske vist ikke fundet sted i sin helhed, men der var til trods for dette blevet 'bygget'. Her følger nogle eksempler der ligesom eks. 16 illustrerer øjeblikkelige overgange:

18. Det tog politiet otte timer at anholde bevæbnet mand ved Gråsten
(*nyheder.tv2.dk*, 30.12.2006, min fremhævelse)

19. Indbrud opklaret på to timer (*Nordjyske.dk* 28.1.2016, min fremhævelse)
20. Efter en lidt sløv start i første sæt (...) fejede kineseren totalt slovakken af banen i andet sæt, som hun vandt på 27 minutter (*Jyllands-Posten* 26.1.2014, min fremhævelse)

Verberne *anholde*, *opklare* og *vinde* leksikaliserer alene overgangen til ny tilstand og inkluderer ikke den aktivitet der går forud for overgangen. Verber med denne aktionsart danner *-(e)t*-former med verbal betydning, og sådanne former kongruensbøjes derfor ikke i kombination med *være*. Det kan tilføjes at man finder en tilsvarende resultativ betydning hos visse participiumslignende ordformer der i ordbøgerne er opført som adjektiver fordi de ikke (i nutidigt dansk) har et ægte verbalt modsvar. Det gælder fx *bortrejst* og *udsolgt*, der med hensyn til bøjning opfører sig på samme måde som de usammensatte type A-former *rejst* og *solgt* (begge med $p < 0,0001$):

subjekt pl. VÆRE *bortrejst/bortrejste*, fx *naboerne er bortrejst*
 subjekt pl. VÆRE *udsolgt/udsolgte*, fx *de ønskede afgange er udsolgt*

Verbalstammer med aktionsarten øjeblikkelige forandringer kan styre såvel patiens- som temaargumenter, fx *dræbe*, *omkomme* (patiens), *anholde*, *sende* (tema). De *-(e)t*-former der kan dannes til verbalstammer med denne aktionsart, er type A-former, uanset om den tilgrundliggende verbalstamme styrer et patiensargument eller et temaargument, fx *over tusind soldater er dræbt* (patiens), *de skyldige er pågrebet* (tema).

6.5 Sammenfatning: aktionsarter og *-(e)t*-former med adjektivisk betydning

Muligheden for adjektivisk betydning (og dermed for numeruskongruens efter *være*) foreligger normalt ved:

- *-(e)t*-former dannet af verber med aktionsarten *tilstande*, fx *beboet*, *elsket*, *frygtet*
- *-(e)t*-former dannet af verber med aktionsarten *gradvise forandringer*, fx *falmet*, *radikaliseret*, *trykt* (jf. dog bemærkningerne til fig. 4)

Muligheden for adjektivisk betydning foreligger normalt ikke ved:

- *-(e)t*-former dannet af verber med aktionsarten øjeblikkelige overgange, fx *anholdt, ophørt, sendt*
- *-(e)t*-former dannet af verber med aktionsarten *processer*, fx *diskuteret, drøftet, undersøgt*

7. Dansk, svensk og norsk

De skandinaviske sprog har som tidligere nævnt udviklet sig i forskellig retning hvad angår kongruensbøjning af *-(e)t*-former. Både dansk, svensk og norsk har oprindeligt haft gennemført kongruensbøjning af perfektum participium. Denne tilstand er bevaret i svensk og til dels i nynorsk. Bokmål har derimod som hovedregel ubøjet form efter *være* og *bli*. Dansk befinder sig i en mellemløst, idet man her skelner mellem *-(e)t*-former med henholdsvis verbal og adjektivisk betydning. De førstnævnte bøjes ikke i kombination med *være*; de sidstnævnte kongruerer med subjektet i numerus.

I *svensk* kongruensbøjes perfektum participium på samme måde som adjektiverne (SAG, bd. 2: 620). I stillingen efter *vara* og *bli* er participiet altså kongruensbøjet, uanset om det har verbal eller adjektivisk betydning, fx *gärningsmännen är häktade; gärningsmännen är beväpnade*.

I *nynorsk* benyttes som hovedregel fuld kongruensbøjning, på omtrent samme måde som i svensk. Men man kan også følge et system hvor kun de stærke participier kongruensbøjes – eller et system hvor ingen af participierne kongruensbøjes (NRG: 518). Uanset hvilket system man følger, gør bøjningen altså heller ikke her nogen forskel på adjektiviske og verbale former.

I *bokmål* bliver »adjektivet i princippet kongruensbøyd, mens partisippet ikke får slik bøyning efter *være* og *bli*« (NRG: 345). I praksis ser det ud til at participierne normalt kun bøjes hvis deres betydning afviger fra de tilsvarende verber, eller hvis de ikke har et ægte verbalt modsvar og derfor kun etymologisk set er participier. Heller ikke de participier hvis danske modsvar altovervejende optræder i bøjet form efter *være*, bøjes i bokmål. Det gælder fx participier dannet af psykologiske verber. Søgninger i *Norsk aviskorpus* (avis.uib.no/avis) viser at sådanne participier normalt optræder i ubøjet form (med p-værdier der nærmer sig 0), også selvom de er gradsbestemte og dermed tydeligt markeret som adjektiviske, fx

21. Vi er forbauset og alvorlig bekymret. (*Aftenposten* 11.2.2000, mine fremhævelser).
22. Vi er meget skuffet i dag, og det kommer vi også til å være søndag. (*Aftenposten* 25.8.2002, min fremhævelse)

8. Afsluttende bemærkninger

De hidtidige beskrivelser af *-(e)t*-formernes bøjningsforhold er ikke helt fyldestgørende. Diderichsen mfl. (jf. afsnit 2) har efter alt at dømme skønnet at dansk var stærkt på vej mod den tilstand som råder i bokmål, dvs. ubøjede former i kombination med *være*, undtagen i tilfælde hvor formernes betydning eller dannelsesmåde afviger fra de tilsvarende verber, fx *erfaren*, *indskrænket* ('snæversynet'), *udsat* ('sårbar'). Men som det er fremgået (jf. afsnit 4), er vi langt fra nået dertil: I praksis kongruensbøjes *-(e)t*-former med adjektivisk betydning systematisk når de optræder i stillingen efter *være*. I denne stilling realiserer sådanne former perfektum participium i en prædikativkonstruktion.

Litteratur

- Becker-Christensen, Christian (2001): Den grædte pige og lignende historier. Om perfektum participium efter *blive* og *være* og som adled. I: Pia Jarvad, Frans Gregersen, Lars Heltoft, Jørn Lund og Ole Togeby (red.): *Sproglige Åbninger: E som Erik, H som halvfjerds. Festskrift til Erik Hansen 18. september 2001*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 119-139.
- Becker-Christensen, Christian (2010): *Dansk syntaks. Indføring i dansk sætningsgrammatik og sætningsanalyse*. København: Samfundslitteratur.
- Galberg Jacobsen, Henrik (2010): *Ret og skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005*. Bind 1. Dansk Sprognævns skrifter 42. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Carlson, Greg N. (1979): Generics and Atemporal »When«. I: *Linguistics and Philosophy*, vol. 3, nr. 1, s. 49-98.
- Carlson, Greg N. (1980): *Reference to Kinds in English*. New York & London: Garland Publishing Inc.
- Comrie, Bernard. (1976): *Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diderichsen, Paul (1944): Perfektparticipium – Supinum – Verbaladjektiv i Dansk og Svensk. I: *Arkiv för nordisk filologi*, nr. 58, s. 263-283.

- Diderichsen, Paul (1962): *Elementær Dansk Grammatik*. 3. udg. København: Gyldendal.
- GDS = Erik Hansen og Lars Heltoft (2011): *Grammatik over det Danske Sprog*. Bind 1-3. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Dowty, David (1979): *Word Meaning and Montague Grammar. The Semantics of Verbs and Times in Generative Semantics and in Montague's PTQ*. Dordrecht: Reidel.
- Dowty, David (1991): Thematic Proto-Roles and Argument Selection. I: *Language*, vol. 67, nr. 3, s. 547-619.
- Hansen, Erik (1997): *Rigtigt Dansk*. 2. udgave. København: Hans Reitzels Forlag.
- Juul, Holger & Carsten Elbro (2004): The links between grammar and spelling: A cognitive hurdle in deep orthographies. I: *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal*, vol. 17, s. 915-942.
- Karker, Allan (1972): Er vi bundne? I: *Nyt fra Sprognævnet*, nr. 8, s. 1-5.
- Nielsen, Peter Juul (2012): Supinum i dansk og svensk. I: *Ny Forskning i Grammatik*, nr. 19, 2012, s. 181-198.
- Nielsen, Peter Juul (2014): Supinum versus perfektum participium i dansk. Indholdsdifferentiering, mulige bøjningsvalg og andenordensnul. I: *Ny Forskning i Grammatik*, nr. 21, s. 177-192.
- Nielsen, Peter Juul (2016): *Functional Structure in Morphology and the Case of Nonfinite Verbs. Theoretical Issues and the Description of the Danish Verb System*. Leiden, Boston: Brill.
- NRG = Jan Terje Faarlund, Kjell Ivar Vannebo & Svein Lie (1997): *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Platzack, Christer (2011): *Den fantastiska grammatiken. En minimalistisk beskrivning av svenskan*. Stockholm: Norstedts.
- Pustejovsky, James (2005): The Syntax of Event Structure. I: Inderjeet Mani, James Pustejovsky and Robert Gaizauskas (red.): *The Language of Time. A Reader*. Oxford: Oxford University Press, s. 33-60.
- SAG = Ulf Teleman, Staffan Hellberg & Erik Andersson (1999): *Svenska Akademiens Grammatik*. Bind 1-4. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Schneider, Kim (1977): *Aktionalitet, aktionsart och aspekt i svenskan och danskan jämförda med tyskan och nederländskan*. Åbo: Annales Universitatis Turkuensis. Ser. B, 143.
- Smith, Carlota S. (1997): *The Parameter of Aspect*. Second Edition. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Van Valin, Robert D. (2001): *An Introduction to Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vendler, Zeno (1957): Verbs and Times. I: *The Philosophical Review*, vol. 66/2, s. 143-160.

A neglected manuscript

A Danish version of *Amadís de Gaula*

By Anna Katharina Richter & Jürg Glauser

»In the long history of European prose fiction few works are to be found that have exercised more influence not only on literature proper but also on manners and customs, or that have enjoyed a more enduring popularity, than the romance of chivalry entitled *Amadís de Gaula*.«¹

It has been a common place in (Scandinavian) literary historiography that the chivalric romance *Amadís de Gaula* was well-known and read also in Northern Europe, but never had been translated into any Scandinavian language. After giving a very short survey of the European diffusion of the *Amadís* novel, this contribution reports on a manuscript that indeed contains a Danish translation of this chivalric romance, held at The Royal Library in Copenhagen.

The novel *Amadís de Gaula*

The earliest extant edition of *Amadís* consists of four books and was printed in Zaragoza, Spain in 1508 in Jorge Coci's printing house as *Los quatro libros del virtuoso cavallero Amadís de Gaula*.² As author (or corrector) Garci Rodríguez de Montalvo (ca. 1440 – ca. 1503) is named, who announces also a Book V, which then was printed in Seville in 1510 under the title *Las sergas de Esplendian, hijo de Amadís de Gaula*.³ *Amadís* has a long and complex history of manuscript and printed transmission; the earliest references to a text called *Amadís*

1 *Amadis of Gaul. Books I and II*. Translated by Edwin Place and Herbert Behm. The University Press of Kentucky, second edition 2003, p. 9.

2 It seems to be general consensus that the *editio princeps* was produced already in 1496, but the earliest extant version is the 1508 print. Cf. Henry Thomas: *Spanish and Portugese romances of chivalry*. Cambridge 1920, pp. 41–42. – For details on the 1508 print cf. Thomas, p. 63 and Frederick John Norton: *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal 1501-1520*. Cambridge etc. 1978, p. 178, pp. 231–232, p. 296, p. 350, p. 365. – Cf. also Juan Manuel Cacho Bleuca: *Los cuatro libros de Amadís de Gaula* de Garci Rodríguez de Montalvo, in: *Amadís de Gaula 1508. Quinientos años de libros de caballerías*. Biblioteca Nacional de España/Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales 2008 (Exhibition Catalogue), pp. 128–162.

3 Cf. Norton, p. 296.

are Castilian and dating from the fourteenth century.⁴ The chivalric and love narration about prince Amadís and his many adventures are inspired by the French Arthurian romances, which came to Spanish and Portuguese courts during the end of the twelfth until the beginning of the fourteenth century, in a next stage they were adapted and translated, and, finally, they served as inspiration for the creation of new texts like *Amadís*.⁵

Amadís is the son of the secret love between Perion, king of Gaul (Wales), and princess Elisena. As an infant, he is carried out to sea and brought to Scotland, and later on, as a young boy, even to the court of the king of Scotland. There he meets Oriana, the young daughter of Lisuarte, king of Great Britain, and falls in love with her. In various adventures and encounters, he proves himself a marvellous knight, also together with his brother Galaor (in the meantime, his father Perion had married his mother Elisena and had another son, Galaor, now grown-up). Amadís and Galaor manage to help Lisuarte who had been deprived of his kingdom and who (together with Oriana) was taken prisoner by the wizard Arcalaus. Amadís manages to rescue Oriana and they have a son, Esplandian (the hero of the later story). The series of adventures and combats Amadís has to experience (in different parts of Europe and also in fictive places) continue in the following books II-IV, until, finally, Amadís and Oriana, who appear as the perfection of a knight and his lady, are united.⁶

The Spanish romance developed very soon to what one could call an early modern bestseller and a novel series: As early as in 1510 (i.e. when Montalvo's Book V was printed), the first continuation of the *Amadís*-novel, written by another author, Ruy Páez de Ribera, was printed in Salamanca, followed by further continuations (Books VII-XII) by three

4 Cf. Hilkert Weddige: *Die »Historien vom Amadis aus Frankreich«. Dokumentarische Grundlegung zur Entstehung und Rezeption*. Wiesbaden 1975, pp. 1–11. Also Henrike Schaffert: *Der Amadisroman. Serielles Erzählen in der Frühen Neuzeit*. Berlin/Boston 2015 (Frühe Neuzeit; 196), pp. 1–22. The Castilian fragments of a medieval *Amadís* romance were found in 1955 and are published by José Manuel Lucía Megias: Apéndice. Edición de los fragmentos conservados del *Amadís de Gaula* medieval. The Bancroft Library. University of California, Berkeley, UCB 115, in: *Amadís de Gaula 1508*, pp. 80–94.

5 Cf. Weddige, p. 2.

6 For this brief summary, cf. Thomas, pp. 41–47.

different Spanish authors.⁷ Short time after that, the international career of *Amadis de Gaula* started: First, the Spanish Books I-V were translated into French by Nicolas de Herberay des Essarts and printed in Paris in the time 1540–1544, then Books VII and IX (which became the French Books VI, VII and VIII, also translated by des Essarts and published 1545–1548), followed by further French translations and continuations until 1615.⁸ Also Italy was a successful market; in the period 1546–1551, the Venetian publisher Michele Tramezzino published ten of the twelve already existing Spanish *Amadis*-books, translated into Italian by Mambriño Roseo da Fabriano, and followed by new-made continuations and diverse *supplementa*.⁹

Between 1540 and 1615, the French *Amadis*-books emerged to the famous *Amadis*-series consisting of not less than twenty-four books, involving nine translators and ca. thirty printers and publishers – and with a very complex transmission.¹⁰

In Germany, the tradition started in 1569 with German translations from the French editions, printed in Sigmund Feyerabend's printing office in Frankfurt; the last *editio princeps* (of Book XXIV) was published in 1595, the last reprint of an *Amadis*-book in 1617.¹¹

The enormous success of the *Amadis*-series reached also the Netherlands and England; even a Hebrew translation of Book I dating from 1534–1547 is extant.¹² Actually, the novel series had a Europe-wide success and a long afterlife – not only in translations, continuations and critical-theoretical discussions about fictional literature and the novel in

7 Cf. Weddige, pp. 10–15, and Thomas, pp. 41–83. For the early *Amadis*-editions cf. Norton, p. 178 (*Amadis* Book VI), p. 296 (Book V), p. 350 (Book VII).

8 For the French translations, cf. Weddige, pp. 22–28.

9 For the Italian versions, cf. Weddige, pp. 16–21.

10 Cf. Weddige, p. 26.

11 Cf. Weddige, pp. 29–95.

12 Cf. Thomas, pp. 59–63 (especially on the Hebrew version); Weddige, pp. 97–113 and the overview by Stefano Neri: Cuadro de la difusión europea del ciclo del *Amadis de Gaula* (siglos XVI-XVII), in: José Manuel Lucía Megías & María Carmen Marín Pina (eds.): *Amadis de Gaula: Quinientos años después. Estudios en homenaje a Juan Manuel Cacho Blecuá*. Alcalá de Henares 2008, pp. 565–591. Cf. also Schaffert, pp. 9–22 (on the production and reception of *Amadis*) and Anna Bologno et al. (eds.): *Repertorio delle continuazioni italiane ai romanzi cavallereschi spagnoli Ciclo di Amadis di Gaula*. Roma 2013, especially the tabular overview on the European diffusion of *Amadis* by Stefano Neri on pp. 196–197.

general until the end of the eighteenth century, but it was also transformed into operas composed by Jean Baptiste Lully (*Amadis*, 1684), Georg Friedrich Händel (*Amadigi di Gaula*, 1715), and others.¹³ Above all, *Amadís* plays an important role in the history of literary fiction as a starting-point for many adaptations, parodies or free renderings – from Bernardo Tasso’s Italian verse adaptation *Amadigi de Gaula* (1560) until the end of the eighteenth century, e.g. Christoph Martin Wieland’s *Der Neue Amadis* (1774).¹⁴ The most famous text among them, of course, is Miguel Cervantes’ *Don Quijote*, often regarded as the first European novel. The emergence of a *Don Quijote* probably never would have been possible without *Amadís*.

The *Amadís*-manuscript in the Thott Collection

The Royal Library in Copenhagen owns a manuscript in Otto Thott’s collection (den Thottske samling) which contains a Danish translation of Book I of *Amadís*. This is ms. Thott 470 8°, which has been part of The Royal Library since 1785, when the most important parts of the huge private book and manuscript collection of Count Otto Thott (1703–1785) was bequeathed to The Royal Library at Thott’s death. Regarding the novel’s wide circulation in Germany and its Europe-wide success, it is not very surprising that it was well-known in Denmark and even was translated into Danish; Ludvig Holberg, for example, refers to *Amadís* in the fictional preface to *Peder Paars* (1720) and in his comedy *Den Vægelsindede* (1731).¹⁵ But above all, however, it is rather remarkable, that no knowledge of this translation exists in any Danish literary history, as far as we have seen un-

13 The three *opere serie Amadis de Grèce* (Paris 1699) by André Cardinal Destouches/Antoine Houdar de La Motte; *Oriana* (Hamburg 1717) by Reinhard Keiser/Joachim Beccau; and *Amadis aus Griechenland* (Munich 1724) by Pietro Torri/Sebastiano Biancardi. There were also composed German *opere buffe* and *Singspiele* basing on *Amadís*, corresponding to the literary *Amadis*-parodies. Cf. Weddige, pp. 296–308.

14 Cf. Weddige, pp. 309–314.

15 Cf. *Ludvig Holbergs Skrifter*. Ed. by Karen Skovgaard-Petersen et al. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2009–2015. *holbergsskrifter.dk*.

til now.¹⁶ Even though the manuscript is recorded in 1795 in the *Index codicum manuscriptorum*, the Bibliotheca Thottiana's printed catalogue of the manuscripts belonging to the Thott collection,¹⁷ its existence seems to be completely unknown by Danish (and Scandinavian) scholars in Early modern literature. Besides that, the international *Amadis*-reception does not mention any Scandinavian translation of the novel.¹⁸

What does the manuscript look like? It is a paper manuscript in octavo format, has a book cover and contains a good 600 (unpaginated) pages, starting rightaway with the *Amadis* story, without title page (see below).

16 R. Paulli's comment on »Folkebøgenes Historie« (»History of the Danish chapbooks«) in J.P. Jacobsen, Jørgen Olrik & R. Paulli (eds.): *Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede*. Vol. 13 (ed. by R. Paulli). København 1936, p. 230: »Amadis-Romanerne, som allerede i Slutningen af det 16. Aarhundrede fortrænger Folkebøgerne i den tyske Overklassens Gunst, bliver slet ikke oversat hos os« (»The Amadis novels, which already in the late sixteenth century were driving out the chapbooks in the favour of the German upper-class, were not translated here [in Denmark] at all«). – All translations from Scandinavian languages into English are by Anna Katharina Richter, unless otherwise stated. The translations only aim at a better understanding of the original texts and are not demanding any literary quality. – Also the main Danish literary histories do not mention any Danish translation of the *Amadis*: N.M. Petersen: *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*. København 1867; Carl. S. Petersen & Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk litteraturhistorie*. København 1924–1934; Oluf Friis: *Den danske Litteraturs Historie. Fra Oldtiden indtil Renæssancen*. København 1975; *Dansk litteraturhistorie*. Ed. by Peter Holst et al. København 1983–1985; Jens Anker Jørgensen & Knud Wentzel (eds.): *Hovedsporet. Dansk litteraturs historie*. København 2005; Anne-Marie Mai (ed.): *Hvor litteraturen finder sted*. København 2010. – Hakon Stangerup: *Romanen i Danmark i det attende aarhundrede*. København 1936, mentions (pp. 22–23), that »[f]ørbarokkens Romantyper: Amadisromanen og Hyrderomanen maa siges at være saa temmelig forsvundet i Danmark efter Aar 1700. At de har været kendt tidligere, fremgaar af Auktionskatalogerne, der endnu annoncerer »Livre de Amadis« et Par Gange og har et temmeligt stort Udvalg af Hyrderomaner.« (»One could say that the forms of the pre-baroque novel, i.e. the Amadis novel and the pastoral novel, as good as disappeared in Denmark after the year 1700. But that they had been known before, is evident from contemporary catalogues of book auctions, which announce »Livre de Amadis« several times and which present quite a huge selection of pastoral novels.«). A former commentary in a 1843–edition of Holberg's comedies states directly that there is no Danish translation of the novel at all: »Den franske Ridder-Roman fra Middelalderen: *Amadis de Gaule*, er derimod aldrig oversat paa Dansk.« (»The French chivalric romance from the Middle Ages, *Amadis de Gaule*, however, was never translated into Danish.«) *Ludvig Holbergs Comedier*. Udgivne med Anmærkninger under Texten, Indledninger og Oplysninger til ethvert Lystspil, for det Holbergske Samfund. Kiøbenhavn 1843. Vol. I, p. 309.

17 Cf. »Index codicum manuscriptorum«, in: *Catalogi Bibliothecae Thottianae*, tom. 7, København 1795, p. 529, n:o 470: »Historien om Amadis af Frankerige, udsat af Tydsk« (»The history of Amadis of France, translated from German«). It is registered within the section »Danica, Norvegica, Slesvico-Holsatica«.

18 Cf. Weddige (who discusses the French, Italian, Spanish, Dutch, and the English versions), pp. 107–111; *Amadis de Gaule 1508*; Schaffert; Bologna et al. (eds.); and Lucia Megias & Marín Pina (eds.).

There are no other texts than *Amadis* in the manuscript. No translator or owner of the manuscript is named, and there is neither a dedication nor a preface. The headline presents the following text as a translation from the German: »Historie / om Amadis af franckrige, meget lystig og kortwillig for Unge Men(-)nisker at læsse med hoß følgende goede Lærdommer paa vores dans[ke] sprog, af tydsken udsatt.« (»History of Amadis from France, very pleasant to read, especially for young people, with attached good advices, in our Danish language, translated from German«). This Danish *Amadis* contains forty-four chapters, which correspond to the German tradition and the numbering of chapters in Book I. It also takes over the brief summaries of each chapter from the German prints.¹⁹ The manuscript seems to be written by one single hand, dating approximately from the last part of the seventeenth or the beginning of the eighteenth century. The manuscript on its whole is in a very neat script, with only a few corrections (if any) on each page.²⁰ It looks like a fair copy, maybe it served as a printer's setting-copy, prepared by the translator/scribe.²¹ Under which circumstances it became part of Otto Thott's collection, we do not know so far, but the authors of this article are preparing an annotated edition of the Danish *Amadis*-manuscript Thott 470 8° with a commentary on its literary and bookhistorical context. The aim is to analyse the manuscript in a wider context, considering among other aspects the reception of *Amadis* in Denmark (and Scandinavia) in the Early modern era, its impact on the history of literary translation and its status in the discussion about the novel as a (new) literary genre in Denmark.

19 Cf. the German first edition, Frankfurt 1569: *Neue Historia/ Vom Amadis auß Franckreich/ seer lieblich vnd kurtzweilig / auch den junge[n] nützlich zulesen / mit viel angehefften guten Leeren / newlich auß Französischer / in vnser algemeine / geliebte Teutsche sprach gebracht. Gedruck zu Franckf. 1569. (durch Peter Schmidt / in verlegung Hieronymi Feyrabends)*. Digital edition available in the database for prints published in the German-speaking areas from the sixteenth century (Verzeichnis der Drucke des 16. Jahrhunderts, VD 16): VD 16 A 2113, digitised by Österreichische Nationalbibliothek Wien.

20 A more detailed paleographic investigation of the manuscript and the relation to the German source text is being prepared by the authors of this article.

21 There are, however, no Danish *Amadis*-prints registered in *Bibliotheca Danica*. It seems that the manuscript Thott 470 8° never went into print, but our further research will analyse these circumstances in detail. Cf. *Bibliotheca Danica. Systematisk fortegnelse over den danske litteratur fra 1482-1830, efter samlingerne i Det store kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn: Med supplementer fra Universitetsbibliotheket i Kjøbenhavn og Karen Brahes Bibliothek i Odense*. Ed. by Chr. V. Bruun (vol. V by Lauritz Nielsen). Genudg. med tillæg og henvisninger af Det kongelige Bibliotek. Vol. I–V. København 1961–1963 [1877–1914].

References

- Amadís de Gaula 1508. Quinientos años de libros de caballerías.* Biblioteca Nacional de España/Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales 2008 (Exhibition Catalogue).
- Amadis of Gaul. Books I and II.* Translated by Edwin Place and Herbert Behm. The University Press of Kentucky, second edition 2003.
- Bibliotheca Danica. Systematisk fortegnelse over den danske litteratur fra 1482-1830, efter samlingerne i Det store kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn: Med supplementer fra Universitetsbibliotheket i Kjøbenhavn og Karen Brahes Bibliothek i Odense.* Ed. by Chr. V. Bruun (vol. V by Lauritz Nielsen). Genudg. med tillæg og henvisninger af Det kongelige Bibliotek. Vol. I–V. Copenhagen 1961–1963 [1877–1914].
- Bologna, Anna et al. (eds.): *Repertorio delle continuazioni italiane ai romanzi cavallereschi spagnoli Ciclo di Amadis di Gaula.* Roma 2013.
- Cacho Blecua, Juan Manuel: *Los cuatro libros de Amadís de Gaula* de Garci Rodríguez de Montalvo, in: *Amadís de Gaula 1508*, pp. 128–162.
- Dansk Litteraturhistorie.* Ed. by Peter Holst et al. København 1983–1985.
- Friis, Oluf: *Den danske Litteraturs Historie. Fra Oldtiden indtil Renæssancen.* København 1975.
- »Index codicum manusccriptorum«, in: *Catalogi Bibliothecae Thottianae*, tom. 7, København 1795, p. 529.
- Jacobsen, J.P. & Jørgen Olrik & R. Paulli (eds.): *Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede.* Vol. 13 (ed. by R. Paulli). København 1936.
- Jørgensen, Jens Anker & Knud Wentzel (eds.): *Hovedsporet. Dansk litteraturs historie.* København 2005.
- Lucía Megías, José Manuel: Apéndice. Edición de los fragmentos conservados del *Amadís de Gaula* medieval. The Bancroft Library. University of California, Berkeley, UCB 115, in: *Amadís de Gaula 1508*, pp. 80–94.
- Lucía Megías, José Manuel & María Carmen Marín Pina (eds.): *Amadís de Gaula: Quinientos años después. Estudios en homenaje a Juan Manuel Cacho Blecua.* Alcala de Henares 2008.
- Ludvig Holbergs Comedier.* Udgivne med Anmærkninger under Texten, Indledning og Oplysninger til ethvert Lystspil, for det Holbergske Samfund. Vol. I. København 1843.
- Ludvig Holbergs Skrifter.* Ed. by Karen Skovgaard-Petersen et al. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2009–2015. *holbergsskrifter.dk*.
- Mai, Anne-Marie (ed.): *Hvor litteraturen finder sted.* København 2010.
- Neri, Stefano: Cuadro de la difusión europea del ciclo del *Amadís de Gaula* (siglos XVI–XVII), in: José Manuel Lucía Megías & María Carmen Marín Pina (eds.): *Amadís de Gaula: Quinientos años después. Estudios en homenaje a Juan Manuel Cacho Blecua.* Alcala de Henares 2008, pp. 565–591.
- Neue Historia/ Vom Amadis auß Franckreich/ seer lieblich vnd kurtzweilig / auch den junge[n] nützlich zulesen / mit viel angehefften guten Leeren / newlich auß Französischer / in vnser algemeine / geliebte Teutsche sprach gebracht. Ged-*

- ruck zu Franckf. 1569. (durch Peter Schmidt / in verlegung Hieronymi Feyrabends).* (VD 16 A 2113, digitised by Österreichische Nationalbibliothek Wien: data.onb.ac.at/ABO/%2BZ181254106. Norton, Frederick John: *A Descriptive Catalogue of Printing in Spain and Portugal 1501-1520.* Cambridge 1978.
- Petersen, Carl S. & Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie.* København 1924–1934.
- Petersen, N.M.: *Bidrag til den danske Literaturs Historie.* København 1867.
- Schaffert, Henrike: *Der Amadisroman. Serielles Erzählen in der Frühen Neuzeit.* Berlin/Boston 2015 (Frühe Neuzeit; 196).
- Stangerup, Hakon: *Romanen i Danmark i det attende Aarhundrede.* København 1936.
- Thomas, Henry: *Spanish and Portugese romances of chivalry.* Cambridge 1920.
- Weddige, Hilbert: *Die »Historien vom Amadis auss Frankreich«.* Dokumentarische Grundlegung zur Entstehung und Rezeption. Wiesbaden 1975.

Revisiting the (Proto-)Feminist Traits of Leonora Christina's Life and Work through Nina Karin Monsen's *Jammersminne*

By Helene Peterbauer

This paper argues that the novel *Jammersminne* by the Norwegian writer Nina Karin Monsen exhibits striking intertextual references, which are central to a proper understanding of this evidently feminist text, and that the life and work of the Danish noblewoman Leonora Christina forms a central part of Monsen's intertextual strategy. Beyond the obvious title analogy between Monsen's epistolary novel *Jammersminne* and Leonora Christina's prison recollections *Jammers Minde*, Monsen's novel refers to Leonora Christina through a number of subtle hints. A comparative look at Monsen's *Jammersminne* and Leonora Christina's writings will furthermore shed light on the latter's (alleged) feminist viewpoints, as exhibited in the French autobiography, in *Jammers Minde*, and in *Hæltinners Pryd*.

Introduction

A woman arrives in Copenhagen; alone, without her family. She is received by a host, who is as cold as her accommodation, an inornate room, where this woman will write a diary about her past and present experiences, interspersed with sections addressed to someone in the family she left behind. This process of writing, as much as her isolation from her familiar environment, unlocks ever-profounder – and ever-changing – views and reflections, until she emerges as an independent human being, emancipated from the husband that had caused her isolation and the desperation marking the earlier parts of her diary.

This is essentially the plot of the novel *Jammersminne* (1980) by the Norwegian writer Nina Karin Monsen (b. 1943), which chronicles the development of a Norwegian teacher called Maria, who had been left by her husband Harald on grounds of her (alleged) infidelity, but who comes to Copenhagen to finish her studies (i.e. her *hovedfagsoppgave*) and who – through writing – comes to understand that her husband's decision to leave her had been a blessing, since it had saved her from a life of eternal submission. But this novel with the curious title *Jammersminne* also shares a few conspicuous traits with one of Denmark's finest examples of Baroque writing, i.e. with *Jammers Minde* (1869), a prison account writ-

ten between 1674 and (approximately) 1698¹ by the Danish noblewoman Leonora Christina (1621–1698), who – due to her marriage and potential complicity to her treacherous husband Corfitz Ulfeldt (1606–1664) – was imprisoned in the Blue Tower in Copenhagen between 1663 and 1685 by her half-brother King Frederik III, and who spent these years writing her recollections and observations.²

Beyond the obvious title resemblance between these two works, the most striking parallel is that both of their starting point is the heroine's arrival in Copenhagen. Did Nina Karin Monsen choose Copenhagen for her protagonist Maria's sabbatical semester in order to point in the direction of Leonora Christina? The plot motivates Maria's destination through her studies on Hans Christian Andersen, particularly on his tale *Skyggen*, with whose eponymous protagonist she identifies (Monsen 1980, 6). Another plot-internally plausible reason for why Maria does not conduct her studies in, for example, Oslo, is that only in an environment that seems entirely foreign (Monsen 1980, 7) she gains enough distance to her previous life to find herself. There are thus numerous reasons for Monsen's choice of scenery. However, even though the plot of Monsen's *Jammersminne* parallels that of Leonora Christina's *magnum opus* only dimly, the central

1 It is not known exactly when Leonora Christina stopped working on her manuscript (although it is not an unlikely assumption that Leonora Christina had continued her work until she became too ill to proceed), but in most other regards, previous research has been able to reconstruct the emergence of *Jammers Minde*. While the Danish librarian Sophus Birket Smith, who was tasked with editing and publishing *Jammers Minde* after its discovery in 1868, noticed that the manuscript consisted of three parts, he still believed what Leonora Christina suggested in her manuscript, i.e. that the entire account had originally been written in the Blue Tower; he thus attributed some orthographic changes he eventually noticed in the second and third part of the text, and which correspond to the orthography used by Leonora Christina during her final years in Maribo Abbey, to the assumption that these parts must be the author's rewritings of parts of *Jammers Minde* (cf. Lindegård Hjorth 1998, xvii). Only through the work of Otto Glismann it was fully realized that only the first part of *Jammers Minde* was written in the Blue Tower, and that Leonora Christina had very consciously worked to conceal this fact by retroactively adapting her text, for example by correcting her original use of the past tense (see Glismann 1966). Glismann's work was then continued by Marita Akhøj Nielsen and Ingelise Nielsen, who confirmed Glismann's results, but were also able to develop a more detailed timeline for the manuscript genesis. For a comprehensive presentation of Sophus Birket Smith's work on *Jammers Minde*, see Lindegård Hjorth 1998. The same edition provides a summary of the results of the research on the manuscript conducted by Marita Akhøj Nielsen and Ingelise Nielsen, see Akhøj Nielsen 1998a and 1998b, as well as Nielsen 1998. See also Akhøj Nielsen 2000.

2 For comprehensive and reliable biographies of Leonora Christina and Ulfeldt, respectively, the reader is referred to the two-volume work *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie* (1879–1881) by the Danish librarian and first editor of *Jammers Minde* Sophus Birket Smith, as well as to Steffen Heiberg's Corfitz Ulfeldt-biography *Enhjørningen Corfitz Ulfeldt* (1993).

topic of *Jammersminne* is one that has engaged scholars studying Leonora Christina's life and work as well, i.e. her relationship with her husband and hence with herself, as a human being subject to the normative conditions of her time.

The following article is thus an examination of the (proto-)feminist traits occasionally attributed to Leonora Christina's life and work based on the novel *Jammersminne* by Nina Karin Monsen, a Norwegian writer of the twentieth century with an unequivocal feminist agenda. It will first briefly present previous research that has interpreted Leonora Christina's work in a feminist context and then outline the subtle parallels between the two women's works, in order to argue for an understanding of *Jammersminne* as a comment on Leonora Christina. The article will then proceed to discuss the seemingly emancipatory nature of Leonora Christina's writings before concluding with the suggestion that, based on Monsen's novel, there is ample evidence for the possibility of a meaningful, as opposed to anachronistic, use of the Leonora Christina-subject matter in a gender discussion, and that Leonora Christina's testimonies lend themselves to such a discussion.

Historical and Feminist Readings of Leonora Christina's Life and Work

Monsen is known as a moral and feminist philosopher and before *Jammersminne*, she published books with such explicit titles as *Det kvinnelige menneske. Feministisk filosofi* (1975) and *Kvinnepakten* (1977). Leonora Christina, on the other hand, has been termed »en dansk virago« (Brøndsted 1983, 109–120) and »Denmark's first feminist« (albeit with a question mark; Lunde and Pusch 1988, 47–115). These designations – the latter of which might appear incongruous for a characterization of a premodern woman, who is furthermore known for her unconditional loyalty towards her treacherous husband – are largely due to a gynæceum³ called *Hæltinners Pryd* (cf. Dömling 2002, 307–318), on which Leonora

3 Originally a room or area in a house designated for traditionally female activities, the term *gynæceum* was adopted as a designation for a text narrating all kinds of commendable qualities exhibited by women, usually by referring to historical or mythical examples of laudable women. For more information on this topic, see Alenius 1993.

Christina worked both in and outside the Blue Tower,⁴ but of which only the first part has been preserved. In this collection of short biographies of remarkable historical and (semi-)mythical women, Leonora Christina argues for a consideration of women as equal to men in every respect, for example in terms of strength, valour and loyalty. Since the qualities of the women praised in this gynæceum are suspiciously akin to Leonora Christina's self-portrayal in her so-called French autobiography (1673), written entirely in the Blue Tower and in French (hence the title), and narrating its author's life before her most recent imprisonment in 1663, it has been suggested that Leonora Christina's auto-/biographical writings were meant to be regarded as an inter-referential textual network, in which Leonora Christina could easily be considered one of the commendable *hæltinner* listed in her gynæceum (Maaløe 1977, 10).⁵ This theory is, on the one hand, supported by the narrative form used for the French autobiography, i.e. the third person, which invites the reader to associate Leonora Christina's story with those of her heroines. One practical reason for Leonora Christina's decision to write her first attempt at an autobiography in the third person was that the text was not meant to be published by Leonora Christina herself, but by Otto Sperling the Younger, a friend of the Ulfeldt family, who was working on a gynæceum himself (which, however, never reached the public's eye). The most conspicuous reason, though, to connect Leonora Christina to the brave and intelligent heroines of *Hæltinner Pryd*, is her self-portrayal in the French autobiography versus that of her husband, who is generally depicted as more emotional, impulsive and weaker than his wife.

The theme of Leonora Christina's superiority is continued in *Jammers Minde*,⁶ but remains entirely gender-neutral, since this narrative constitutes an attempt to discredit her imprisonment, and the people responsible for it, altogether. In this text, Leonora Christina thus foregrounds her loyalty to her husband, i.e. her Christian duty to remain obedient, in an

4 Leonora Christina herself states that she »fuldente« (Leonora Christina 1998, 226) *Hæltinner Pryd* in 1684, i.e. one year before her release from the Blue Tower. Sophus Birket Smith, however, believed that she had rather finished a first draft of the work in the Blue Tower and then continued her work during her »retirement« in Maribo, since her statements regarding the gynæceum were so imprecise (Birket Smith 1881, 264).

5 See also Aasen 1982, 133; Brøndsted 1983, 114; and Wamberg 1992, 37.

6 This supremacy in turn translates into envy and, ultimately, persecution, which is the common topic of the French autobiography and *Jammers Minde* (cf. Akhøj Nielsen 2002, 93).

attempt to imply a moral supremacy over the Ulfeldts' enemies, while *Hæltinners Pryd* negates any legitimacy of this inequality by providing examples of women's merits. The French autobiography, in turn, spearheads its author's feminist argument, by portraying a wife unequivocally superior to her husband. *Jammers Minde*, however, still plays a crucial role in revealing Leonora Christina's broader strategy, since these recollections exhibit a glaring absence of Corfitz Ulfeldt, which has provided their author with a space to portray herself in a way entirely unusual for women's autobiographies of this age,⁷ i.e. as an independent human being instead of someone's wife.

This complex interplay of Leonora Christina's writings has fostered a scholarly corpus preoccupied with the question of Leonora Christina's actual relationship with her husband (or with the other sex in general), in which one side has adopted a feminist approach to the subject matter, while the other warns of any such anachronism. Thomas Seiler, for example, advises against applying any modern characterizations to Leonora Christina:

Im Kern geht es bei solchen Überlegungen immer um die Frage nach dem emanzipatorischen Gehalt der Figur Leonora Christinas, die je nach Lesart bald als emanzipiert, bald als unterdrückt dargestellt wird. Bei diesen Untersuchungen scheinen die historischen Voraussetzungen nur am Rande eine Rolle zu spielen, werden doch relativ unbekümmert moderne Vorstellungen von weiblicher Identität an diese Figur des 17. Jahrhunderts herangetragen. (Seiler 2006, 45)⁸

Whichever side one prefers, the ambivalences of Leonora Christina's self-portrayal and the portrayal of her husband have rendered her works texts of continued relevance until this day, which is why she has also been

7 Some of the earliest autobiographies written by women were in fact biographies of their husbands including a chapter on themselves, i.e. short autobiographies within biographies (cf. Smith and Watson 2003, 7).

8 »Deliberations of this kind are always essentially concerned with the question of the emancipatory substance of Leonora Christina as a figure, which, depending on the respective reading, is occasionally represented as emancipated, or as oppressed. These analyses seem to consider the historical premises only marginally, since their authors carelessly apply modern conceptions of female identity to this figure of the seventeenth century.«

read and reinterpreted in the times of the (proto-)feminist movements of the nineteenth and the twentieth centuries. In the novel *En Skizze efter det virkelige Liv* (1853) by Mathilde Fibiger (1830–1872), one of Denmark’s foremost feminist writers (cf. Busk-Jensen 1991, 314–316), for example, the sheer mention of Leonora Christina leads to a vivid discussion, whose participants are at odds over whether Leonora Christina’s famous loyalty to her husband and the subsequent glorification of her sacrifice was to be considered an expression of the successful subjugation of women, or whether her decision to place her love for her husband over a blindly idealized patriotism should be regarded as an act of freedom (Fibiger 1853, 105–111). Fibiger leaves the matter of this discussion unresolved, which confirms what is suggested in the present article, i.e. that the Leonora Christina-subject matter remains topical due to the – for her time – unique identity, and hence identification model, created through Leonora Christina’s writings, and thus especially suitable for a discussion about equality concepts. Furthermore, when Fibiger’s *Skizze* was published, *Jammers Minde* had not been discovered yet – and neither the French autobiography nor *Hæltinners Pryd* were published at that time; this occurred only in the twentieth century. However, in 1870, Fibiger wrote a review of the recently published prison testimony *Jammers Minde* for the Swedish *Tidskrift för hemmet*, in which she praises Leonora Christina as »Danskheden selv« (Fibiger 1870, 108), even though Leonora Christina does not mention Denmark – or any home country, for that matter – even once in her text. Leonora Christina’s demonstrative omission of her past life as the wife of the traitor Corfitz Ulfeldt had provided her with an identity of her own and thus rehabilitated her in the eyes of Mathilde Fibiger.

A similar process of identity-creation takes place in Monsen’s *Jammersminne*, since the protagonist Maria, too, uses a period of despair and isolation to write a new, independent identity for herself, which opposes her previous identification with her societal role as a woman, which – despite all equality accomplishments of the past – is still based on the pillars of being a wife and a mother. This overarching topic as well as diverse references in Monsen’s novel indicating an affinity with Leonora Christina’s writings, and with *Jammers Minde* in particular, suggests that one need not necessarily follow the imperative of historical contextualization for a »correct« reading of Leonora Christina’s texts, because she addresses culturally and time-independent topics such as equality, conscientiousness and (heterosexual) love.

Cultural and Emotional Border Crossings in Monsen's *Jammersminne*

As asserted above, the title of Monsen's novel as well as the choice of Copenhagen for Maria's exile are the most conspicuous elements alluding to an analogy with Leonora Christina's work; without the Danish setting, the title resemblance could be dismissed as sheer coincidence, while all the other, more subtle similarities would probably have gone completely unnoticed if the novel carried a less demonstrative title. Upon a closer look, however, the narrative reveals micro-affinities suggesting – against all odds – a parallelism, and hence continuity, between these two women's stories.

Maria has come to Copenhagen with two projects in mind. On the one hand, her aim is to progress with her studies. A more pressing objective of hers, however, is to find herself and gain clarity over her past life. Her sabbatical in Denmark aligns thus with a journey into the depths of her personality: »I virkeligheten har jeg lagt ut på en reise i meg selv« (Monsen 1980, 6). This journey, however, entails immobility and isolation, since Maria is afraid to leave the safety of her cell-like domicile and prefers to reflect on her past relationship with men, and in particular with her husband, in solitude: »Her sitter jeg i stjernerommet mitt, hver kveld teller jeg de seks veggene, og er blitt menneske utelukket fra menneskenes verden« (Monsen 1980, 92). Eventually, both of Maria's projects succeed: her academic writing progresses to a satisfactory degree and her isolation – which on several occasions is described in terms reminiscent of prison (or even dungeon) experiences (see, e.g., Monsen 1980, 158) – yields the desired transformation of her life: she bonds with a fellow (male) student on a non-physical level, she meets a man who is not afraid of sharing his innermost feelings, and, most importantly, she learns to enjoy being single and independent. As part of her husband's domestic world, she had been invisible, and as a wife left by her husband, she simply ceased to exist (Monsen 1980, 19: »Da forholdet til Harald opphørte, forsvant også jeg for meg selv«). Yet eventually, in her isolation and through the process of writing, she uncovers and retrieves an autonomous identity (Monsen 1980, 38: »grensene for meg selv«).

A central, albeit perhaps not particularly blatant parallel between Leonora Christina's and Maria's respective stories is that their emancipation processes are documented and achieved through writing. Maria states this circumstance openly (Monsen 1980, 12: »bare gjennom ordene finnes en

vei til min egen virkelighet«), while Leonora Christina has famously initiated a success story and eventually obtained a fame overrumping that of her husband by far through the posthumous publication (and rather spectacular transmission history) of her life writings.⁹ The other three distinguishing attributes suggesting a kinship between Leonora Christina's writings and the written transformation of Maria are the respective protagonists' physical and emotional attachment to their hermitage, the occupational therapy performed by both women in the form of handicraft, and the tessellate outcome of their writing activity.

Crafting Identity

Comparing Leonora Christina's story to that of Maria based on both women's fervour for crafting might seem superficial, especially since references to handicraft play only a marginal role in *Jammersminne*. Their function, however, is anything but marginal. In the beginning of the account, i.e. before Maria ventures to uncover her most intimate memories and thoughts in writing, she busies herself with embroidery, an occupation frequently performed by Leonora Christina as well, even though in the first years of her imprisonment, she was denied the right to engage in any activity at all: »Mit Kaarß war mig saa meget diß tyngere i ded første, efftersom saa høyligen war forbøden icke att tilstæde mig hwercken Kniiff Sax, Traa eller noget ieg kunde fordriffwe tiiden med« (Leonora Christina 1998, 99). She found, however, ways and means to bypass this regal decree by using random materials she found in her cell for creative purposes. This industriousness of hers has marveled readers of *Jammers Minde* as well as scholars ever since. The professional denomination applied to Leonora Christina by the Swiss *Lexikon der Frau in zwei Bänden* (1954), which characterizes her as artistic embroiderer, woodcarver, sculptor and painter (1504: »dän. Kunststickerin, Schnitzerin, Bildhauerin u. Malerin«) while barely mentioning her writings, is a gross and fortunately unique reduction of her work, but it is also exemplary of posterity's interest in Leonora Christina's handicraft, which has been regarded as additional proof of her astonishing creative determination. This, in turn, resembles the initial phase of Maria's exile. The reader learns only

9 The best example of this curious development is the preamble to the Corfitz Ulfeldt-biography *Enhjørningen Corfitz Ulfeldt*, in which the author Steffen Heiberg laments that there has been relatively little research on the subject of his study, »[m]ens Leonora Christina er blevet godt og grundigt biograferet« (Heiberg 1993, 7).

gradually about the true reasons for the discord between her and her husband.¹⁰ Instead, Maria achieves clarity and overcomes the worst moments of her initial desperation and isolation through embroidery. At the same time, this occupational therapy helps her to recognize a transcendent, timeless pattern, one that is old and new at the same time: »Den glatte tråden snor seg gjennom stoffet og skaper et mønster. Jeg gjenkjenner av og til mønsteret. Det har vært der bestandig, og allikevel er det helt nytt« (Monsen 1980, 6).

Maria's cryptic reference to an eternal, recurring pattern is echoed in one of the unposted letters Maria writes to her husband, since here, too, she hints at a hidden, or rather denied continuity: »Du tror du vet noe om hvordan det er å avslutte et forhold, fortid er fortid, sier du. Men det er alltid en pinlig rest tilbake av hvert forhold. Forhold mellom mennesker kan ikke utslettes fullstendig« (Monsen 1980, 20). These subtle hints, which intratextually refer to the protagonist's need to come to terms with her past behaviour and relationships, may also be considered intertextual references to a past beyond Maria's youth, to past relations between humans, as exemplified by Leonora Christina's life. This intertextual chain is further supported by Maria's initial resolution to leave her husband and daughter Hege behind in order to progress with her studies and character development abroad, as well as by her final realization that her marital relationship had been initiated without the basic precondition for a happy marriage being fulfilled. Maria's reflections on her past and on her husband's farewell letter lead her to conclude that they had never been equals, but man and woman in the traditional, hierarchically conditioned sense of these words. Maria eventually concludes that under such conditions true love remains an unattainable ideal:

Han har dosert for meg i årevis om meg, om ham, om forholdet, om kjærlighet og samliv mellom mann og kvinne. Jeg skulle gjerne bli i stand til å kommunisere om *min* virkelighet i disse ti årene. Jeg

10 Little by little, we learn that Maria and Harald had been at odds over how to define and live a happy marital life for years. Initially, the gravest bone of contention seems to have been Maria's refusal to take care of all household chores without her husband's involvement, which in her view is by no means a trivial issue of conflict: »I spørsmålet om husarbeidet ligger makten begravet« (Monsen 1980, 29). The proceeding revelations, however, center on issues of sexuality and inequality as, for example, exemplified by Harald's demand that his wife should remain physically attractive and available to him, yet without arousing the attention of other men.

skulle gjerne fortelle ham noe om *min* underlige form for kjærlighet – for det var ikke kjærlighet, det begynner å gå opp for meg. En ufri kvinne kan ikke elske (Monsen 1980, 22).

In this regard, Monsen's novel exhibits similarities to what is arguably the most influential work of Norwegian literature on the asymmetric relationship between the sexes, i.e. Henrik Ibsen's drama *Et dukkehjem* (whose heroine incidentally carries a name closely related to that of Leonora Christina), since Maria, too, realizes eventually that her husband had never loved her true self, but the promise of a perfect wife. This promise had become unfulfillable after Maria had been pressured into having intercourse by a friend of Harald's: »Hun drømte om mirakelet, det vidunderlige som skulle hende – at de to endelig ble ett og ble venner med hverandre, støttet og solidariserste seg med hverandre« (Monsen 1980, 111). But instead, Harald leaves Maria, while being appreciative of his friend's lack of sexual restraint.

Fulfillment in Captivity

The impression that Maria's development is inspired by that of the imprisoned Countess Ulfeldt is further substantiated by the room descriptions provided in the novel. In the very beginning of Maria's account, she is too agitated to devote a lot of attention to the description of her domicile, a basement room with her own private bathroom and kitchen at the bottom of a Danish family's house. Initially, she only describes the room as better than expected, but nevertheless »nakent og kaldt – merkelig med fem, nesten seks vegger om en regner med den halve ved døren. Som en stjerne – [hun] skal bo inne i en iskald, hvit stjerne« (Monsen 1980, 5). After having overcome her initial emotional paralysis, Maria settles in her cold cellar room, which provides an occasion to describe it in further detail:

Rommet er fremdeles nakent, jeg hadde ingen pyntegjenstander med meg. Med de hvite murstensveggene, de sortbrune vinduskarmene og døren i samme farve virker det fremmedartet, som om det tilhørte en annen kultur. (...) Gardinene er lyse beige, sofaen er mørkebrun; en sovesofa som står stillet mot den lengste veggen, nær vinduet. Ellers finnes det bare et skrivebord, det er forresten fint med god plass, et lite bord og en stol med løs rygg som ikke gir støtte og hvile. Lyset kommer fra en steril, modern leselampe og

en hvit kuppel i taket. Jeg kommer til å bruke mange stearinlys her (Monsen 1980, 7).

Much like Leonora Christina, who describes her cell after having overcome an initial phase of desperation and passive suicidal attempts (Leonora Christina 1998, 73 f.), Maria eventually takes the time to describe the abode that will be her home and prison for the coming months. On the one hand, Maria's depiction is striking in that it paints a picture of a habitable, yet cold and dark room, which only receives daylight from a single elevated window, a feature that figures prominently in Leonora Christina's prison narrative as well. Through her cell window, which could only be reached by stacking furniture on top of each other – a solution Leonora Christina devised on her own, seemingly to help her simpleton maid watch an acrobatic show – Leonora Christina could watch the best parts of the performance herself (Leonora Christina 1998, 133), as well as her onlooking rival, Queen Sophie Amalie, together with her husband Frederik III, both of whom at this point she had not faced in many years. In her account of this episode, Leonora Christina eventually expresses surprise at her opponents' seeming unawareness of her continued existence (Leonora Christina 1998, 133: »oc vndrede ieg mig siden paa, att de icke kaste øyet did, der ieg stoed; ieg loed mig icke mercke for quinden, att ieg haffde seet dem«). This is an unusually vulnerable revelation of Leonora Christina's experience of a situation in which she had been rendered invisible to the outside world. However, when Leonora Christina penned this particular episode, she had already left the Blue Tower behind, and with it her forced invisibility.

Eventually, Maria begins to feel consoled by her isolation. Much like Leonora Christina, who refused to leave her cell in the Blue Tower immediately after receiving the news that she had been granted freedom, but instead waited until the day had passed because she wanted to leave in dignity (Leonora Christina 1998, 245: »wil oc ud med manner«), Maria seems to have become attached to her new environment and, with it, her new identity: »Lurer på om jeg er blitt redd for å gå ut av mitt fengsel – isolasjonen virker ikke skremmende lenger, bare trygg« (Monsen 1980, 123).

A similarly explicit expression of emotional attachment to her prison is absent in Leonora Christina's writings. In *Jammers Minde*, she states on multiple occasions that her ordeal is a trial she cannot avoid to undergo, since it is her fate to follow the path of Job (Leonora Christina 1998, 78–

81).¹¹ As a consequence, she furthermore clarifies in the preamble, *Fortalen Til mine Børn*, that due to her guards' lackadaisical work ethics, she could have fled her prison on several occasions, but chose not to:

Til Besluttning beder ieg Eder mine Hierte Kiere Børn, att I icke lader ded Eder vnderlig forrekomme, att ieg icke haffuer wilt tage imod den Leylighed, wed huilcken ieg til min Friihed haffuer kundet komme: Naar I ded rett betencker, saa haffde ded huercken werret Eder eller mig tienlig (Leonora Christina 1998, 14*).

Her account, however, also suggests that her earthly actions do in no way justify this punishment. She states this explicitly in *Fortalen*, where she claims to have been put in this situation for having been loved by a virtuous man¹² and for remaining loyal to him, which in the context of her self-portrayal as »Christi Kaarßdragerske« (Leonora Christina 1998, 5*) and as »Liidende Christinne« (Leonora Christina 1998, 235) must appear like a self-sacrificing observance of Christian dogmatics:

Den anden tilskyndende Aarsage er, den Trøst ded Eder mine Kiære Børn wil were, att I formedelst denne *Jammers-Minde* forsickris, att ieg vskyldeligen Liider, att mig icke ringeste Sag er tillagt, oc att ieg intet er bleffuen Beskylt, for huilcket I mine Kiære Børn tør Bluis oc Øynene skammeligen nederslaa: Ieg liider for att haffue

11 See, e.g. Leonora Christina 1998, 80: »Endeligen saae Gud til mig med sine Naadsens Øygne, saa at ieg den 31 *Augusti* fick en roelig Søffn om Natten, oc ret vdi dagningen wognede ieg med efterfølgende Ord vdi Munden. Mein Kind verzage nicht, wan du von Gott gestraffet wirst, dan welchen der Herr lieb hatt den züchtiget er. Er steupet aber einen leglichen Sohn den er auffnimt«. Unless otherwise indicated, italics in quotations from *Jammers Minde* were applied by the editors in order to indicate that the respective words were either written in latin, instead of the common gothic, letters, or abbreviated (see Lindegård Hjorth 1998b, lxxi). See also Leonora Christina 1998, 2*: »Hierte Kiere Børn, billigen kand ieg med Iob sig; Dersom man min lammer weye kunde, oc minde Liidelser tilsammen i en Weet-Skaal legge, da skulle de were tyngere end Saand i Haffuet«. On Leonora Christina's reinterpretation of her prison sentence as an ordeal in the tradition of Job, see Dömling 2001.

12 Curiously enough, Leonora Christina never actually mentions any feelings of love on her behalf. Even more curious, though, is that this fact has largely gone unmentioned so far, even though scholars, writers and artists have been fascinated by the Ulfeldt couple's relationship for centuries. Bodil Wamberg 1992, 113-116, though, one of Leonora Christina's toughest critic, has questioned the legendary love of the Ulfeldt couple altogether and instead suggested that it was a myth created by Leonora Christina to support her brand as faithful wife.

werret ælsket aff en dydig Herre oc Hoßbonde, for att ey haffue Hannem i Vlycken forlat wilt (Leonora Christina 1998, 4*).¹³

Leonora Christina then fortifies this statement by presenting her daily prison life as a farce, in which lowly murderers, adulterers and drunkards watch over an innocent princess (Heitmann 1994, 149 f.). Thus, Leonora Christina depicts a temporary victory of Evil over Good, while also stating that this situation is to be considered a trial meant to prove her supremacy, an interpretation employed to eventually »forvandle sin skam og fornedrelse til en åndelig sejr« (Mai 1993, 286). For this reason, she also refuses to leave her prison at the first chance, like a common criminal, but decides to even extend her prison term by half a day. This can, of course, be seen as an attempt to demonstrate her composure and strong will; but it has also been suggested by Annegret Heitmann (1994, 157) that after the Ulfeldt couple's final fall from grace, the outside world had little to offer. After all, her imprisonment implied that she had been considered a political prisoner, i.e. an influential, even dangerous person. Her release, on the other hand, meant that she was no longer viewed as such and that she had lost – besides her husband, most of her children, her friends and wealth – her once considerable status. This view, in turn, in which the Blue Tower figures as a protective, preservative sphere, correlates to Maria's fear of leaving what she considers her prison.

Narrative Collages

Finally, another conspicuous correlation between *Jammersminne* and Leonora Christina's writings is Maria's use of a genre collage for the documentation of her emotional development. *Jammersminne* is a mix of diary entries and letters – two text forms closely akin to the autobiographical genre – as well as third-person narrative used to relate memories from Maria's past. This use of the third person for a portrayal of Maria's past identity corresponds to the grammatical person used in Leonora Christina's French autobiography. In both cases this switch dissociates the writing person from the written identity, while in *Jammersminne* it

13 To the same effect, Leonora Christina indicates in her French autobiography that the calamities she had to endure throughout her life were on the one hand the result of people's envy of her individual assets, but also due to her and her husband's unusually strong bond. In this spirit, she states to have *begun* to suffer for her husband at a very young age (Leonora Christina 1958, 1d), which anticipates her similarly suggestive statement in *Jammers Minde*.

also levels any grammatical difference between the narrating Maria's life and the archetypal »vidunderlige kvinneverden« (Monsen 1980, 35; see below), a world dictated by men's physical desires. This alternation of first and third-person narration furthermore corresponds to the identity-shaping effect of Leonora Christina's (auto)biographical writings: *Jammers Minde* is written in the first person, the French autobiography and *Hæltinners Pryd*, however, in the third person, which, in the case of the French autobiography had a plausible practical reason: the account was not meant to be made public by its author, but by a friend of the Ulfeldt family, i.e. Otto Sperling the Younger, who intended to integrate Leonora Christina's life story into a gynæceum he was working on (but which never reached the public's eye). This original purpose of the French autobiography, in turn, highlights a conspicuous parallel between this text and *Hæltinners Pryd*, in that both texts were written with the explicit intention to chronicle the lives of remarkable women, which in the case of *Hæltinners Pryd* should explicitly (and perhaps implicitly in the case of the French autobiography too) serve as counter-examples to heroic men, as will be detailed in the following chapter. It has, however, also been suggested that the use of the third person in the French autobiography may be regarded as a tool used to dissociate the imprisoned Leonora Christina from her former identity as the tremendously rich and powerful Countess Ulfeldt (Heitmann 1989, 58), a strategy also employed in *Jammersminne* through the omission of any detailed accounts of the past. Both Leonora Christina and Maria use writing, and autobiographical writing in particular, as an identity-constituting process. Leonora Christina does so by breaking up her life story into two autobiographical texts – the French autobiography on the one hand, which narrates her life up until her imprisonment in the third person, and *Jammers Minde* on the other hand, which focuses exclusively on her life in the Blue Tower and is written in the first person – while the narrator in *Jammersminne* achieves the same kind of split, or rather renewed, identity by interweaving what Leonora Christina kept strictly apart. At the same time, this switch between the past and the present creates continuity (and hence a hermeneutical link to Leonora Christina) and the prospect of a universal enlightenment, which Maria addresses by referring to the past, or rather the concept of something being past, as an illusion: »Jeg er nødt til å gjennomleve det hele en gang til – ikke gjenoppleve – jeg vet nok om slike reiser til å innse at fortiden er en innbildning. Det må vente en klarhet på meg et sted, en klarhet som kan vare« (Monsen 1980, 7).

In addition to Leonora Christina's and Maria's common use of diverse grammatical persons for the purpose of rewriting their identity, both women furthermore apply a fragmentary, tessellate approach to their paper work. Since Leonora Christina was not granted any means of entertaining herself until the death of Frederik III in 1670, after which a new, more benignant regal couple acceded to the throne, she had to forge writing materials from whatever she could find. Her initial prison testimony, which was largely concerned with documenting the course of the interrogation that followed her forced return to Copenhagen, was thus written on the paper wrapping that enclosed the confectionery that was delivered into her cell (she was a former King's daughter, after all). And since Leonora Christina spent her entire prison sentence as well as her retirement in Maribo writing, editing and rewriting her diverse auto-/biographical accounts, *Jammers Minde* remained a work in progress; only the first part, the only part of the manuscript which was actually written in the Blue Tower, is preserved in a state conveying completion. The entire account was furthermore written on paper sheets and slips from diverse paper mills and in different periods of Leonora Christina's later life, due to which it has been possible to reconstruct the genesis of *Jammers Minde*. As indicated in the introductory section, an examination of the diverse paper and ink types used by Leonora Christina revealed that her prison account is a highly constructed document, whose author chose her words very carefully, but also unfinished, since only the first part is preserved in a clean copy. *Hæltinners Pryd* only adds to the fragmentary character of Leonora Christina's work, because only the first part of this gynæceum is preserved until today. The French autobiography, on the other hand, is one of the few works written by Leonora Christina, which is preserved until this day¹⁴ and which was also penned without any longer interruptions, since Otto Sperling the

14 The French autobiography was, however, lost for an unknown period of time. Since Leonora Christina gave her manuscript to Otto Sperling the Younger, it remained in the possession of the Sperling family, until it was handed over to the Royal Library in Copenhagen in 1721. There, it disappeared at an unknown point in time and it was assumed that the manuscript had been a casualty of the Copenhagen fire of 1728, which also affected the library. However, in 1952, the manuscript was miraculously found in the school library of the Atheneum gymnasium in Hamburg-Altona and published soon afterwards. An example for a text of literary quality reportedly written by Leonora Christina yet considered lost is a play which, according to her housekeeper in Maribo Abbey by the name of Dorthea Sophie Urne, was even staged by the Maribo staff; see Birket Smith 1872, 54, and Rostrup 1918.

Younger was awaiting the completion of his father's and Leonora Christina's account before leaving Denmark.¹⁵

With a similar purpose in mind, i.e. that of a work in progress, Maria chooses a diary consisting of loose paper slips to transmit her thoughts, since this type of stationary allows her to maintain complete control over the narrative of her life in isolation: »Så kan jeg skrive det jeg vil og kaste det etterpå – eller gjøre noe annet med det« (Monsen 1980, 6). The letters dotting Maria's diary add to its mosaic character. Despite the dominant diary format of this epistolary novel, letters constitute a key tool in Maria's character development, since she recollects her past through a re-reading of her and her husband's entire correspondence. Yet, the diary novel is also interspersed with letters to her husband, of which she only posts the last one, but which allow her to find a new meaning in her existence and to come to terms with her true self: »Det spiller ingen rolle lenger om jeg sender brevene jeg skriver til Harald – de gir meg simpelthen meningen med min tilværelse akkurat nå« (Monsen 1980, 35). In order to come to this realization, Maria also re-remembers her and her husband's past, which is marked by his accusations, which are all based on his conviction that she refuses to adopt her true identity, i.e. that of – what Harald considers – a true woman.

Finally, both Maria and Leonora Christina use a writing process that allows them to edit their accounts, and hence to maintain complete control over their life narrative, while at the same time including authenticity assertions, which are a common autobiographical strategy (Fuhrmann 1979). Leonora Christina does so explicitly by claiming forthrightness in terms of her past behaviour: in *Fortalen Til mine Børn*, she states to have been

15 In 1670, Otto Sperling the Younger, the son of Otto Sperling the Elder, who was a close friend of the Ulfeldt family and a prisoner of the Blue Tower from 1664 until his death in 1681, came to Copenhagen to advocate for his father. Since his pleas did not yield any results, he eventually asked both his father and Leonora Christina to provide him with written accounts of their respective lives, which he intended to publish. On Leonora Christina's part, this resulted in the French autobiography, which she – as indicated in the text – wrote for Otto Sperling the Younger: at the beginning of her account, Leonora Christina states to have written the following text to »satisfaire [la] curiosité« (Leonora Christina 1958, 1a) of the *Monsieur* addressed in the account, i.e. Otto Sperling the Younger. As highlighted by Anne-Marie Mai, Leonora Christina had thus strong political and tactical motivations for writing her first attempt at an autobiography (Mai 1993, 292). Otto Sperling the Elder, on the other hand, wrote his *Selbstbiographie*, a German text relating the events of his life up until 1659, including a narratively separate *Historia carceris*, which was published by Sophus Birker Smith (in Danish translation) in 1885. Sperling followed thus a similar strategy as Leonora Christina, by separating his life in freedom from what followed after his apprehension in 1664.

unjustly imprisoned (Leonora Christina 1998, 5*) and in her records of the interrogations that took place in the first days of her imprisonment (Leonora Christina 1998, 14–72)¹⁶ she furthermore insists that she and her husband had not pursued any illegal activities. Leonora Christina's insistence on her innocence in a text addressed to her children (through the use of a preamble titled *Til mine Børn*) creates a sense of intimacy, which helps to convey authenticity. The text furthermore implies immediacy, since the manuscript reveals that Leonora Christina had retroactively adapted grammatical indicators of time and place in order to create a sensation of simultaneousness of writing act and written experience (Akhøj Nielsen 1998b, lvi).¹⁷ All of these strategies are rather typical of autobiographical writings, since writers of this genre would usually aim to convey – and thus create – identity in the sense of authenticity. In a similar fashion, Maria asserts in the beginning of her diary that although her behaviour had effected her and her husband's separation, she can also honestly state to have been entirely herself in these situations: »Jeg vet at den gangen var jeg hundre prosent ærlig – ikke et ord eller en følelse jeg trodde hadde betydning, underslo jeg« (Monsen 1980, 9). She then fortifies her claim to authenticity with her diary entries, which relate the most intimate moments of her life.

There are thus several correlations between Leonora Christina's writings and Monsen's *Jammersminne*, which encourage a re-reading of the former's texts with an increased focus on their author's thoughts on equality, instead of immediately discarding any such approach based on Leonora Christina's historical environment. After all, a consideration of *Jammers Minde* as part of the feminist canon has the potential to explain and even fortify this text's position as a timeless Danish classic.

»En dansk virago« – Womanhood and Equality in Leonora Christina's Writings

The core topic of *Jammersminne* is thus the relationship between a man and a woman in a society living according to specific gender norms and

16 This part of the account concurs approximately with the first part of the manuscript, which suggests that Leonora Christina was very eager to have her own records of the interrogation.

17 Leonora Christina had, for example, substituted past tense for present tense, such as on p. 73, where a current line reads »der vdi staar tuende Senge«; originally, Leonora Christina had used the word »stoed«.

in which, despite all legal advances, traditional hierarchies and expectations have been all but erased.¹⁸ In Maria's view, her husband's demand that she do all the domestic work as well as men's pervasive sexual cravings are the most immediate and blatant implementations of this hierarchy. Her memories uncover further grievances that contribute to this inequality: the prevalent discrepancy in age and sexual experience whenever a man and a woman enter a relationship;¹⁹ the perceived and seemingly fundamental and insurmountable dissimilarity between men and women;²⁰ and men's projections of their mystified ideas of women onto their partners as a consequence of this assumed sexual difference,²¹ as Maria explains in one of her letters: »Du fortalte meg om min vidunderlige kvinneverden. Før jeg traff deg, ante jeg ikke at jeg hadde en slik verden« (Monsen 1980, 35). Maria eventually begins to hate the sheer term *kvinne* and its connotations because of its constraints: »Han vil alltid ende opp med å ville ha en kvinne, mens jeg vil ha et menneske« (Monsen 1980, 82). There is, of course, no such development in Leonora Christina's writings; she embraces her societal role to the fullest since it gave her a welcome occasion to recast herself as a faithful, and hence

18 Cf. Monsen 1980, 41: »Langsamt og umerkelig vevde det seg et net omkring meg. Jeg hadde funnet meg et nett uten å vite det, og allikevel gikk jeg inn i det med åpne øyne. Det er dette vi kaller for konvensjoner, skikk og bruk – en måte å leve på vi aldri har det flugg av sjanse til å velge frivillig eller avstå fra. Om vi klarer å snu oss unna, så definerer nettet oss – ubønhørlig«.

19 Maria states to have been »nesten voksen« (Monsen 1980, 23) when she met Harald, who was »bare noen få år eldre[, m]en (...) virket så voksen« (ibid.). Maria had dated men before, usually older than her (which is presented as the norm), but had remained a virgin. In comparison, Leonora Christina was engaged to Corfitz Ulfeldt, back then a promising young squire frequently travelling abroad, when she was nine years old, and became his wife when she was fifteen, i.e. half her husband's age.

20 In Maria's perspective, Harald's reactionary views on humans, to which she refers by quoting parts of his farewell letter to her, are invariably gendered: »har jeg ventet og håpet at du ville bidra med din kvinnelighet like sterkt som jeg med min maskulinitet« (Monsen 1980, 27). Maria refutes this obsessively binary world-view, much like Leonora Christina, who argues for a consideration of men and woman as equals in *Hæltinners Pryd*.

21 Because Leonora Christina is a prime example of a woman, who throughout the ages was idolized and mythically elevated to the level of an archetypal, ideal woman, it would go too far to even begin to recount the history of her historical and literary reception. Suffice it to say, in 1869 the Danish critic Georg Brandes (1842–1927), one of the most central figures of Denmark's intellectual milieu, wrote a highly favourable review of Leonora Christina's recently published prison testimony, in which he called her »den ædlest og mest udviklede af deres Kjøn her i Danmark« (Brandes 2005, 67).

morally superior, woman. There are, however, indicators throughout her texts that encourage a reading in the line of Monsen's *Jammersminne*, i.e. in a feminist context.

Hæltinners Pryd

The most obvious example of Leonora Christina's attitude towards gender is the gynæceum *Hæltinners Pryd*, in which Leonora Christina openly argues for a consideration of women as equal to men in every regard. However, when considering Leonora Christina's intention regarding this text, it is important to keep in mind that only one out of three parts of this text has been preserved, for according to Leonora Christina's own statements in *Jammers Minde*, she was actually working on a text about »Striidbare; Om Fornufftige Regentinner, Om Troefaste; Om Kyske; Om Gudfrygtige; Om Dydige, Om Ulyckelige, oc om Lærde oc om Standhafftige« (Leonora Christina 1998, 226), i.e. on much more than has been preserved. This incomplete transmission of Leonora Christina's gynæceum has resulted in an increased focus on the gynæceum's initial topic of strong, battlesome women and contributed to Leonora Christina's fame as a sort of virago, i.e. (originally) a female warrior or a woman exhibiting traits typically associated with men, such as strength. Mogens Brøndsted, the author of the article 'En dansk virago', for example, contends that Leonora Christina fancied wearing men's attire »for at understrege sin stærke vilje« (Brøndsted 1983, 112), even though there were only few reported occasions that showed Leonora Christina dressing up as a man, and most of these incidences were pragmatically, rather than ideologically, motivated. When the Ulfeldt family escaped from Denmark in 1651, Leonora Christina did indeed disguise her sex through masculine clothing. She subsequently writes of this episode in her life as »an adventure worth a novel« (Leonora Christina 1958, 5d: »vne piece digne de Romans«), which indicates that she had not disliked being taken for a man; and after their arrival in Stockholm, where the couple enjoyed the protection of Queen Christina of Sweden (1626–1689), Leonora Christina kept wearing her masculine clothes for a while. However, it was not uncommon for women of this time to travel in male attire for safety reasons (Hættner Aurelius 1996, 173), and Leonora Christina's continued use of her travel clothes could be attributed to the reported circumstance that Queen Christina liked women in men's clothing and Corfitz Ulfeldt, but not so much Leonora Christina herself (Hartmann 1988, 186–188).

Be that as it may, *Hæltinners Pryd* refers in its very beginning to the injustice done to women in considering them weaker than men:

Løffuindens Hierte er saa Keckmodig som Løwens: Mangen Quinde haffuer større styrcke end som mangan Mand, Mangan Quinde haffuer oc wel saa Keckt ed mod som Mangan Mand; de suare icke alle til Mands Naffn i Gierningen som bærer Tittel aff Mands Naffn men ofte suare Quinder til Helters Naffn i Gierningen, oc bere dog ickun Quinders Naffn: Huoroffte seer man quindactige Hierter i Mands Legemer, oc der imod igien mandelige Kræffter i suage Karr: Ded er Vbilligt, att man maaler Gierningen effter Persohnen, oc skatter icke Persohnen effter Gierningen. (Leonora Christina 1977, 21)

If Leonora Christina had broached the subject of equality only in *Hæltinners Pryd*, the notions put forward in this text could be easily discarded as literary convention. After all, the gynæceum was a rather popular genre in premodern times – even Ludvig Holberg (1684–1754) produced one, which, of course, included Leonora Christina: *Adskillige Heltinders og navnkundige Damers sammenlignede Historier efter Plutarchi Maade* (1745). Leonora Christina's statements regarding equality are, however, unusually assertive (such as the one quoted above) and, what is more, they exhibit a suspicious resemblance to her self-portrayal in her autobiographical texts and, necessarily, to the portrayal of her husband and other men.

Leonora Christina and the Weaker Sex

Leonora Christina refutes, for example, the idea that women are physically weaker than men (Leonora Christina 1977, 21). Ethereously fragile women were, admittedly, a Romantic ideal and hence postdating the era of resolute, robust women such as Leonora Christina and her equally headstrong ancestors Kirsten Munk (1598–1658) and Ellen Marsvin (1572–1649), but nevertheless Leonora Christina's self-portrayal has been highlighted as conspicuous in its contrastive depiction of Corfitz Ulfeldt. In her autobiographical texts, she presents herself as physically and mentally strong. In *Jammers Minde*, for example, she reports to have castigated a maid that kept pouring water onto the cell floor in open disregard of Leonora Christina's protests (Leonora Christina 1998, 186), she assures another one that she could easily »quæle den stærcke-

ste Karl med [s]iine bare hænder« (ibid., 119) after being denied access to grooming tools, and in the French autobiography, *nostre femme*, as she refers to herself, carries her husband and their loyal servant and co-prisoner Peter Pflügge down the cliffs near the (now ruinous) Hammershus fortress after the two men had become physically incapacitated in an – ultimately failed – attempt to escape their temporary (July 1660 to December 1661) prison on the Danish island of Bornholm. Leonora Christina attributes her ability to perform such an impressive feat to divine assistance (Leonora Christina 1958, 10c), but her texts also ensure an interpretation of her entire life as God-chosen, since she alone, as opposed to the (predominantly male) people around her, seems to be worthy of this support.

Bodil Wamberg (1992, 39), among others, has highlighted the rather miserable depiction of Corfitz Ulfeldt in the French autobiography and suggested that this portrayal was the result of accumulated frustration over his increasingly ill-judged behaviour during the last years of his life.²² The contemporary and subsequent reception of this man has been mixed, to say the least, but in his heyday, Ulfeldt was a powerful and highly esteemed statesman (Heiberg 1993, 21 and 26)²³ – which makes Leonora Christina's portrayal of the man for whom she underwent a prison sentence of more than two decades all the more astounding (cf. Akhøj Nielsen 2003/2004). In the French autobiography, he is first presented as a limping and poor, even indebted, nobleman. Leonora Christina, however, overcomes these deficiencies through her fidelity, and through her own wealth. In the following account, he is increasingly stubborn, sick and volatile, while Leonora Christina remains strong and stable, thus turning into a proactive protagonist.

Jammers Minde, in turn, offers no (substantial) recollections of Corfitz Ulfeldt, but weak and dependent men, which already figure as a central element in the French autobiography, are a dominant presence in Leonora Christina's prison narrative as well. In the French autobiography, the little Leonora Christina consoles her trembling tutor Wichmann Hasebard during a life-threatening storm, she saves her negligent teacher Alexander von Kückelsom from sure dismissal, she remains

22 In a similar fashion, Steffen Heiberg (1993, 27), the foremost Corfitz Ulfeldt-scholar, attests much of Corfitz Ulfeldt's behaviour to Leonora Christina's ambitions (and vice versa).

23 On a similar note, Sophus Birket Smith reports Corfitz Ulfeldt to have been considered »kraftig« and »imponerende« (Birket Smith 1881, 67).

unintimidated by her choleric prison guard on Bornholm, Major General Adolph Fuchs, whom she also outsmarts through her escape from Hammershus,²⁴ during which she – on top of everything – had to take care of both her husband and their servant. Only Leonora Christina's royal father, Christian IV of Denmark (1577–1648), to whom she likes to refer as both father and King²⁵ in order to accentuate her (semi-)royal lineage, remains an unassailable authority. This series of pathetic men stretches into *Jammers Minde*: she reencounters Jørgen Walter, an old enemy who had contributed considerably to her husband's downfall and who now is a prisoner himself, and finds him so appallingly pitiable that she asks to have a share of her food sent to his cell (Leonora Christina 1998, 168). Furthermore, she physically (and successfully) defends herself against the sexual advances of the alcoholic castellan (*ibid.*, 140), and she remains unimpressed by the murder threats of an insane inmate, who is also the castellan's assistant, unlike her absolutely terrified maid (*ibid.*, 154).

Female Rivalry

Leonora Christina's belittling portrayal of men has been interpreted as representing her disdain for autocracy: »Den enevældige magt og ondskab optræder direkte for Leonora Christina først og fremmest i skikkelse af en række mandspersoner, der forsøger at benytte sig af hendes formodede kvindelige svaghed« (Mai and Dalager 1983, 75). At the same, there have been voices in favour of a consideration of Leonora Christina's realistic portrayal of commoner women as an expression of sympathy, even solidarity, with these women, due to which Leonora Christina would not report their – at times criminal – behaviour to the tower administration (Schmalensee and Torp 1979–1981, 13 f.); a hypothesis which Annegret Heitmann (1989, 55) in turn has dismissed as historically questionable. There are substantial reasons to join Heitmann's position, one of them being the underlying narrative of *Jammers Minde*,

24 In this context, it is worth mentioning that there are two other accounts of this adventurous flight, one written by Adolph Fuchs 1816, who – in direct opposition to Leonora Christina's version – presents Corfitz Ulfeldt as the driving force behind the escape plan, and another one supplied by Peter Pflügge (1816), whose statements coincide largely with Leonora Christina's account, but which – probably due to the nature of the text – adds little information regarding either Leonora Christina's heroism or Corfitz Ulfeldt's feebleness.

25 See, for example, Leonora Christina 1958, 11c, where she refers to Christian IV as »Roy mon Pere« with the explicit intention of humiliating an opponent.

in which Leonora Christina's fate lies entirely in the hands of God – a (reported) manipulation of her destiny, for example through a forceful removal of even the most insufferable maid, would have contradicted this narrative. Second, and more importantly, Leonora Christina's aristocratic mindset had most likely prevented any thorough identification with these women, as contended by Heitmann. Leonora Christina's depiction of her maids is indeed rather schoolmasterly-benevolent than truly appreciative.

To be sure, the women surrounding Leonora Christina in the Blue Tower, mostly commoners from rather humble backgrounds, are unequivocally depicted as inferior to Leonora Christina – either morally or intellectually (or both) – for reasons explained above. But it is also worth noting that at the same time, women with a rank corresponding to that of Leonora Christina are depicted as having a stronger will than their respective husband. This concerns, on the one hand, Queen Charlotte Amalie, consort of Christian V of Denmark and hence the daughter-in-law and successor of Leonora Christina's most notorious rival, i.e. her sister-in-law Queen Sophie Amalie. Charlotte Amalie is presented as showing sympathy for Leonora Christina's situation after visiting her in the Blue Tower in 1670 (Leonora Christina 1998, 177–179), and she even promises to speak on her behalf in front of her husband, the recently crowned King of Denmark. Her good intentions are, however, obstructed by Christian V, who at first is responsive to his wife's advocacy for Leonora Christina, but then reneges on his promises after his mother's intervention (*ibid.*, 182).

Leonora Christina's narrative aims thus primarily at revealing and demonizing her most powerful opponent, who is not the King of Denmark, i.e. neither Frederik III nor Christian V, but in either case Sophie Amalie. This notion is confirmed by the events succeeding Frederik's death in 1670, which did *not* lead to Leonora Christina's release from the Blue Tower – this occurred only in 1685, the year of the Queen dowager's death. However, Leonora Christina, too, insinuates on numerous occasions that she holds Sophie Amalie personally responsible for her current situation. She recounts, for example, a conversation she led with the castellan in the first year of her imprisonment about the regal couple, in which she expresses respect and gratitude upon the castellan's mention of the King (Leonora Christina 1998, 76: »Gud beware hs Mt: hand er en goed Herre, maatte hand were goed for onde Mennisker«), while demonstratively remaining silent upon being nudged to say something similar about the Queen:

Oc sagde hand da, Dronningen er oc saa goed; huortil ieg intet Suarte; Huorfor hand nu Dronningen wille føre paa tale, oc see om hand nogen Ord aff mig kunde drage: Sagde, Dronningen Beklager eder, att I saa haffuer laded eder forføre, I haffuer wult eder selfuer den Vlycke; ded gjør hender Ont; Hun er eder icke Wreed, hun haffuer Medliidenhed med Eder. Oc saa som ieg intet Suarte *repeterte* hand ded igien, oc alt imellem sagde hand, Ia, Ia, mein liebes Frewlein, es ist so wie ich sage. Ieg var meget fortrøden offuer den Snack, sagde *Dieu vous punisse* (Leonora Christina 1998, 76).

Leonora Christina's allusions to the secret regency of her sister-in-law in combination with the obvious correlation between the length of Leonora Christina's prison sentence and her opponent's campaign of vengeance have almost irrevocably branded Sophie Amalie as a classic Evil Queen. In Ellen Jørgensen and Johanne Skovgaard's publication on *Danske Dronninger* (1910, 160), for example, the authors openly refer to the persistent damage inflicted on the collective recollection of Sophie Amalie: »Det er Sofie Amalies Forbandelse, at hendes Navn næppe kan nævnes, uden at Leonora Kristines samtidig kommer paa Læben«. Curiously enough, this popular opposition between Leonora Christina and Sophie Amalie – or in other words: between a faithful, obedient wife and a despotic hag – was at times interpreted in disfavour of Leonora Christina, for example in the novel *Leonora Kristina* (1895) by Herman Frederik Ewald (1821–1908), which laments Leonora Christina's lack of control over her rampant husband by comparing her to Sophie Amalie:

Dernæst stod hun [Sophie Amalie] ingenlunde tilbage for Leonora i diplomatisk Snildhed og Viljekraft snarest over hende. Kongen laa for hendes Fødder, hun kunde faa sin Vilje med ham i alt undtagen i de store politiske Spørgsmaal, men til sidst var det dog hende, der drev ham til Handling ogsaa i dette Punkt. Leonora derimod var sin Mand underdanig, hans Vilje var hendes Lov, og uagtet dette taler til Ære for hendes Hjerter og viser, at hun havde en ædlere Natur og større Kvindeværd end Sofie Amalie, saa lammede det dog hendes Handlekraft. Hun ville have staaet højere, hvis hendes Kjærlighed havde kunnet gaa i Lag med hendes overlegne Evner, og intet vilde have været mere til Ulfeldts Gavn, end om hun havde kunnet faa ham for sine Fødder, saaledes som Dronningen havde sin Husbond (Ewald 1903, 141).

This different perspective on Leonora Christina's image as an unconditionally loyal wife raises the question whether Leonora Christina reprimands the castellan in the above quotation because he insists on a conversation about her accursed rival, or whether she rather resents him for expressing the notion that she should be pitied for having been misled by her husband.²⁶ Leonora Christina's proactive self-portrayal in the French autobiography suggests, at any rate, that she did not want to be remembered as a passive follower of Corfitz Ulfeldt. And Leonora Christina's documentation of a similar accusation (Leonora Christina 1998, 42: »Ihr seyt ein Frawens Mensch ein Schwaches Werckzeug, Die arme Weibes-Bilder seind bald verführet; Man thut ihnen auch nicht gerne was, wan sie die Warheit bekennen«²⁷) indicates that this view on her had badgered her quite a bit.

She could, however, not avert a thoroughly gendered opinion of her entirely. In an article published in 1888 under the title 'Contra Leonora Christina', the author, Julius Lange, dismisses Birket Smith's eulogistic characterization of Leonora Christina as historically ignorant and naïve by revisiting statements in *Jammers Minde*, which indicate that Leonora Christina had had an ambiguous relationship with the truth²⁸ – a moral imperative whose validity, in Lange's view, was generally neglected in the seventeenth century: »Det kommer nu blot an paa, om Forfatteren regner tilstrækkelig med den store og væsentlige Differens, der skiller det 17de Aarhundredes Moral fra den der gælder, eller i alt Fald skulde gælde for vor Tid« (Lange 1888, 722). What is, however, more relevant in the context of a feminist reading of Leonora Christina's texts, is that Lange, very much like Ewald, concludes that in any case, she could not be held legally responsible for her deviations from the truth, since she was dutiful in observing her conjugal obligations (*ibid.*, 728 and 739) and that as a

26 This new perspective on Leonora Christina, in which her legendary loyalty is recast as female feebleness based on a weak will, offers yet another interesting, albeit contrastive, parallel to Monsen's *Jammersminne*, whose protagonist despises the memory of her husband's commiseration with her based on his traditional ideas of womanhood: »For å få det til syntes du daglig og høylidt synd på meg fordi jeg ikke fant meg selv som kvinne« (Monsen 1980, 29).

27 A modernized edition of *Jammers Minde* originally published by Otto Andrup in 1926 but subsequently revised by Vagn Lundgaard Simonsen and republished in 1986 translates this originally German statement as follows: »I er et Fruentimmer, et svagt Redskab. De stakkels Qvindemennesker er snart overtalte! Man gjør dem og ikke gjerne nogen Skade, naar de bekiender Sandheden« (Leonora Christina 1986, 48).

28 For example Leonora Christina's account of a maid called Lucia, who was brought to the Blue Tower and remained there out of what Leonora Christina's indicated was adamant loyalty to her mistress (Leonora Christina 1998, 268).

woman, i.e. a person lacking an objective understanding of justice, could not be considered criminally responsible for her actions (ibid., 728). This view seems to have been rather widespread in the eighteenth and nineteenth centuries; similar notions were expressed by Ludvig Holberg (1735), by the writer Friderich Christian Schönau (1753) and by the historian Hans Paus (1746–1747), all three of whom connect the question of Leonora Christina's culpability to her status as a (married) woman. Leonora Christina's writings, however, indicate that exactly such a view on her would have infuriated her.

Conclusion

Writers and scholars like Herman Frederik Ewald and Julius Lange, as well as Thomas Seiler, have referred to the considerable temporal and cultural distance separating Leonora Christina from most of her readers, which hinders a historically adequate understanding of Leonora Christina's life, which, in turn, was fundamentally determined by her relationship with her husband. It is by no means the intention or conclusion of the present article to refute such notions. Leonora Christina's writings, especially *Hæltinners Pryd* and Nina Karin Monsen's reinterpretation of this unlikely paradigm of an autonomous woman, suggest, however, that despite all justified references to the historically different situation of Leonora Christina, as compared to modern women, she could serve as inspiration to writers engaging with questions of femininity and equality; as concluded by Monsen's protagonist, »forholdet mellom mann og kvinne ligger århundrer [my italics] bak den almene utviklingen i vår sivilisasjon« (Monsen 1980, 28).

This, in turn, means neither that Leonora Christina had written her auto-/biographical works with the primary intention of demonstrating the equal capabilities of men and women in general; after all, there is ample evidence for Leonora Christina's true authorial intentions, which have been rightfully interpreted as having been aimed at a depiction of her individual self as superior to most men *and* women. However, as the above analysis suggests, a fundamental step in her strategy was to definitively refute the idea that she, as a woman, could possibly be inferior to anybody, including her husband, solely based on her sex. This in turn, has allowed for a reading of Leonora Christina's life and work in a feminist context, mainly *because* she herself might have viewed each and every one of the women

presented in *Hæltinners Pryd* as her very own predecessors. Through her self-portrayal as a uniquely gifted, and hence envied, person she could then establish a consistent narrative of persecution and supremacy, which in turn was fortified by her demonstrated loyalty towards her disgraced husband, who contrastively contributed to the depiction of her grandness by seeming terribly incompetent compared to his wife. Her semi-voluntary imprisonment appears thus as a truly Christian ordeal in a twofold sense, since she also alludes to her wifely duties which compel her to remain loyal to a »dydig Herre oc Hoßbonde«, who, however, is also indicated to have been not entirely blameless in his wife's suffering. Is this contradictory? Yes; but perhaps only in the eyes of a modern observer.

References

- Aasen, Elisabeth (1982). 'Grevinnen i fangetårnet: Leonora Christina (1621-1698)'. In *Den skjulte tradisjon: skapende kvinner i kulturhistorien*, ed. Kari Vogt. Bergen: Sigma, pp. 132-149.
- Akhøj Nielsen, Marita (1998a). 'Papirets vidnesbyrd om håndskriftets tilblivelses-historie'. In Leonora Christina. *Jammers Minde: Diplomatarisk udgave ved Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen under medvirkning af Ingelise Nielsen*, ed. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Copenhagen: Reitzel, pp. lii-lv.
- Akhøj Nielsen, Marita (1998b). 'Skrifttræk og blæk'. In Leonora Christina. *Jammers Minde: Diplomatarisk udgave ved Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen under medvirkning af Ingelise Nielsen*, ed. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Copenhagen: Reitzel, pp. lv-lxvii.
- Akhøj Nielsen, Marita (2000). 'The conservator's work and literary history: the example of a 17th-century Danish autobiography'. In *Care and conservation of manuscripts 5: Proceedings of the fifth international seminar held at the University of Copenhagen 19th-20th April 1999*, eds. Gillian Fellows-Jensen and Peter Springborg. Copenhagen: The Royal Library, pp. 38-47.
- Akhøj Nielsen, Marita (2002). 'Leonora Christina: An Imprisoned Princess'. In *Female Voices of the North: An Anthology*, ed. Inger M. Olsen. Vienna: Praesens (Wiener Texte zur Skandinavistik 1), pp. 89-116.
- Akhøj Nielsen, Marita (2003/2004). 'Med sod og øl på sukkerpapir: Om Leonora Christina - Årets klassiker 2003', *Bogens verden*. Digitally available on *kb.dk*.
- Alenius, Marianne (1993). 'Om alleslags Roosværdige Quindis Personer: Gynæceum - en kvindelitteraturhistorie'. In *Nordisk kvindelitteraturhistorie 1: I Guds navn: 1000-1800*, ed. Elisabeth Møller Jensen. Copenhagen: Rosinante/Munksgaard, pp. 217-232.
- Birket Smith, Sophus (1872). *Leonora Christina (Ulfeldt) på Maribo Kloster: Et Bidrag til Oplysning om hendes sidste Leveår*. Copenhagen: Gyldendal.

- Birket Smith, Sophus (1881). *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie: Med Bidrag til hendes Ægtefælles og hendes nærmeste Slægts Historie 2*. Copenhagen: Gyldendal.
- Brandes, Georg (2005). 'Leonora Christina'. In *Georg Brandes – den mangfoldige*, ed. Jørgen Knudsen. Copenhagen: Gyldendal, pp. 67–70.
- Brøndsted, Mogens (1983). 'En dansk virago'. In *Kvinnor och Skapande: En Antologi om Litteratur och Konst tillägnad Karin Westman Berg*, ed. Birgitta Paget et al. Malmö: Författarförlaget, pp. 109–120.
- Busk-Jensen, Lise (1991). 'Romantikbegrebet og feministisk litteraturhistorie-skrivning'. In *Nordische Romantik: Akten der XVII. Studienkonferenz der International Association for Scandinavian Studies 7.–12. August 1988 in Zürich und Basel*, ed. Oskar Bandle et al. Basel und Frankfurt: Helbing & Lichtenhahn (Beiträge zur nordischen Philologie 19), pp. 312–317.
- Dömling, Anna Katharina (2001). '»Billigen kand ieg med Iob sige.« Selbstbilder und Selbstinszenierung in den autobiographischen Texten von Leonora Christina Ulfeldt (1693), Agneta Horn (1657) und Christina Regina von Birchenbaum (1651)'. *Skandinavistik* 31, pp. 24–40.
- Dömling, Anna Katharina (2002). '»Klog i Raad; Keck i Striid«: Leonora Christina Ulfeldts Hæltinners Pryd als Weiblichkeitsentwurf und Diskurskonglomerat'. In *Skandinavische Literaturen der frühen Neuzeit*, ed. Jürg Glauser. Tübingen: Francke (Beiträge zur nordischen Philologie 32), pp. 307–318.
- Ewald, H[erman] F[rederik] (1903). *Leonora Kristina. Billeder af en Kongedatters Liv*. Copenhagen: Jacob Erslevs Forlag.
- Fibiger, Mathilde (1853). *En Skizze efter det virkelige Liv*. Copenhagen: Reitzel.
- Fibiger, Mathilde (1870). Letter reproduced in E. K. 'Nordiska Qvinnor. Leonora Christina Ulfeldt', *Tidsskrift för hemmet* 12/2, pp. 94–111.
- Fuchs, Adolph (1816). 'Underdanigst Relation om Hr. Skote Corfiz Ulfelds Echappade fra Slottet Hammershus paa Bornholm, som skete Torsdag Nat d. 13de Martii 1661. Hvorledes det gik ham paa hans Reise, og den store Ildebrandsfare, som han udentvivil forsætligviis har efterladt sig paa sit Kammer', *Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab* 1816/1, pp. 71–81.
- Fuhrmann, Manfred (1979). 'Rechtfertigung durch Identität: Über eine Wurzel des Autobiographischen'. In *Identität*, eds. Odo Marquard and Karlheinz Stierle. Munich: Fink (Poetik und Hermeneutik 8), pp. 685–690.
- Glismann, Otto (1966). 'Om Tilblivelsen af Leonora Christinas Jammers-Minde', *Acta Philologica Scandinavica* 28, pp. 75–102.
- Hartmann, Godfred (1988). *Kongens børn*. Copenhagen: Gyldendal.
- Heiberg, Steffen (1993). *Enhjørningen. Corfitz Ulfeldt*. Copenhagen: Gyldendal.
- Heitmann, Annegret (1989). 'Feministischer Umgang mit Literatur'. In *Aufbrüche: Uppbrott och Uppbrytningar i Skandinavistisk Metoddiskussion*, ed. Julia Zernack. Leverkusen: Literaturverlag Norden, Reinhardt (Artes et litterae septentrionales 4), pp. 27–71.
- Heitmann, Annegret (1994). *Selbst schreiben: Eine Untersuchung der dänischen Frauenautobiographik*. Frankfurt: Lang (Beiträge zur Skandinavistik 12).

- Holberg, Ludvig (1735). *Dannemarks Riges Historie 3. Med et tilstrækkeligt Register over alle III. Tomer*. Copenhagen: Hans Kongl. Majests. og Universitets Bogtrykkerie.
- Hættner Aurelius, Eva (1996). *Inför Lagen: Kvinnliga Svenska Självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*. Lund University Press (Litteratur, Teater, Film 13).
- Jørgensen, Ellen and Johanne Skovgaard (1910). *Danske Dronninger: Fortællinger og Karakteristikker*. Copenhagen: Hagerup.
- Lange, Julius (1888). 'Contra Leonora Christina', *Tilskueren* 5, pp. 721–739.
- Leonora Christina (1958). *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Franske Levnedsskildring 1673. Trykt i Faksimile*, ed. C. O. Bøggild-Andersen. Copenhagen: Forening for Boghaandværk.
- Leonora Christina (1977). *Hæltinners Pryd*, ed. Christopher Maaløe. Copenhagen: Reitzel.
- Leonora Christina (1986). *Jammers Minde*, eds. Otto Andrup and Vagn Lundgaard Simonsen. Gyldendalske Boghandel, Nordiske Forlag.
- Leonora Christina (1998). *Jammers Minde: Diplomatarisk udgave ved Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen under medvirkning af Ingelise Nielsen*, ed. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Copenhagen: Reitzel.
- Lexikon der Frau in zwei Bänden 2: I-Z* (1954). Zürich: Encyclopos.
- Lindegård Hjorth, Poul (1998a). 'Jammers Minde's udgivelseshistorie'. In Leonora Christina. *Jammers Minde: Diplomatarisk udgave ved Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen under medvirkning af Ingelise Nielsen*, ed. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Copenhagen: Reitzel, pp. xiv/xxii.
- Lindegård Hjorth, Poul (1998b). 'Nærværende udgave'. In Leonora Christina. *Jammers Minde: Diplomatarisk udgave ved Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen under medvirkning af Ingelise Nielsen*, ed. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Copenhagen: Reitzel, pp. lxxviii–lxxxvi.
- Lunde, Katrin and Luise F. Pusch (1988). 'Leonora Christina (1621-1698): Die Tochter von König Christian IV. von Dänemark und Norwegen: Dänemarks erste Feministin?'. In *Töchter berühmter Männer: 9 biographische Porträts*, ed. Luise F. Pusch. Frankfurt: Insel (Insel-Taschenbuch 979), pp. 47–115.
- Maaløe, Christopher (1992). 'Udgiverens indledning'. In Leonora Christina. *Hæltinners Pryd*, ed. Christopher Maaløe. Copenhagen: Reitzel, 1977, p. 10.
- Mai, Anne-Marie (1993). 'Troskab, lidelse og lidenskab: Om Leonora Christina'. In *Nordisk kvindelitteraturhistorie 1: I Guds navn: 1000-1800*, ed. Elisabeth Møller Jensen. Copenhagen: Rosinante/Munksgaard pp. 286–298.
- Mai, Anne-Marie and Stig Dalager (1983). '»...et eventyr, som er værdigt en roman«'. In *Leonora Christina: Historien om en heltinde*. Århus: Arkona (Acta Jutlandica 58, Humanistisk serie 57), pp. 58–88.
- Monsen, Nina Karin (1980). *Jammersminne*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Nielsen, Ingelise (1998). 'Papir og lægopbygning'. In Leonora Christina. *Jammers Minde: Diplomatarisk udgave ved Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen under medvirkning af Ingelise Nielsen*, ed. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Copenhagen: Reitzel, pp. xlvi–lii.

- Paus, Hans (1746–1747). *Forsøg til navnkundige danske Mænds Livs og Levnets Beskrivelser 2: Indeholdende Anledning til den fra Dannemarks Riges Hofmester og det Romerske Riges Græve, forvandlede til Dannemarks Riges Forræder Corfitz Uhlefeld, hans Livs og Levnets Historie*. Copenhagen: Joh. Christ. Groth.
- Pflügge, Peter (1816). ‘Vidners Udsagn i Forhøret over Corfiz Ulfelds Flugt udaf Hammershuus Fæstning’, *Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab*, vol. 1, pp. 198–214.
- Rostrup, Egill (1918). *Leonora Christina's Skuespil*. Copenhagen: Krohn.
- Schmalensee, Lisa and Lene Torp (1979–1981). ‘Leonora Christina Ulfeldt: Jammersminde 1663-1685’, *Litteratur & samfund* 30-32, pp. 6–29.
- Schönau, Friderich Christian (1753). *Samling af Danske Lærde Fruentimer; Som ved deres Lærdom, og Udgivne eller efterladte Skrifter have gjort deres Navn i den lærde Verden bekjendte, med adskillige mest Historiske Anmerkninger forøget, og udgivet ved Friderich Christian Schönau I*. Copenhagen.
- Seiler, Thomas (2006). *Im Leben verschollen: Zur Rekontextualisierung skandinavischer Gefängnis- und Holocaustliteratur*. Heidelberg: Winter (Skandinavische Arbeiten 21).
- Smith, Sidonie and Julia Watson (2003). *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Wamberg, Bodil (1992). *Leonora Christina: Dronning af Blåtårn*. Copenhagen: Gyldendals Bogklubber.

Unless indicated otherwise, translations from German are by Helene Peterbauer.

Fremmede blikke

Ekkøer fra 1700-tallet hos Georg Brandes

Af Jens Bjerring-Hansen

In the famous introduction to his series of lectures on *Main Currents of Nineteenth Century Literature* (published 1872–90) Georg Brandes (1842–1927) announced the necessity of an epochal transformation of the cultural and literary backwater of Denmark and the Nordic region as well as of a modern scientific approach to literary phenomena. Rhetorically and philosophically, this call for modernization was, however, also informed by texts and arguments from the Enlightenment of the eighteenth century, notably Voltaire's *Micromégas* (1752). Brandes' lifelong appropriation of the sci-fi novella sheds light on the legacy of the Enlightenment on his authorship, more specifically concerning his comparatist agenda as a literary critic and his cosmopolitan outlook as a politically engaged intellectual.

Det moderne gennembrud og oplysningen

For Georg Brandes (1842-1927) var 1700-tallet og oplysningstiden en guldalder. Her vågnede intellektet, og herfra stammede de to store »Grundtanker«, som han mod slutningen af det følgende århundrede ville bringe til ære og værdighed igen, »i Videnskaben den frie Forskning, i Poesien Humanitetens frie Udfoldelse«.¹ Sådan lyder det i indledningsforelæsnings til hovedværket *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur* (påbegyndt 1871, trykt 1872-90), der som bekendt skildrer først reaktionen mod oplysningstænkningen i Europas store litteraturer, siden overvindelsen af denne reaktion midt i 1800-tallet. Brandes stod ikke alene med sin begejstring for oplysningens århundrede eller med associationer fra det 'moderne', det 'ny' og 'øjeblikket' til 1700-tallet, bagom romantikken, som *Hovedstrømninger* sætter emfatiske parentesegn omkring. I sin disputats om *Den franske Æsthetik i vore Dage* (1870) noterede han begejstret »den storartede Rehabilitation af det 18de Aarhundrede, som i dette Øieblik foregaaer Europa over«, særligt med tanke på afhandlingens hovedperson og den unge Brandes' vigtigste læremester, Hippolyte Taine.² Her har Brandes-forskningen imidlertid sat foden ned. Således har Paul V. Rubow overordnet slået fast, at »Bran-

1 Georg Brandes: »Indledning«, *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 1: *Emigrantlitteraturen*, København 1872, s. 26.

2 Georg Brandes: *Den franske Æsthetik i vore Dage*, København 1870, s. 195.

des' Forståelse af denne Tidsalder var og blev mangelfuld« (med nogle nuancer, som jeg vender tilbage til nedenfor),³ mens Henning Fenger for den unge kritikers vedkommende har kaldt det »en af Brandes' mest indtagende illusioner, at han genopliver idealerne fra le grand siècle. Her er hans studier hurtigt overset«. ⁴ Der var med andre ord tale om en tom, ideologisk gestus. Den danske kritiker kendte dybest set ikke sit favoritårhundrede.

Fenger støtter først og fremmest sit synspunkt på Brandes' hjemlån fra Universitetsbiblioteket. Af fx François de Voltaire (1694-1778), oplysningens hovedskikkelse, hjemtog han i 1867 *Dictionnaire philosophique* (1764-69) og *Questions sur l'Encyclopedie* (1772-74). Desuden har han læst Herman Hettners og David Strauss' skildringer af det franske fyrtårn. Af skønlitteratur har han nævnt fortællingen *Micromégas* (1752) i sine privatforelæsninger om det danske lystspil for frk. Zahles elever i 1867.⁵ Dette forekommer rigtigt nok sparsomt med tanke på den karakteristik af Voltaire og hans tidsalder, som gives i den første forelæsning om *Emigrantlitteraturen* (1871, trykt 1872):

Naar man taler om det 18de Aarhundredes Aand er det almindelig Voltaires Navn, der kommer En paa Læben; det er ham, der samler, resumerer og repræsenterer den hele Tidsalder.⁶

Som Gunnar Ahlström har påpeget udfolder Brandes her en Taine-inspireret æstetik, hvor de litterære manifestationer ses som udtryk for den almindelige tidsånd, med ord, som for en streng forskers betragtning da kan forekomme for flotte.⁷

Nærværende bidrag søger imidlertid at nuancere den etablerede opfattelse i forskningen – i dybden, snarere end i bredden – hvad angår Georg Brandes og oplysningens århundrede. Bidraget udspringer af arbejdet med at udgive den første tekstkritiske og kommenterede udgave af *Hovedstrømninger*, som for tiden udføres på Det Danske Sprog- og

3 Paul V. Rubow: *Georg Brandes' Briller*, København 1932, s. 30.

4 Henning Fenger: *Georg Brandes' læreår*, København 1955, s. 219.

5 Ibid.

6 Brandes (1872), s. 35.

7 Gunnar Ahlström: *Georg Brandes' Hovedstrømninger. En ideologisk undersökning*, Lund/København 1937, s. 19.

Litteraturselskab. Det filologiske arbejde støtter sig selvsagt på den tidligere forsknings arkiv- og kildestudier (fx Fengers), men der hvirvles også nyt op, stort og småt: litterære påvirkninger og intertekstuelle lag i teksterne, fx angående Brandes' tilegnelse af Voltaire.⁸ I forbindelse med den nylæsning, der nødvendigvis udfolder sig under det filologiske arbejde, forekommer det imidlertid mere principielt og interessant at se på, *hvordan* Brandes' tilegnelse af Voltaire kommer til udtryk i hans tekster, og dermed hvor dybt voltairianismen stikker. Det vil i det følgende blive antydnet med udgangspunkt i ét af de Voltaire-skrifter, som Fenger har fundet spor af i manuskripter fra slutningen af 1860'erne, men som Brandes faktisk læste allerede som nybagt student:⁹ den fantastiske rejsefortælling *Micromégas*. Den aktiveres nemlig ét – måske to! – afgørende sted(er) i indledningsforelæsningen, den tekst, der på afgørende vis beseglede Georg Brandes' liv og karriere, og som er blevet et af de mest centrale dokumenter i dansk litteratur- og idéhistorie. Siden vendte Brandes igen og igen tilbage til Voltaires satire for at aktualisere dens kulturkritiske synspunkter og applicere dens kulturkomparative eller, om man vil, -relativistiske metode. En undersøgelse af Brandes' Voltaire-læsning kan således fungere som anledning til både en behandling af en kernetekst i forfatterskabet og en pejling af dets udviklingskurver. Ved at pointere forbindelserne til Voltaire – og hans relativt mondæne og moderate – oplysning står artiklen i en slags dialog med Søren Blak Hjortshøjs nylige ph.d.-afhandling om det idéhistoriske grundlag for Brandes' repræsentationer af jødiskhed, hvori fritænkeren Spinoza og dermed det, Jonathan Israel m.fl. kalder for 'radikal oplysning', spiller en vigtig rolle som en anden side af et solidt 1700-talsfundament for forfatterskabet.¹⁰

8 Man kunne da fortsætte ad den punktuelle vej og påpege, at den unge Brandes alene i *Emigrantlitteraturen* aktiverede en del mere litteratur af og om Voltaire, end Fenger har opgjort, fx brevstof, den religionsfilosofiske afhandling *Dieu et les Hommes* (1769) og de Condorcets biografi, *Vie de Voltaire* (1789). Det siger sig selv, at hans litterære horisont har været større, end hvad der kan udledes af biblioteksprotokoller.

9 Jf. den systematiske fortegnelse over Brandes' ungdomslekture, gengivet i Bertil Nolin: *Den gode europæer. Studier i Georg Brandes' idéutveckling 1871-1893*, Uppsala 1965, s. 411.

10 Når Brandes fx i Indledningsforelæsningen understreger 'den frie tanke', er der ifølge Hjortshøj tale om en egentlig, selvstændigt tilegnet spinozisme, jf. Søren Blak Hjortshøj: *Georg Brandes' representations of jewishness: between grand recreations of the past and transformative visions of the future*, ph.d.-afhandling, Roskilde Universitet, 2017.

Det fremmede blik

Hovedstrømninger omhandler altså den europæiske litteratur i første halvdel af 1800-tallet og dens rolle i samfundet, men også den stagnation i samtidens danske litteratur og åndsliv, som forfatteren ville gøre op med. Reaktionen mod oplysningen var ikke overvundet herhjemme. Vi var som sædvanlig »en 40 Aar tilbage for Europa«, som det hedder med den berømte formulering i indledningsforelæsningsen.¹¹ For at anskueliggøre det kulturelle efterslæb introducerer Brandes en overordentlig fiktiv og genuint fremmed iagttagelse til at vurdere den moderne danske litteratur:

Giv en Sirius-Beboer, der kun har gennemlæst vor klassiske moderne Poesi, et Par moderne udenlandske Dramer ihænde, f. Ex. Alex. Dumas's »Le fils naturel«, Emile Augiers »Le fils de Giboyer« og »Les effrontés«, og han vil gjøre Bekjendtskab med utallige Samfundstilstande og Samfundsproblemer, som han ikke kjendte, fordi de, skjøndt de existere i vort Samfund, ikke existere i vor Litteratur.¹²

Denne Sirius-Beboer er ikke Brandes' påfund. Der er tale om hoved- og titelpersonen fra Voltaires *Micromégas*, en filosofisk science-fiction fortælling, trykt i 1752, men formentlig påbegyndt allerede i 1739. I lighed med Jonathan Swifts *Gulliver's Travels* (1726) formindsker den menneskelige forestillinger om storhed ved at sende en otte mil høj rejsende fra en af planeterne, der omgiver Sirius, sammen med en rejsekammerat fra Saturn på en inspektionsrejse til jorden. Her er den lærde Micromégas fuld af beundring over den moderne videnskab såvel som af harme over menneskenes inhumanitet og ondskab. I slutningen, da de to fremmede bliver præsenteret for Thomas Aquinas' teori om universet som udelukkende indrettet for menneskeheden af de indfødte, knækker de næsten sammen af »denne uudslukkelige latter der ifølge Homer er gudernes særkende«.¹³ Med den interstellare konfrontation tvinges Voltaires publikum til at se sig selv i et nyt lys – og grine eller græde over synet. Vi jordboere mindes om vores

¹¹ Brandes (1872), s. 14.

¹² Op. cit. s. 26.

¹³ M. de Voltaire: *Micromégas*, London [1752], s. 90-91, citeret efter Leif Nedergaards oversættelse i *Voltaires bedste muntre historier*, København 1959, s. 35.

relative lidenhed og decentrale stilling i verdensrummet. *Micromégas* er en fortælling om proportioner og proportionsforvrængning.

Det var ikke en ukendt tekst, Brandes greb fat i. I 1700-tallet blev Voltaires filosofiske fortællinger vidt udbredt over hele Europa, inklusiv Danmark. *Micromégas* kom i en anonym dansk oversættelse samme år som originalen midt i en veritabel Voltaire-bølge med Sorø-oplyseren J.S. Sneedorff som en vigtig drivkraft.¹⁴ Også i den mellemliggende periode var Voltaires fortælling imidlertid fremme i bevidstheden. I en forestillet rumrejse alluderes der til den i »Forerindringen« til Jens Baggesens *Labyrinten* (1792),¹⁵ ligesom H.C. Andersen med ironisk belæg hos Voltaire leger videre med hans tema i kapitlet af *Fodreise* (1829), hvor »Ludvig den Fjortende forvandler sig i en Tommeliden fra Sirius«.¹⁶ Når Brandes således uden videre og upedantisk introducerer Sirius-beboeren i 1871, har denne sikkert stadig været velkendt for mange af hans tilhørere og første læsere.

Selvom forfatteren ikke nævnes, er der tale om en allusion til Voltaire, som på et generelt plan styrker *Hovedstrømningers* kobling mellem 1700-tallet og modernitetens nu. Samtidig er appropriationen af Voltaires grundplot et naturligt element af den tendens til anskueliggørelse, som præger Brandes' prosa. Fra indledningsforelæsningsen kan man desuden fremdrage fx den pædagogiske og pointerede inddragelse af La Fontaines fabel om ræven og storken, i sig selv et stykke anskuelighedspædagogik, til illustration af nationalt snæversyn og manglende blik for fremmede kvaliteter. Eller billedet med stokken, der bøjes for langt til en side og må rettes op igen, til fysisk-videnskabelig understøttelse af *Hovedstrømningers* hegelianske udviklingsskema: aktion–reaktion. Anskueliggørelsen er et vigtigt element i Brandes' smidige og koncise danske prosa i traditionen

14 Bogen var en dobbelt udgivelse af to mindre værker af Voltaire og Swift, med indledning (og oversættelse?) ved signaturen 'F': *Hemmelig Efterretning om Dr. Jonathan Swifts Sidste Vilie Og Hr. de Voltaires Micromégas*, København 1752. Om Voltaire og dansk 1700-tal, jf. Hans Hertel: »Den frosne spottefugl. Voltaire i dansk åndsliv 1740-1870«. Marianne Alenius m.fl. (red.): *Digternes paryk. Studier i 1700-tallet. Festskrift til Thomas Bredsdorff*, København 1997, s. 335-61.

15 »Tillæg til Forerindringen«. Jens Baggesen: *Labyrinten eller Reise gennem Tydskland, Schweiz og Frankrig*, 1. del, udg. af Henrik Blicher, København 2016 [1792], s. 32.

16 »Enhver som har læst Voltaires Micromegas, veed, at i Almindelighed ere Indvaanerne paa Sirius 8 Mile høie«, H.C. Andersen: *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829*. Laurids Kristian Fahl m.fl. (udg.): *H.C. Andersens samlede værker*, bd. 9, København 2005 [1829], s. 199-200.

fra Sneedorff, hvis reform af dansk som intellektuelt meddelelsesmiddel begynder i Voltaire-oversættelserne fra Sorø.¹⁷ Vigtigere end symbolsk gestik og prosastil er dog, at Brandes med det franske lån griber til et øjenåbnende kommunikativt greb fra Voltaires værktøjskasse, som skal få os til at se os selv, som andre ser os.

»Det fremmede blik« eller »the innocent eye« taler man om i 1700-talsforskningen. Mest berømt møder vi denne fikcionalisering af den fremmede som vehikel for oplyst kultur- og samfundskritik i Montesquieus orientalske rejsende Usbek i *Lettres Persanes* (1721), men også Swifts Gulliver, Tanian fra Holbergs *Niels Klim* (1741) og Spectator-figuren i tidsskrifterne (apropos Sneedorff).¹⁸ I Brandes' tekst kan beboeren fra Sirius med sit uheldede totalperspektiv agere forsøgsperson i en sammenligning mellem nationallitteraturene, in casu: den nyere franske og danske dramatik, så det kan fastslås som en objektiv kendsgerning, at det hjemlige drama savner orientering mod virkeligheden og dens problemer.

Også i en anden forbindelse dukker en udenforstående iagttagelse op i indledningsforelæsningsen. Det er i afsnittene om de litterære »typer«, som dansk litteratur er så fattig på; vi har rigtig nok Oehlschlägers Aladdin, men denne antihelt er passé! Til at slå dette fast får Brandes hjælp udefra:

Det hænder undertiden den Danske i Udlandet, at en Fremmed efter nogle Samtaler om Danmark retter det Spørgsmaal til ham: »Hvorledes kan man lære Deres Lands Bestræbelser at kjende? Har Deres Samtids Litteratur udviklet en eller anden haandgribelig og letfatelig Type?« Den Danske vil være i Forlegenhed med Svaret.

I en karakteristisk fri tone møder vi her det fremmede blik i ren form, simpelthen repræsenteret ved en gruppe realistiske »fremmede«, som i modsætning til den passive tilskuer ('spectator') kan tage aktiv del i handlingen og stille spørgsmål. De litterært nysgerrige fremmede, som Brandes har mødt på sine rejser, fremstår unægtelig som stråmænd og som

17 Hertel (1997), s. 346, samt Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie*, bd. 3: *Fra Holbergs komedier til H.C. Andersens eventyr*, København 1953, s. 273.

18 Winfried Weisshaupt: *Europa sieht sich mit fremden Blick, Werke nach dem Schema der »Lettres persanes« in der europäischen, insbesondere der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M., 1979; for en dansk sondering i denne litteratur, jf. Lasse Horne Kjældgaard: »Fremmede øjne: tværkulturelle dialoger i oplysningstidens danske litteratur«, Mads Julius Elf og Lasse Horne Kjældgaard (red.): *Mere lys! Indblik i oplysningstiden i dansk litteratur og kultur*, København 2002, s. 65-90.

udtryk for fikcionalisering på linje med Sirius-beboeren. De foregriber de overraskende indslag af rejseoptegnelser fra Italiensrejsen 1870-71, som er indarbejdet i *Emigrantlitteraturen* og viser frem til den overordnede placering i det litterære landskab, som Brandes i indledningen til de *Samlede Skrifter* (1899) gav sit forfatterskab: »Grænseområdet mellem Videnskab og Kunst«. ¹⁹ I *Hovedstrømninger* bliver litterariteten slået fast med den kendte bemærkning om, at bindene om de forskellige litterære skoler »have fuldstændig Charakteren af sex Akter i et stort Drama«, som på en gang viser Brandes som teatermenneske og klassicist, der står på skuldrene af 1700-tallet, og underbygger David Perkins' argument om plot og narrativitet som faste ingredienser i det moderne litteraturhistoriografiske regime mellem oplysningstiden og postmodernismen. ²⁰ De fremmede blikke og andre (skøn)litterære indslag kommer imidlertid ikke alene til udtryk i kompositionen, men også i den løbende tekst.

»Relativitetsideen«

Inden for rammerne af den akademiske institution, hvis ledige professorat i æstetik den unge kritiker og litteraturhistoriker bejlede til, udgør den mere eller mindre fiktive anekdote om litteratursamtaler med nysgerrige udenlandske fremmede et påfaldende selvbiografisk træk og et satset led i en strategisk positionering. ²¹ Brandes – netop hjemvendt fra en rejse i Frankrig, England og Italien – gjorde det klart for enhver, at han kom udefra og mente at være blevet klogere af det. Med indførelsen af sin egen person og privilegeringen af det fremmede synspunkt, som efter indledningsforelæsningen fortsættes i hele den fascinerede skildring af den første, landflygtige romantikergeneration: *Emigrantlitteraturen*, åbnede Brandes en flanke for personlige angreb, og den blev udnyttet temmelig skamløst. Ad hominem-argumenter, der gik så vidt som at inddrage forfatterens jødiske baggrund som et diskvalificerende element, kom hurtigt i omløb. I *Fædrelandet* mindede Carl Ploug så-

19 Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, bd. 1, 1899, s. II.

20 Brandes (1872), s. 12-13 og David Perkins: »Litteraturhistorie – en aktuell diskussion«. Mads Rosendahl Thomsen og Svend Erik Larsen (red.): *Litteraturhistoriografi*, Århus 2005, s. 41-72.

21 Om Brandes' strategi i forbindelse med æstetikprofessoratet, jf. Pelle Oliver Larsen: *Professoratet: Kampen om Det Filosofiske Fakultet 1870-1920*, København 2016, særligt s. 76-93.

ledes forfatteren om det »Samfund, der har givet hans Fædre gjæstfri Ly«. ²² Den samtidige modtagelseskritik rummede imidlertid også en principiel substansdiskussion af Brandes' fremmede blikke. I *Jyllandsposten*, et andet af højrepressens dagblade, ofredes der i en forsinket anmeldelse af *Hovedstrømningers* første bind meget opmærksomhed på indledningen, særligt fortællingen om ræven og storken, der skulle vise, hvordan nationalt tunnelsyn i den akademiske beskæftigelse med litteratur havde vanskeliggjort en nødvendig beskæftigelse og forståelse af fremmede litteraturer. Her rejser den anonyme anmelder en advarende pegefinger:

Men der [er] Fare for, at man sætter sig saaledes ind i det Fremmede, at man bliver ude af Stand til at forstaa sit Eget, eller i hvert Tilfælde bliver saaledes paavirket af det Fremmede, at man elsker det og faar den samme Vanskelighed ved at forstaa sit Eget, som man tidligere havde ved at forstaa det Fremmede. Saaledes tro vi, at det er gaaet Hr. B. ²³

Overskriften på anmeldelsen lød »Dr. G. Brandes og den danske Literatur«, og den er sigende, for så vidt som det frapperende og skandaløse ved *Emigrantlitteraturen* knyttede sig til bogens drøftelser af dansk litteratur og danske forhold og – mere specifikt vel at mærke – at det nationale blev sat og *set* i et internationalt perspektiv. Det handlede om Brandes' 'syn' og ikke kun hans synspunkter. Brandes' metode med andre ord. Det problemkatalog, som litteraturen skulle sætte »under Debat« – ægteskab, religion, ejendom, kvindefrigørelse og samfundsforhold – støttede sig på idéer og tænkere, der allerede på forskellig vis var introduceret i en dansk sammenhæng. ²⁴ Men ikke siden Holberg og 1700-tallet var et transnationalt synspunkt i beskæftigelsen med tekster og kulturfænomener blevet fremført så principielt og aldrig så polemisk. Både Sirius-beboeren og de nysgerrige fremmede litteraturlæsere er inkarnationer af Georg Brandes selv, der under samtidens protester hævdede at kunne være både fremmed og ikke-fremmed på én gang. De er repræsentanter for en sammen-

²² Usign. [=Carl Ploug]: »Om Emigrantlitteraturen«, *Fædrelandet*, 17. februar 1872.

²³ »H.E.«: »Dr. Georg Brandes og den danske Literatur«, *Jyllandsposten*, 19. april 1872.

²⁴ Flemming Lundgreen-Nielsen har foreslået at omdøbe Det moderne gennembrud til Den moderne »overgang«, »Tre bøger om Georg Brandes«. *Danske Studier* 2006, s. 218.

lignende litteraturvidenskab og kulturkritik, idet domænerne videnskab og ideologi overlapper hos Brandes. Indledningsforelæsningsen har – lige som artiklen i *Jyllandsposten* – rapport ikke alene til ‘dansk litteratur’, men til det hjemlige åndsliv som sådan.

Brandes’ komparative metode har som 1700-tallets kulturkritik et udgangspunkt, hvor kultur kan sættes i flertal, hvor kulturprodukter er bundet til tid og sted, og hvor kulturelle indretninger i princippet kunne tage sig anderledes og bedre ud. Det er pointen i *Micromégas*, *Niels Klim* og tilsvarende moralske fortællinger såvel som hos Brandes. Det springende – og set fra den konservative modtagelseskritiks side: farlige – punkt i dette er metodens indbyggede relativisme, som Brandes omvendt omfavnede. Det kom allerede klart til udtryk i *Den franske Æsthetik*. Her citeres et brev af Félicité de Lamennais om hans overgang fra konservativ til demokrat omkring Julirevolutionen 1830 og en dermed forbundet udvikling i hans kulturforståelse fra en essens- til en relationstænkning, idet en lang række plots oplystes til det, der kunne have været eksotiske *Spectator*-romaner fra 1700-tallet:

Jo længere jeg lever, des mere undrer jeg mig over at see, at de Meninger, der have dybest Rødder i os, afhænge af den Tid, hvori vi have levet, af det Samfund, hvori vi ere fødte, og af tusinde, ligesaa forbigaaende Omstændigheder. Tænk kun paa, hvilke vore Omstændigheder vilde være, hvis vi vare komne 10 Aarhundreder tidligere til Verden eller i samme Aarhundrede i Teheran, i Benares, paa Otaheiti!²⁵

»Dette er saa klart, at det vilde forekomme ligefrem latterligt at paastaae det Modsatte«, konstaterer Brandes med sit typiske klarsprog, der signalerer, at synspunktet ikke kun har akademisk interesse. I *Hovedstrømningers* tredje bind om *Reactionen i Frankrig* (1874) genbruges brevcitatet i et kapitel om Lamennais. Her lyder kommentaren: »Der er mere sand Philosophi i disse Par Ord end i hele Lamennais’ berømte Hovedværk [= *Essai sur l’indifférence en matière de religion*, 1817 ff.]«. ²⁶ Filosofien, der hos Lamennais og i det hele taget i Europas hovedstrøm afløser det traditionsbevarende ‘autoritetsprincip’, benævner Brandes »Relativitetsidéen«,

25 Brandes (1870), s. 97.

26 Georg Brandes: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 3: *Reactionen i Frankrig*, 1874, s. 430-31.

og særligt ved denne er, at der er tale om en indholdstom og ikke-idealistisk pragmatisk filosofi. Man kunne også tale om en metode eller med Brandes' ord: en betragtning.

Teleskopi, mikroskopi og komparativ litteraturvidenskab

Den afgørende formulering af metoden er indledningsforelæsningsens fremhævelse af den »sammenlignende Litteraturbetragtning«. Blandt enkeltelementer kan den med hensyn til tekstens samtidige effekter opfattes som det vigtigste i teksten, ja forfatterskabet som sådan. Det gælder som antydnet både i den samtidige lokale modtagelseskritik og mere internationalt i forbindelse med opbygningen af den sammenlignende litteraturvidenskab som akademisk disciplin, der fandt sted i Europa og USA i årtierne op til år 1900.²⁷ Hvad begge disse effekter angår, er der tale om (klare) formodninger, da hverken det ene eller andet er blevet kortlagt på moderne betingelser. I nærværende sammenhæng skal Brandes' erklæring citeres lidt mere udførligt end ellers gængs. Det sker for at indlemme de betydningsfulde ekkoer fra 1700-tallet, som knytter sig til metodens historik og karakter.

Den sammenlignende Litteraturbetragtning har den dobbelte Charakter at nærme det Fremmede til os saaledes, at vi kunne tilegne os det, og at fjerne vort Eget fra os saaledes, at vi kunne overskue det. Man seer hverken hvad der ligger Øiet altfor nær eller altfor fjernt. Den videnskabelige Litteraturbetragtning rækker Dem ligesom en Kikkert, hvis ene Side forstørrer og hvis anden Side formindsker. Det gjælder om at bruge den saaledes, at vi med den corrigere det naturlige Syns Illusioner.²⁸

27 Nogle vigtige begivenheder fra disciplinens tidlige historie kan fremhæves: 1877 grundlagde Hugo Meltzl i Ungarn dens første tidsskrift; 1886 udgav irenen H.M. Posnett bogen *Comparative Literature*; 1887 påbegyndte Max Koch *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte*; 1890 stiftedes Institut for komparativ litteratur på Harvard University, jf. Ben Hutchinson: *Comparative literature. A very short introduction*, Oxford 2018, s. 64-69. Før – og herefter ved siden af – denne videnskabelige udvikling i retning af specialisering har vi Brandes som en slags faderfigur, »le père du comparatisme«, jf. Peter Madsen: »World Literature and World Thoughts«. Christopher Prendergast (red.): *Debating World Literature*, London 2004, s. 65.

28 Brandes (1872), s. 8.

Hvis man retter opmærksomheden på de sidste par punktummer i redegørelsen, efter den berømte opfordring til distance til det hjemlige og tilnærmelse til det fremmede, kan man for det første se, hvordan Brandes med en elegant og effektiv provokation udskifter adjektivet 'sammenlignende' med 'videnskabelig'. Når der er tale om 'den', i bestemt form ental, videnskabelige litteraturbetragtning, underkendes traditionelle og konkurrerende betragtninger med det samme som uvidenskabelige. Paradoksalt nok, men typisk for energien i Brandes' mere polemiske prosa, sker denne understregning af projektets videnskabelighed netop der, hvor det ekstralitterære og kulturkritiske brænder mest på. For det andet forstår man, hvad den genuine videnskabelighed består i, idet metoden associativt ('ligesom') kan forbindes med naturvidenskaben. Der argumenteres ved hjælp af metaforiske overførsler af begreber fra en lang række forskellige naturvidenskabelige felter i *Hovedstrømninger*, herunder selvfølgelig hydrodynamikken, læren om væskers strømning! I dette tilfælde er det på én gang teleskopi og mikroskopi, der gribes til. Svarende til det særlige intellektuelle beredskab, der skal til for at løse den vanskelige (og farlige eller umulige, jf. *Jyllandsposten*, *Fædrelandet* etc.) øvelse at arbejde komparativt med litterære tekster, vha. 'nærlæsning' og 'fjernelæsning', skal man tænke sig et optisk redskab, der både kan forstørre og formindske.

Selvfølgelig er det optiske aggregat i Indledningsforelæsningsen, ligesom i det hele taget de gennemgående naturvidenskabelige analogier i *Hovedstrømninger*, en modernitetsmarkør. Mikroskopet blev et sindbillede på en ny tid og et moderne naturvidenskabeligt funderet livssyn: kritisk diskuterende som fx i Nietzsches *Der fröhliche Wissenschaft* (1882), positivt accepterende som i August Andreas Jerndorffs portræt af brygger Jacobsen med mikroskop (1886) eller sat på spidsen som skæbnesvangert alternativ til romantik og poesi som hos J.P. Jacobsen i et prosaudkast (ca. 1867), hvor en ung mand står i det dilemma, der også var forfatterens, om han skal »gribe Lyren eller Mikroskopet«. ²⁹ Forfatteren og zoologen Vilhelm Bergsøe skal have ødelagt sit syn ved for ivrig brug af mikroskopet. Hos Brandes er denne epokale naturvidenskabelige referenceramme imidlertid parret med tankegods og argumentationsmønstre fra 1700-tallet. Selve relationstænkningen stammer derfra, men det synes det naturvidenskabelige perspektiv også at gøre. Voltaires *Micromégas* handler som nævnt om proportioner. Temaet er indbygget i det paradoksale navn på

29 J.P. Jacobsen: »En Fortælling om tre«. *Samlede Værker* (v. Morten Borup), III, København 1927, s. 29.

hovedpersonen: mikro-mega, dvs. stor-lille. Han er som Voltaire på én gang humanistisk-lærd og naturvidenskabeligt orienteret. Micromégas er således mikroskopbygger, og Voltaire fik idéen til ham i 1730'erne under sit ophold hos Madame de Chatelet, med hvem han udførte optiske eksperimenter og skrev *Eléments de la philosophie de Newton* (1738).³⁰ Klimaks i bogen er da kæmpen og hans ligeledes gigantiske rejsefælle – midt mellem de 'damme', vi kalder Middelhavet og Atlanterhavet – efter at have improviseret et mikroskop finder ud af, at der er levende væsener på jorden. Da en af disse ved hjælp af geometri beregner Micromégas' højde, og han dermed finder ud af, at der også er tale om tænkende væsener, udtaler han: »Jeg indser nu mer end nogensinde, at man ikke må dømme noget efter dets tilsyneladende størrelse«. ³¹ En sådan horisontudvidelse, opdagelsen af nye naturlige og menneskeskabte verdener ved hjælp af videnskabelige principper, er et fællesanliggende for Voltaire og Brandes. Jorden tager sig ud som en klode af mange, ligesom den danske litteratur viser sig som én blandt andre.

1916: *François de Voltaire og Verdenskrigen*

Vi har set, hvordan Brandes med et fundament i 1700-tallets oplysnings-tænkning i det, der til at begynde med var en dansk debat, kastede et kritisk, relativiserende lys over dansk litteratur og kultur set fra et europæisk perspektiv. Vi tager nu et spring næsten et halvt århundrede frem i tiden, hvor det for Brandes, der nu havde etableret sig som europæisk kritiker og intellektuel, også handlede om at gøre de globale forhold relative og mere personligt at udvide sit forfatterskabs territorium ud over Europas grænser. Voltaire og hans *Micromégas* spillede stadig en afgørende rolle for den ældre Brandes, men justeret til nye kampe på verdensscenen.

I 1916 kom Brandes' store Voltaire-bog (973 sider). Som Bertil Nolin har fremhævet, er idéen fra *Emigrantlitteraturen*, at Voltaire inkarnerede 1700-tallet, gentaget og udfoldet i biografien.³² Rubow opfattede værket som en »sildig Indfrielse af det Løfte, han havde givet i sin Ungdom om en Reha-

30 Andrew James Simoson: *Voltaire's Riddle. Micromégas and the measure of all things*, Washington DC, 2010.

31 Voltaire (1959 [1752]), s. 31.

32 Bertil Nolin: *Georg Brandes*, Boston 1976, s. 163.

biliation af Fornuftens Aarhundrede«,³³ hvad der har noget for sig, hvis man ser bort fra, at oplyste tanker og greb er til stede som en del af *Hovedstrømningers* dna. For en bibliografisk betragtning kan man lægge det til Rubows synspunkt, at der i perioden mellem indledningsforelæsningsen og *François de Voltaire* kun kom én bog om 1700-talsstof, nemlig det lille festskrift til Ludvig Holberg (1884). Men hvorfor så nu i 1916, kan man spørge? For at svare på det kan man i første omgang pege på en række identifikationspunkter mellem Brandes i de første årtier af det 20. århundrede og Voltaire.

På et rent biografisk plan er det svært ikke at se det som delvis selvspjuling fra Brandes' side, når spotten, virakken og modgangen, som Voltaire mødte, fremhæves i ouverturen til bogen: »Ingen er blevet smædet som Voltaire. Om faa betydelige Personligheder har der staaet en haardere Kamp«. ³⁴ Det samme kan siges – mutatis mutandis – om hans danske portrætter. Kuriøst, men karakteristisk kan det fremhæves, at Brandes' modstandere i kampen greb til netop Voltaire-identifikationer, når der skulle sættes trumf på, idet 'brandesianisme' og 'voltairianisme' blev mere eller mindre synonyme størrelser. Hos Johannes Jørgensen er der flere eksempler, bl.a. i romanen *Vor Frue af Danmark* (1900), hvor hovedpersonen og forfatterens alter ego Herman Ronge bemærker »de frisindede Middelmaadige, der troede blindt paa den danske Voltaire«. ³⁵ I det lys er biografien et offensivt forsvarsskrift. En mere substantiel identifikation knytter sig til Voltaire som engageret intellektuel. Voltaires aktivisme i såvel samfundsdebatten som ved konkrete politiske eller personlige interventioner er et hovedtema i bogen, der for så vidt slås an i de allerførste linjer, hvor hovedpersonen straks løftes fra litteraturhistorien til »Verdenshistorien«. ³⁶ Endelig fremhæves Voltaire som internationalist eller mere specifikt, europæer. Han sammenfattede ikke alene et århundrede, men også en »Verdensdel«. ³⁷ Som Bertil Nolin påpeger, skildres Voltaire som den 'gode europæer', som forfatteren selv var blevet til ved Friedrich Nietzsches ridderslag (af en slags). ³⁸

33 Rubow (1932), s. 32.

34 Georg Brandes: *François de Voltaire* 1, København 1916, s. 3.

35 Johannes Jørgensen: *Vor Frue af Danmark*, København 1900, s. 88.

36 Brandes (1916), bd. 1, s. 1.

37 Op. cit., s. 2-3.

38 Nolin (1976), s. 165. Udtrykket »ein solcher guter Europäer« med tilføjelsen: »und Cultur-Missionär« optræder i Nietzsches brev til Brandes fra Nice 2. december 1884, jf. Georg Brandes: *Menschen und Werke*, Frankfurt a. M. 1884, s. 213.

I 1916 var det på grund af ambitioner, men først og fremmest også tvivgende historiske omstændigheder, ikke nok for Brandes at være europæisk forfatter og kritisk intellektuel. Verdenskrigen 1914-18 kaldte på et globalt perspektiv. I biografien ser man, hvordan han kan finde inspiration dertil hos Voltaire, hvis naturvidenskabelige studier, herunder også *Micromégas*, »havde gjort en Ende paa den Tro, at Alt i Historien drejede sig om Europa«. ³⁹ En passage som denne er svær at læse uafhængig af det forhold, at bogen blev til under verdenskrigen og kom hæftevis samtidig med den strøm af harmdirrende åbne breve og artikler i danske og internationale aviser, hvor Brandes – kort sagt – protesterede mod krigens tåbelighed og den nationalisme, der drev alle parter. Med det resultat at alle parter distancerede sig fra ham, jf. Clemenceaus berømte »Adieu Brandes« (1915), som tog alverdens avisoverskrifter, og William Archers åbne brev »Colour-Blind Neutrality« (1916). ⁴⁰ Den danske enmandshær samlede de væsentligste af sine bidrag i *Verdenskrigen* fra samme år som Voltaire-bogen, og allerede året efter med den engelske oversættelse kan den siges at være blevet verdenslitteratur. Der er imidlertid koblinger, der er endnu mere klare, mellem på den ene side det historisk-biografiske og på den anden side det aktuelt-politisk skrift. Endnu engang er det *Micromégas*, der trækkes på, men vel at mærke nye sider af den, nemlig Sirius-beboerens chok og hårde dom over menneskenes brutalitet i krig. ⁴¹ I biografien fylder »Voltaires Afsky for Krigen« næsten hele gennemgangen af den filosofiske fortælling, der – som vi ved, også fra Brandes – har meget andet på hjerte. ⁴² Og i *Verdenskrigen* fylder Brandes op med citater fra teksten for med verdenslitteraturen som støtte at forklare Archer sit pacifistiske standpunkt: »I Micromégas haaner [Voltaire] Menneskenes Lidenskab for gennem Krig at paaføre hverandre Ulykker« etc. ⁴³

Verdenskrigen har et motto af Voltaire: Alt stort i verden er skabt af genialitet og bestemthed fra en enkelt mand, som kæmper mod massernes

39 Brandes (1916), bd. 1, s. 457.

40 Om Brandes' politiske og strategiske manøvrering under verdenskrigen, jf. Harald Wolbersen: *Georg Brandes und der Erste Weltkrieg: zur Positionierung eines europäischen Intellektuellen im »Krieg der Geister«*, Marburg 2009.

41 Jf. kap. 8, »Samtale med menneskene«, Voltaire (1959 [1752]), s. 31-15.

42 Brandes (1916), bd. 1, s. 233.

43 Georg Brandes: »Svar til William Archer: Ret skal ske fyldest« [juni 1916]. *Verdenskrigen*, København 1916, s. 282.

fordomme.⁴⁴ Det indkapslede samtlige de sider af Voltaire, som Brandes spejlede sig i: ukuelighed, aktivisme og internationalt engagement. Og så efterlod det arvtageren alene tilbage mod resten af verden.

Globaliseringen af Brandes' forfatterskab

Jørgen Knudsen sammenfatter Brandes' sene år 1914-27 under titlen *Uovervindelig taber* i det sidste bind af den store biografi (2004). Dette er slet ikke stedet til at udfolde synspunkter på Brandes' biografi, men hvis man følger Voltaire-sporet i forfatterskabet, og samtidig anlægger et mere sociologisk syn på det, kan det rokke ved synspunktet om Brandes i taberrollen, der kan synes at ligge lidt for tæt op ad Brandes' selvforståelse, og det Rubow har omtalt som forestillingen om »at være en ener og kaldet til martyr for sandheden«.⁴⁵ Set med andre briller var tiden omkring 1916 sådan cirka hans *finest hour*. Som ældre herre tog han pludselig overskrifter igen, men nu over hele verden. Omfanget af hans medietilstedeværelse kan næppe rekonstrueres, men den var massiv; Brandes-arkivet på Det Kongelige Bibliotek bugner af korrespondance og telegrammer fra hans sidste 20 år med tilbud og henvendelser om alt mellem himmel og jord, hvoraf han har måttet takke nej til det meste. Arkivet vidner ligesom bibliografien om en tiltagende globalisering af forfatterskabet, og det var ikke kun den politiske Brandes og *Verdenskrigen*, som var løftestang i den forbindelse. Også *Hovedstrømninger* fik i højere grad karakter af verdenseje.

Hovedværkets internationale og særligt globale oversættelses-, transmissions- og receptionshistorie er ret jomfrueligt land i Brandesforskningen. Her skal kun fremdrages en enkelt af værkets globale stationer som et sidste eksempel på, hvor smidigt Brandes kunne benytte værktøjet fra sit gamle 1700-talsarsenal. Det er fra de første krigsår, der for Brandes var uhyre produktive og hektiske. Det politiske engagement og modstanden, han mødte, synes at have fyret op under ham. Han fremstod med en kampgejst lig den fra polemikken omkring skandalesuccesen med *Emigrantlitteraturen*. Mere behagelig og sjov var da den opgave, der tilflød ham under arbejdet med Voltaire-bogen og *Verdenskrigen*, nemlig en fortale til en japansk udgave af *Hovedstrømninger*, den første asiatiske oversættelse

44 »Il ne se fait rien de grand dans le monde que par le génie et la fermeté d'un seul homme qui lutte contre les préjugés de la multitude«, Brandes (1916), s. [3].

45 Paul V. Rubow: *Dansk Bibliografisk Leksikon*, 2. udg.

af værket. Fortalen blev samtidig trykt som kronik i *Politiken* (1915) og snart efter optaget i samlebindet *Napoleon og Garibaldi* (1917). Forfatteren har naturligvis været stolt af udgivelsen, men samtidig kunne han udnytte muligheden for at knytte *Hovedstrømninger* mere intimt til det globale brand *Brandes*.

Efter mønstret i den engelske oversættelse 1901-05 rummer den japanske udgave en væsentligt forkortet udgave af den oprindelige »Indledning«, hvis gamle, lokale polemik var fremmed for et udenlandsk publikum. Imidlertid er den nye japanske udgave også forsynet med en fortale. Den følger en disposition, der svarer til udviklingen af den mentale geografi i Brandes' forfatterskab: København, Danmark, Skandinavien, Europa, Verden. Hvad tonen angår, er vi langt fra martyrollen i det samtidige forfatterskab, idet selvhævdelsen er blandet med selvrefleksivitet. Brandes må halvvejs give Ibsen ret i, at de første bind »i altfor høj Grad havde bekæmpet Fordomme, der nærredes i [hans] Fødeby Kjøbenhavn«; han burde have henvendt sig til hele Skandinavien.⁴⁶ Forfatteren havde dog egentlig haft »et meget større Publikum i [sine] Tanker«, men han gør nu rede for, hvordan det ikke lod sig gøre at styre internationaliseringen af forfatterskabet med dens uforudsigelige ryk og pauser. I 1915 blev *Hovedstrømningers* læserpublikum da pludseligt udvidet geografisk og kulturelt. I den forbindelse er Brandes' væsentligste greb at fremdrage Sirius-beboeren fra Indledningsforelæsningen og forfremme ham fra en europæisk til en global post:

Den japanske Læser ser paa de fleste sociale og literære Synsmaader, der skildres her, som Beboerne af en anden Klode vilde se paa Jordbeboernes Æresbegreber og de Tvistigheder imellem Folkene, der lader sig udlede af dem. Japaneren er i Virkeligheden selve den Siriusbeboer, til hvilken Forfatteren i Værkets Indledning appellerer. Han beboer en anden Verdensdel og et Land, der som en anden Klode i Aartusinder har været uden væsentlig Berøring med Europa. Hans Civilisation har sit Udspring i Kina som vor i Grækenland og Rom og Palæstina. Han har sine Fordomme, men ikke en eneste af de Fordomme, med hvilke en Europæer fødes.⁴⁷

46 Georg Brandes: »Fortale til den japanske Udgave af *Hovedstrømninger*«. *Napoleon og Garibaldi. Medaljer og Rids*, København 1917, s. 257.

47 Op. cit., s. 259.

I forhold til indledningsforelæsningen er den afgørende forskel den nye kommunikationssituation. I 1871/72 var det et dansk publikum, der adresseredes og skulde sætte sig i Sirius-beboerens sted. Og den der talte, var dansk, selv om han anlagde et radikalt nyt og provokerende komparativt europæisk perspektiv. Forskydningen i 1915-teksten er tydelig. *Hovedstrømninger* er blevet omfunktioneret, hvorved den potentielle målgruppe ikke længere er et dansk eller et europæisk publikum, men hele verden. Nu er det en europæer, der taler, men hans perspektiv er interkontinentalt, idet Brandes søgte at situere og aktualisere sit værk i en moderne global virkelighed. Påfaldende er det, hvor åbenlys bred dagsordenen er i den japanske fortale. Det formuleres glasklart og selvfølgerligt, at den komparative metode fremlægges som et hjælpemiddel til interkulturel forståelse og selvkritik. Dette var i indledningsforelæsningen i højere grad klemt ind mellem linjerne. Samtidig bliver *Hovedstrømninger* nu ligeså selvfølgerligt lagt frem som den appetitvækker til 1800-talslitteraturen, som værket også er: »Maaske kan det lykkes en Kritiker at meddele Japanerne Smag for et og andet i evropæisk Literatur, der ikke lige strax vinder deres Bifald og som strider mod deres Vaner og Forkærligheder«. ⁴⁸ En sådan imødekommenhed i parateksten undte Brandes aldrig sine første danske læsere. Brandes forsøgte således ihærdigt at invitere det globale publikum inden for. Hvorvidt det lykkedes, og hvordan der blev taget imod ham i Japan – Kina, Rusland og USA – er et stort og åbent forskningsspørgsmål. Hvad der på den anden side gerne skulle være mere åbenbart, er den afgørende rolle, som Brandes' aktivering af 1700-talsretorik og -tankegang via Voltaire – repræsenteret ved ganske få tekster og ved selve sin figur eller forfatterrolle – spillede i det lokale gennembrud 1871-72 og det globale gennembrudsforsøg 1915-16.

Opsummering

Den naturlighed, hvormed Brandes til forskellige tider gjorde brug af det fremmede blik som retorisk figur, peger på en kontinuitet eller kerne i forfatterskabet, men det er ingen fast kerne. Pointen er, først som sidst, relativistisk og anti-essentialistisk.

48 Op. cit., s. 260.

Efter skandalen med indledningsforelæsningen og *Emigrantlitteraturen* skrev Taine i 1873 til Brandes og kvitterede for modtagelsen af det netop udkomne andet bind af *Hovedstrømninger om Den romantiske Skole i Tydskland*, hvis tyske oversættelse kort efter blev tilegnet det franske forbillede. Han gav desuden den unge danske kritiker et velment råd: »De må gå ud fra det princip, at Deres modstandere ikke findes, eller bedre endnu, at Deres hjem er på en anden planet«. ⁴⁹ Paul Krüger, udgiveren af Brandes' franske korrespondance, har umiddelbart ret i, at rådet ikke blev fulgt. ⁵⁰ I bogen, som Taine fik, fortsatte Brandes den lokale polemik og den krigerske tone, som det klart kommer til udtryk i efterskriften, allerede ved adressaten – den var rettet til den kontroversielle, ikke-troende filosofiprofessor Hans Brøchner – men først og fremmest ved de siden berømte ord, at en bog for Brandes er »en Handling«. ⁵¹ På den anden side: Som det er fremgået, havde Brandes allerede i sit program fra indledningsforelæsningen faktisk taget Taine på ordet og som en figur i en 1700-talsroman hævet sig op til et kosmisk, objektivt perspektiv på dansk og europæisk kulturliv.

Der viser sig således åndelige forbindelser mellem 1700-talsfilosofi og en moderne positivistisk beskæftigelse med litteratur. Hos Brandes bliver dette tydeligt i forbindelse med den »sammenlignende Litteraturbetragtning«, som han udkastede med greb fra Voltaires 1700-talsværktøjskasse. Brandes' rolle i udviklingen af den komparative litteraturvidenskab som akademisk disciplin er næsten uudforsket, men en ny introduktion til forskningsfeltet placerer ham indirekte i hjertet af det: »Comparative literature cannot get by in other words, without a pinch of pathos, since it is the utopian dream of being in 'no place' (*u-topos*) – and thus in every place – that drives it«, påpeger Ben Hutchinson under påberåbelse af en central 1700-talsgenre med nære forbindelser til det fremmede blik. ⁵²

49 Brev fra Taine til Brandes, 25. juli 1873, *Correspondance de Georg Brandes* (v. Paul Krüger), I, København 1952, s. 13.

50 »Brandes ne put suivre ce conseil«, *Correspondance de Georg Brandes* (v. Paul Krüger). *Notes et références*, København 1952, s. 7.

51 Georg Brandes: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 2: *Den romantiske Skole i Tydskland*, København 1873, s. [379].

52 Hutchinson (2018), s. 13. Interessant er det, at Julius Paludan – der 1892 fik det professorat i æstetik, som havde været Brandes forment – netop disputerede over emnet utopi (*Om Holbergs Niels Klim*, 1878). »Vor første store videnskabelige komparatist« er Paludan blevet kaldt, jf. Johan Fjord Jensen: *Den ny kritik*, København 1962, s. 43. Man kunne da lade Brandes være den første lidenskabelige komparatist, men som påpeget ovenfor bør hans rolle i disciplinens udvikling undersøges nærmere.

Komparatisten er altså den, der – på en god dag! – føler sig hjemme i hele verden, eller, set ude fra og med et kritisk blik, ikke hører nogen steder hjemme. Sådan kunne man også definere kosmopolitten, og det var i denne udsathed, Brandes befandt sig i begyndelsen og slutningen af forfatterskabet: i en i modstandernes øjne umulig og utilstedelig position i dansk åndsliv og i geopolitikken.

Litteratur

- Ahlström, Gunnar: *Georg Brandes' Hovedstrømninger. En ideologisk undersøgning*, Lund/København 1937.
- Andersen, H.C.: *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829. H.C. Andersens samlede værker*, bd. 9, (v. Laurids Kristian Fahl m.fl.), København 2005 [1829].
- Baggesen, Jens: *Labyrinten eller Reise giennem Tydskland, Schweitz og Frankrig*, 1. Del (v. Henrik Blicher), København 2016 [1792].
- Brandes, Georg: *Den franske Æsthetik i vore Dage*, København 1870.
- Brandes, Georg: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 1: *Emigrantlitteraturen*, København 1872.
- Brandes, Georg: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 2: *Den romantiske Skole i Tydskland*, København 1873.
- Brandes, Georg: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 3: *Reactionen i Frankrig*, København 1874.
- Brandes, Georg: *Menschen und Werke*, Frankfurt a. M. 1884.
- Brandes, Georg: »Indledning«. *Samlede Skrifter*, bd. 1, København 1899, s. I-VII.
- Brandes, Georg: *François de Voltaire 1-2*, København 1916.
- Brandes, Georg: *Verdenskrigen*, København 1916.
- Brandes, Georg: »Fortale til den japanske Udgave af Hovedstrømninger«. *Napoleon og Garibaldi. Medaljer og Rids*, København 1917.
- Brandes, Georg: *Correspondance de Georg Brandes* (v. Paul Krüger), I-III, København 1952-66.
- 'F': *Hemmelig Efterretning om Dr. Jonathan Swifts Sidste Vilie Og Hr. de Voltaires Micromégas*, København 1752.
- Fenger, Henning: *Georg Brandes' læreår*, København 1955.
- »H.E.«: »Dr. Georg Brandes og den danske Literatur«, *Jyllandsposten*, 19. april 1872.
- Hertel, Hans: »Den frosne spottefugl. Voltaire i dansk åndsliv 1740-1870«. Marianne Alenius m.fl. (red.): *Digternes paryk. Studier i 1700-tallet. Festskrift til Thomas Bredsdorff*, København 1997, s. 335-61.
- Hjortshøj, Søren Blak: *Georg Brandes' representations of jewishness: between grand recreations of the past and transformative visions of the future*, ph.d.-afhandling, Roskilde Universitet, 2017.
- Hutchinson, Ben: *Comparative literature. A very short introduction*, Oxford 2018.

- Jacobsen, J.P.: »En Fortælling om tre«. Samlede Værker (v. Morten Borup), III, København 1927.
- Jensen, Johan Fjord: *Den ny kritik*, København 1962.
- Jørgensen, Johannes: *Vor Frue af Danmark*, København 1900.
- Kjældgaard, Lasse Horne: »Fremmede øjne: tværkulturelle dialoger i oplysningstidens danske litteratur«. Mads Julius Elf og Lasse Horne Kjældgaard (red.): *Mere lys! Indblik i oplysningstiden i dansk litteratur og kultur*, København 2002, s. 65-90.
- Larsen, Pelle Oliver: *Professoratet: Kampen om Det Filosofiske Fakultet 1870-1920*, København 2016.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming: [Tre bøger om Georg Brandes]. *Danske Studier 2006*, s. 200-218.
- Nolin, Bertil: *Den gode europeen. Studier i Georg Brandes' idéutveckling 1871-1893*, Uppsala 1965.
- Madsen, Peter: »World Literature and World Thoughts«. Christopher Prendergast (red.): *Debating World Literature*, London 2004, s. 54-75.
- Nolin, Bertil: *Georg Brandes*, Boston 1976.
- Perkins, David: »Litteraturhistorie – en aktuel diskussion«. Mads Rosendahl Thomsen og Svend Erik Larsen (red.): *Litteraturhistoriografi*, Århus 2005, s. 41-72.
- Rubow, Paul V.: *Georg Brandes' Briller*, København 1932.
- Simoson, Andrew James: *Voltaire's Riddle. Micromégas and the measure of all things*, Washington DC, 2010.
- Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie*, bd. 3: *Fra Holbergs komedier til H.C. Andersens eventyr*, København 1953.
- Usign. [=Carl Ploug]: »Om Emigrantlitteraturen«, *Fædrelandet*, 17. februar 1872.
- Voltaire: *Micromégas* [London 1752]. Leif Nedergaard (red.): *Voltaires bedste muntre historier*, København 1959.
- Weisshaupt, Winfried: *Europa sieht sich mit fremden Blick, Werke nach dem Schema der »Lettres persanes« in der europäischen, insbesondere der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M. 1979.
- Wolbersen, Harald: *Georg Brandes und der Erste Weltkrieg: zur Positionierung eines europäischen Intellektuellen im »Krieg der Geister«*, Marburg 2009.

Fatal forførelse

Retorisk-etisk narratologi og Olivia Levisons »Loreley«

Af Jan Rosiek

This essay studies the ethical dimensions of James Phelan's rhetorical reading strategy. Briefly demarcating Phelan's differences from two other positions within literary ethics, Martha Nussbaum's and Judith Butler's, it proceeds to a critical discussion of his typology of four audiences (flesh-and-blood readers, narrative audience, authorial audience, narratee), four ethical positions (character, narrator, implied author, rhetorical flesh-and-blood reader) and four thematic issues (the told, the telling, writing/producing, reception), paying particular attention to the concept of judgment and its status and function in ethical readings. Referring to Per Krogh Hansen's characterology, the essay presents a Phelan-inspired ethical reading of Olivia Levison's »Loreley« (1877), a story of a triangle between the narrator, his friend Bergarén and miss Harder, the eponymous protagonist. Focusing on the judgments of the three main characters, it argues that the narrator is unreliable and that the text suggests another understanding of miss Harder than the two male protagonists' conviction that she is a dangerously seductive femme fatale. The essay also comments on the inadequate reception history of Levison's story and its relevance for current discussions on the rules of interaction between the sexes.

Siden midten af 1990'erne har en række indsatser med held korrigeret den klassiske strukturalistiske narratologis principielle tavshed om tematiske elementer og psykologiske, sociale eller historiske kontekster. Den underliggende hensigt var at forbinde fortællingen med mennesket, verden og ideerne igen.¹ Blandt de vigtige ansatser, der har søgt og opnået selvstændig teoretisk prægnans, finder man Monika Fludernik og David Hermans kognitive narratologi, James Phelans videreudvikling af Wayne Booths retoriske variant, Brian Richardson og Århus-narratologernes fremlæsning af en unaturlig narratologi og senest Per Thomas Andersens bud på en affektiv narratologi.² Hvis man interesserer sig for de læsepraktiske implikationer, er Andersens *Fortelling og følelse* (2016) det seneste mere

1 For en kort historie om pionererne inden for såkaldt postklassisk narratologi, se redaktørernes indledning til *Narratologi*, red. Iversen & Skov Nielsen, (Aarhus Universitetsforlag 2004), s. 7-13, (herefter *Narratologi*), og de samme skribenters artikel i *Litteraturens veje*, red. Fibiger et al., (Århus: Academica 2008), s. 219-226.

2 Som et kuriosum og vidnesbyrd om tunnelsyn kan nævnes Monika Fludernik og Greta Olsons introduktion til et værk om samtidige strømninger i narratologien. Med udgangspunkt i en konference i Freiburg juli 2007 er redaktørerne i udgivelsen 2011 ude af stand til at finde andet end tre strømninger repræsenteret på konferencen: »kognitiv narratologi, transmediale/interdisciplinære tilgange og lokale/nationale bøjninger«, *Current Trends in Narratology*, red. Greta Olson, (Berlin: De Gruyter 2011), s. 3.

universelt sigtende bud på en ny læsemåde. De seneste år er ellers præget af værker, der arbejder med terminologisk forfinelse af teorierne, genre-mæssigt eller historisk mere begrænsede analytiske genstandsfelter samt forskellige ekspeditioner i tværdisciplinær retning, bl.a. undersøgelser af fikcionalitet i bredere forstand og af narratologiens filosofiske og idehistoriske kontekster.

Jeg vil i det følgende se nærmere på den retoriske narratologi, mere specifikt James Phelans bestræbelser på at kortlægge de etiske aspekter i forbindelse med læsningen af fortællinger. Forbindelsen mellem fortælling og etik er jo ikke ny, for man har altid interesseret sig for de moralske implikationer i litteraturen, især i drama og prosa. Denne gang er det dog en tilbagevendende med en afgørende forskel, nemlig den teoretiske og analytiske skærpelse, man ikke kan frakende den franske narratologi med Gérard Genette som udgangspunkt.³ Men den genopstandne interesse for fiktionens etiske implikationer bryder med de klassisk-narratologiske læsemodellers formalistiske allergi over for etik. Den teoretiske præsentation og diskussion af Phelans ideer vil blive fulgt op af en praktisk øvelse, der sætter dem i spil i en retorisk-etisk inspireret læsning af Olivia Levisons novelle, »Loreley«, en trekantshistorie udgivet i *Nutiden* i 1877. Jeg vil også placere teksten i Lorelei-traditionen og i forhold til femme fatale-fantasmets status i slutningen af det nittende århundrede.⁴

Narrativ etik er en underafdeling af litteratur og etik generelt og kan potentielt udvides til ikke-fiktive genrer. Det er vigtigt at skelne den retoriske narratologis position fra to andre i den litterære etiks aktuelle revir. Den første indtager Martha Nussbaum, som med sin filosofiske tilgang til fiktionens etik hylder denne som overlegen kilde til moralsk vejledning, fordi den via sin konkret-sanselige appel til følelser er særlig velegnet til at opdrage læseren til empati. Den narrative fantasi vækker »the compassionate imagination« i dannelsen af demokratisk-kosmopolitiske borgere: »Kunstarterne kultiverer evner udi vurdering (*judgment*) og følsomhed, som kan og bør blive udtrykt i de valg, borgeren foretager«.⁵ Hendes me-

3 Se Jeremy Hawthorns og Jakob Lothes introduktion, »The Ethical (Re)Turn«, i: *Narrative Ethics*, (Amsterdam: Editions Rodopi 2013), s. 1-10. For en generel introduktion til narrativ etik, der dækker en del af nærværende artikels områder, se Henrik Skov Nielsen, »Narrativ etik«, *K & K 106*, (2008), s. 56-69, (herefter Skov Nielsen).

4 Jeg anvender stavemåden »Lorelei«, når der ikke er tale om citater fra Levison.

5 Martha Nussbaum, *Cultivating Humanity. A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1997), s. 86, (herefter Nussbaum).

tode består i uden større analytiske og tekniske overvejelser at lokalisere og kortlægge de fiktive karakterers vej til moralsk medfølelse bevidsthed (eller det modsatte). Hun er dog også opmærksom på, hvor frugtbart det kan være at lade forskellige vurderinger gøre sig gældende i undervisningen: »når vi er i færd med at få hold på et enkelt værk i en enkelt lektion, bør vi søge en mangfoldighed af kontrasterende vurderinger« (Nussbaum 107). Nussbaums opsummerende credo er, at litteraturens »store bidrag« er evnen til at »fravriste os anerkendelse af dem, som er anderledes end os selv« (Nussbaum 111 f.).

Den anden position hører hjemme i den filosofisk-litterære poststrukturalisme, hvor etikens første og sidste bud er respekt for andethed, det være sig teksters eller fiktive karakterers. Det drejer sig om at lade det andet og fremmede være uantastet i dets andethed og undlade at integrere det i det samme eller allerede velkendte. I læsepraktisk henseende betyder det at undlade at tilpasse teksten til en forudindtaget etisk position – og i forhold til karaktererne: at undlade at oversætte deres eventuelle gådefuldhed til forståelse. Man genkender den generelle dekonstruktive overbevisning om erkendelsens usikkerhed, hvad der naturligvis er et særligt problem for etikken, der gerne skulle bygge sine domme bl.a. på viden.

Jeg vil gerne opholde mig lidt ved en repræsentativ poststrukturel refleksion, nemlig Judith Butlers, over det, der på engelsk hedder *judge* og *judgment*. Ordene har både etiske, juridiske og teologiske nuancer, og de udspaltes på dansk i flere ord, således (be)dømme, vurdere og dom, bedømmelse, vurdering, som jeg i det følgende vil skifte mellem alt efter aktuel sammenhæng. Jeg slår ned her, fordi *judgment* også er et centralt begreb i Phelans teori, ja ret beset må være det i enhver etik, der kun vanskeligt kan unddrage sig en skelnen mellem godt og ondt, sort og hvidt. Hvad Butler i øvrigt også bemærker, omend kun som den gængse tænke-måde, der i samme pennestrøg problematiseres:

Vi tænker måske, at vi helt sikkert uden evne til at (be)dømme er på gyngende grund i etikens domæne, at dommen forankrer os, at dommen er, hvad vi må og skal sikre os.⁶

Men sådan er det netop ikke for en poststrukturel tankegang. I Henry James' *Washington Square* (1880) møder vi Catherine Sloper, som til om-

6 Judith Butler, »Values of Difficulty«, i: *Just Being Difficult?*, red. Culler & Lamb, (Stanford University Press 2003), s. 206, (herefter Butler).

givelsernes undren afviser en frier, som hun på grund af sin fars modstand har måttet give ufrivilligt afkald på tyve år tidligere. Om hende skriver Butler:

hvis vi ikke med Morris og de andre snakkemaskiner vil (be)dømme hende, så bliver vi måske bedt om at forstå dommens grænser og at holde op med at (be)dømme, paradoksalt, i etikkens navn, holde op med at (be)dømme på en måde, der antager, at vi allerede på forhånd ved, hvad der er at vide. (Butler 208)

Opgaven for en etisk narratologi må være at finde en tredje vej imellem den filosofisk for entydige, litterært noget ufølsomme livsvejledning og den principielle modvilje mod at dømme overhovedet, der forekommer inkompatibel med etik som sådan. Eller sagt med andre ord: en narratologi må være mindre sikker på, at og hvad fiktionen leverer i opbyggelig henseende, men heller ikke være forpligtet på forskelsløs respekt for det ubestemte og ubestemmelige. Liesbeth Korthalt Altes har præcist formuleret to opgaver for en narrativ-etisk læsemåde, idet hun foreslår narratologien at undersøge:

hvordan – med hvilke greb – narrative tekster, skrevet og læst i specifikke kontekster, tematiserer, problematiserer eller konsoliderer specifikke moralske værdier og normer; og hvordan deres etiske værdi kan ligge i problematiseringen af selve moralen.⁷

En sådan tilgang anerkender såvel litteraturens moralske kraft som poststrukturelle bekymringer om skævheden i den tankeløse promovning af hvid, vestlig moral som universelt gyldig kodeks.

Phelans retoriske narratologi stemmer overens med denne opskrift, og når han er bedst, diskuterer han alternativer snarere end fastlægger etiske positioner som opbyggelig moralsk vejledning til efterfølgelse. Hans læsninger undgår som regel alt for entydige vurderinger, således eksempelvis i den måske kønsbestemte uenighed mellem ham og Mary Martin om be-

⁷ Liesbeth Korthals Altes, »Ethical Turn«, *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, red. Herman, Jahn & Ryan, (London: Routledge 2005), s. 145.

dømmelsen af butleren Stevens i Ishiguros *The Remains of the Day*.⁸ Dette fravær af entydig betydning er ikke principiel, som i dekonstruktionen, men afhængig af forskellige læsers perspektiver, og forekommer mig kongenial med fiktionens ofte tøvende talehandlinger og dens forhold til etiske problemstillinger. I Phelans seneste bog, *Somebody Telling Somebody Else: A Rhetorical Poetics of Narrative* (2017), finder man i indledningen en nyttig liste over »ti nøgleprincipper for det retoriske paradigme«, men læserne inviteres samtidig til at springe dem over, hvis de er »bekendte med principperne eller er mere interesserede i deres anvendelse«.⁹ Bortset fra enkelte steder, hvor den nye bog nuancerer tidligere formuleringer, vil jeg i den følgende udlægning af hans teori henvise til de oftest fyldigere begrebsbestemmelser i *Living to Tell About It* (2005) og *Experiencing Fiction* (2007) med revisioner og tilføjelser fra »The Principles of Rhetorical Reading« i *Reading the American Novel 1920-2010* (2013) og hans opslag om »Narrative Ethics« (2014) i den Hamburg-baserede internethåndbog, *the living handbook of narratology*.

Phelan repræsenterer en postklassisk kontekstuel, retorisk-etisk kombination af udsigelses- og plotnarratologi.¹⁰ I forlængelse af sin teoretiske fader Booth gør han generelt op med modernismens, nykritikkens og i nogen grad dekonstruktionens ide om det litterære værk som upersonligt sprogåret autonom genstand. Han definerer et narrativ som en retorisk handling: »nogen fortæller en anden ved en bestemt lejlighed og med visse formål, at noget skete«. I forbindelse med den seneste repetition af definitionen tilføjer han fornuftigvis, at den ikke er en universel definition af narrativer som sådan, men beskriver en »default situation«, dvs. den dækker de fleste, men ikke alle narrativer. Man må give ham ret i, at den i denne mere ydmyge form er et yderst nyttigt redskab til at få øje på »betydningsfulde afvigelser« (Phelan 2017: 5). Det retoriske ligger i den underforståede kommunikationssituation med adressat og afsenderformål, dvs. den forudsatte vilje til at overtale, at få læseren til at overtage tekstens værdier. Litteraturens tekniske aspekter tilgodeses i en tilføjelse om de ressourcer, der står til forfatterens disposition: »forfatteren anvender og

8 Phelan fortæller om uenigheden med Martin i *Living to Tell About It: A Rhetoric and Ethics of Character Narration*, (Ithaca: Cornell University Press 2005), s. 59-65, (herefter Phelan 2005). En tidligere, kortere version findes i dansk oversættelse i *Narratologi*, s. 162-164.

9 James Phelan, *Somebody Telling Somebody Else: A Rhetorical Poetics of Narrative*, (Columbus: Ohio University Press 2017), s. 4 f., (herefter Phelan 2017).

10 For denne nyttige skelnen se Skov Nielsen 58-60.

tilpasser den tilgængelige horisont af ressourcer med bestemte formål«. ¹¹ Om alle tekster på den måde passer ind i en kommunikationsmodel, er langt fra sikkert, og i hvert fald af og til, hos fx Beckett eller Blanchot, ikke en prominent ambition fra forfatterens side. I det følgende vil jeg først og fremmest interessere mig for den etisk afgørende diskussion af *judgments*. Phelan formulerer sit hovedanliggende således: »Hvordan burde man tænke, dømme og handle – som forfatter, fortæller, karakter eller publikum – for at fremme det større gode?«. ¹² Det vil sige, at pragmatikeren og retorikeren Phelan konsekvent nok er konsekvensetiker, ikke pligt- eller sindelagsetiker.

Udiskuterede præmisser kan ikke undgås, hvis der overhovedet skal skrives teori, men de dermed antagne betingelser kan gerne bevidstgøres, også fordi de har umiskendelige virkninger, når man skrider videre til den praktiske anvendelse. Den skrevne fortælling er hos Phelan ikke til at skelne fra den talte fortælling, bortset fra fordoblingen i fortæller og forfatter, der også har forskelligt publikum, henholdsvis det narrative og det autoriale. Men er der ikke andre forskelle på talte og skrevne narrativer? Er det, der først springer i øjnene, at nogen fortæller noget til nogen; at der er et eller flere formål (forankret i den første nogen); at noget skete? Fiktiv skrift er universel, som regel adresseret til alle og ingen. Og ja, der er måske nok formål, men det er ikke altid indlysende hvilke. Mest perspektivrig i vores sammenhæng er spørgsmålet om, hvad det vil sige, at »noget skete«.

Også i et etisk perspektiv er det vigtigt at huske fiktive teksters ontologiske status. En fiktion er ikke en rapport om *wie es eigentlich gewesen* (med tilføjet subjektive indslag), men fra grunden et konstrukt. Man kan være uenige om fx rækkevidden af forfatterintention og graden af læserdeltagelse i dets betydning, men det lader sig næppe nægte, at vi i fiktion lader som om eller opfinder i skriften, at noget skete, og at det ikke skete og sker andre steder. Her er det nyttigt at minde om den pointe, som Jonathan Culler introducerede: at *sjuzhet* kommer før *fabula*, *discourse* før *story*. ¹³ At den fortalte verden først opstår i skriften, har implikationer for den etiske vurdering, hvis tilskrivelse af skyld og ansvar måske kun

11 James Phelan, *Reading the American Novel 1920-2010*, (Hoboken: Wiley 2013), s. 23, (heretter Phelan 2013).

12 James Phelan, »Narrative Ethics«, *the living handbook of narratology*, (2014): *lhn.uni-hamburg.de*, 1, (heretter Phelan 2014).

13 Jonathan Culler, »Fabula and Sjuzhet in the Analysis of Narrative«, *Poetics Today* 1:3, (1980), s. 27-37.

giver mening i forhold til ikke-fiktive karakterer. Som Lars-Åke Skalin har antydnet, er der næppe nogen »rimelig logik« i at tale om at »'tilgive' litterære figurer«. ¹⁴ Tilsvarende kan de heller ikke straffes. Murray Smith sammenfatter synspunktet: »selv de mest sandsynlige realistiske karakterer mangler den autonomi, som vi tilskriver faktisk levende mennesker. Karakterer er repræsentationer af personlige agenter, men ejer ingen virkelig handlingsevne [*agency*]«. ¹⁵ Man kan måske nok i forhold til kød-og-blod-forfattere og -læsere etablere, hvordan de »burde tænke, dømme og handle«, men det er mere problematisk i forhold til fortællere og karakterer. Der er ikke nogen selvstændigt eksisterende verden, hvori fiktive karakterer er etiske agenter, der kunne handle frit og anderledes, end den implicite forfatter (eller teksten som helhed) vil det.

Retorik indebærer altid en henvendelse til nogen. I Phelans narratologi findes der fire adressater eller publikummer (I-IV). En faktisk kød-og-blod-læser (I), heriblandt den retoriske, der »går ind i« ¹⁶ eller »foregiver at tilslutte sig« (Phelan 2013: 28) det narrative publikum (II), der dernæst »søger at gå ind i« (Phelan 2007: 4) eller »søger eller prøver at tilslutte sig« (Phelan 2013: 28) det autoriale publikum (III). Endelig er der den specifikt tiltalte *narratee* (IV), en instans i tekstens fortalte verden, der netop som tiltalt adskiller sig fra det narrative publikum.

Det narrative publikum (II) indtager en »iagttagersposition« (Phelan 2007: 4) og eksisterer i den fortalte verden, ligesom det betragter fiktionens karakterer og verden som »virkelige« og accepterer dens »grundlæggende kendsgerninger« (Phelan 2013: 28), om de nu har paralleller i den ikke-fiktive virkelige verden eller ej. Det narrative publikum er altså ikke interesseret i at stille mimetiske spørgsmål om graden af sandhed i teksters angivelige afbildning af virkeligheden. I sin seneste bog illustrerer Phelan forskellen mellem narrativt og autorialt publikum med henvisning til Harry Potter-universet. Det narrative publikum tror, at hele verdens befolkning kan inddeles i to typer, »hekse og troldmænd med magiske kræfter på den ene side, og mennesker uden magiske kræfter, på den anden« (Phelan 2017: 8). Begrebet er altså særlig nyttigt i forbindelse med even-

14 Lars Åke Skalin, »At tolke litterära karaktärer«, *K & K* 94, (2002), s. 9, (herefter Skalin).

15 Murray Smith, »Engaging Characters: Further Reflections«, *Characters in Fictional Worlds: Understanding Imaginary Beings in Literature, Film, and Other Media*, red. Eder, Jannidis & Schneider, (Berlin: De Gruyter 2010), s. 232-258, citatet her s. 238, (herefter *Characters*).

16 James Phelan, *Experiencing Fiction: Judgments, Progressions, and the Rhetorical Theory of Narrative*, (Columbus: Ohio State University Press 2007), s. 5, (herefter Phelan 2007).

tyr, spøgelseshistorier, science fiction, unaturlige fortællinger og lignende, hvor genren kun giver mening, hvis læseren undlader at sammenligne med virkeligheden.

Det autoriale publikum (III) undergår størst forandring i Phelans teoretiske udvikling. I *Experiencing Fiction* fra 2007 synonymiseres det med »den ideelle eller implicitte læser« (Phelan 2007: 4), dvs. en læser, der forstår teksten fuldstændig, som forfatteren tilsigter, hvad der kan være særligt vanskeligt, hvis der er tvivl om fortællerens pålidelighed. I *Reading the American Novel* fra 2013 udvides begrebet betragteligt, måske for at imødegå anklager om at være uhistorisk, men nogle af de mest vidtgående formuleringer er slettet igen i principperne fra 2017, som jeg derfor vil holde mig til her.¹⁷ Vi får her en gentagelse af visse hermeneutikers ide om rekonstruktion af forfatterens oprindelige intention som garant og grænsesætter for en given teksts betydning. Efter en forsigtig begyndelse, hvor gruppen kaldes »hypotetisk«, går det løs. Det autoriale publikum er ifølge Phelan den gruppe, som »forfatteren skriver for«, som deler »de(n) viden, værdier, fordomme, frygt og erfaringer, som forfatteren forventede hos sine læsere, og som funderer hans/hendes retoriske valg« (Phelan 2017: 7). Sådanne antagelser om forfatterens forventninger som faktor i frembringelsen af tekster forekommer om ikke teoretisk uholdbare, så i hvert fald meget vanskelige og tidskrævende at håndtere.

Lad os nu bevæge os fra slags til publikummernes vigtigste tale- og tænkehandling, *judgment* – vurdering eller dom. *Judgment* er den juridisk-teologiske mediering mellem normsystem og adfærd. »Judging« er ikke den eneste læserrespons, og Phelan nævner den til tider sammen med »observing« som læserens »to hovedaktiviteter« (Phelan 2007: 7). Her abonnerer han på den traditionelle analytisk-sprogfilosofiske opdeling af verden i *fact and value*. Men der kan sættes spørgsmålstegn ved opfattelsen af fortællere og læsere som dommere og vurderingsmænd m/k. Er det den aktivitet, der først og fremmest udmærker en læser? Senere bemærker Phelan da også, at læsere også reagerer med andet og mere, fx »følelser, begær, håb, forventninger, tilfredsstillelser og skuffelser« (Phelan 2013: 29). Men *judgment* anslås ikke desto mindre at være »afgørende« (Phelan 2007: 2) for læserens engagement i teksten.

17 Formuleringerne i 2013 pegede i retning af nutidens akademiske publikum, med deres henvisninger til det autoriale publikums »viden om historisk baggrund og romankonventioner« og forfatterens antagelser om »publikums viden om perioden« (Phelan 2013: 28)

Der findes ifølge Phelan tre hovedtyper af vurderinger: 1) »fortolkende« vedrørende de narrative elementers *nature* (art, slags, væsen) (handling specificeres som det eneste); 2) »etiske« af karakterers og handlingers »moraliske værdi«, inklusive også vurderingen af førstnævntes domme; og 3) »æstetiske« angående fortællingens »kunstneriske kvalitet« (Phelan 2007: 9). Her skal vi først og fremmest interessere os for de etiske vurderinger, men indimellem inddrages efter behov de øvrige, for, som Phelan ved, er der af og til et vist overlap. Den etiske læsning skal identificere de gode og de onde (*good and bad guys or gals*), mere specifikt ved »at værdsætte karaktertræk« [*value traits of character*] (Phelan 2007: 1), hvad der her skal forstås neutralt (: anslå værdien af), ikke positivt (: anerkende og bifalde).¹⁸

Et centralt begreb for den etiske vurdering er position, som Phelan definerer således: »*et begreb, der kombinerer det at være placeret i og handle ud fra et etisk sted* [location]« (Phelan 2005: 23, kursiv i original). Begrebet tager med andre ord højde for den særlige kobling af nødvendighed og frihed, der er nødvendig for at kunne tale om en etisk valgsituation, hvor løsningen ikke må være indlysende. Der er fire positioner af interesse i forbindelse med fiktive fortællinger (Phelan 2005: 23):¹⁹

- 1) karakter (opførsel og vurdering i forhold til andre karakterer)
- 2) fortæller (i forhold til fortællen, fortalt verden og publikum)
- 3) implicit forfatter (som fortæller, dog med adjektivet »autorial« foran publikum)
- 4) retorisk kød-og-blod-læser (vurdering af de tre foregående positioner)

Det ser pædagogisk og tilforladeligt ud, men det er i praksis vanskeligt og omstændeligt at skelne mellem de fire instanser: karakter, fortæller, forfatter, læser. Det er heller ikke altid nødvendigt. Eksempelvis er en pålidelig fortælling jo netop pålidelig, fordi man ikke kan skelne fortællerens normsystem fra den implicitte forfatters. Det er altså kun vigtigt at udskille en

18 At det ikke er så ligetil, får man en ide om ved at høre, at det engelske sprog i 2010 har 18.000 ord for karaktertræk (og sandsynligvis flere undervejs) (*Characters* 31, n. 74).

19 Listen findes også Phelan 2007: 11 og Phelan 2013: 34. I 2007 tilføjes »det retoriske formåls etik (...) den etiske dimension i den overordnede narrative handling (*the overall narrative act*)« (Phelan 2007: 11), som vel egentlig er lig med den tredje position, hvor den implicitte forfatter har sin plads. I de senere tekster nævnes denne femte position fornuftigvis ikke.

anden position i tilfælde af upålidelig fortælling, hvad Phelan ikke ekspliciterer, men afslører ved sin uddybende bemærkning om forskellen mellem en fortæller, der lyver, og en, der blot utilsigtet fejlrapporerer (Phelan 2013: 34).

I artiklen fra *the living handbook* gentages disse fire etiske positioner, som siges at »roughly correspond« til den narrative etiks fire slags temaer (*issues*): det fortalte, fortællen, skriben/produceren og læsning/modtagelse (Phelan 2014: 2.1.). Der tilbydes her et besnærende parløb mellem fire X og fire Y, men desværre korresponderer de ikke engang *roughly*. En sådan skrøbelighed i konstruktionen peger på dybere liggende problemer. Tillad mig at dvæle ved de fire temaer et øjeblik, for at udpege hvor analogien bryder sammen. Det berører et af de ømme punkter i narrativ etik, for så vidt den vil bryde ud af formalismens fængsel.

De første *issues* angår *the told*, den fortalte verden, mere specifikt karaktererne og deres forhold til hinanden, deres valg, konflikter og interaktion. Men den angivelige parallel undergraves af Phelans sidste spørgsmål: »Hvordan signalerer et narrativs plot dets holdning til karakterernes etiske problemer/udfordringer (*issues*)?«. Eftersom plottet er den implicitte forfatters ansvar, har vi vel her et tegn på, at den tredje position reelt altid er indblandet i den første slags temaer.

Den næste, anden slags *issues* angår *the telling*, dvs. fortællehandling og -måde i sig selv. Selv om feltet indledningsvis benævnes »tekst-internt«, drejer det sig om fortællerens »etiske ansvar« over for de forskellige publikummer og de tekniske grebs »etiske dimensioner«. Phelan spørger videre til, hvad disse greb siger om »fortælleres og implicitte forfatteres forhold til deres materiale (...) og publikummer«. Som det var tilfældet med den første slags, inddrages også her den tredje position i definitionen af den anden slags.

Med den tredje art temaer, som er en tilføjelse i forhold til tidligere, er vi nået frem til det afgørende problem. Det drejer sig nemlig om »tekst-ekstern« *writing/producing* og handler ergo om faktiske forfatteres ansvar over for virkelige personer og forhold, fx mennesker, der optræder i erindringer, forfattere, hvis værker adapteres, valg af fortælling i forhold til den aktuelle situation. Ifølge den foreslåede analogi burde det her handle om den implicitte forfatter, men brugen af adjektivet »faktiske [*actual*]« afslører problemerne. Allerede i 2005 skrev Phelan noget tilsvarende, men dengang om den implicitte forfatter: »Den implicitte forfatter er ikke et tekstprodukt men snarere den agent, der er ansvarlig for at skabe/producere teksten [*bringing the text into existence*]« (Phelan 2005: 45). Den

terminologiske usikkerhed skyldes formentlig vanskelighederne med at forene ideerne om henholdsvis implicit forfatter, som tekstteorien kræver, og ansvar, som etikken kræver. Men den implicitte forfatter er reelt et hypotaseret væsen, der af læseren konstrueres som forudsat, og som derfor ikke kan stilles til regnskab i en retssal eller andetsteds i virkeligheden.

Den fjerde art *issues* vedrører receptionen og viser den mest holdbare overensstemmelse med den foreslåede (læser)position. Det forekommer muligt at foretage en skarp afgrænsning af receptionsaspektet. Men hvis den fjerde position drejer sig om læserens vurdering, hvorledes forstås så rekonstruktionen af de tre første positioner uafhængigt af læseren? Vi har nævnt problemerne med at holde den tredje position ude af den første og anden, så det må dreje sig om at finde frem til den implicitte forfatters (eller tekstens) selvforståelse, en art »passiv« reproduktion i henhold til Kants ide om smagsdommens universalitet. Læserpositionen derimod er hinsides fordringen om konsensus og skal kun leve op til de almindelige regler og normer for etiske agenteres vurdering, i såvel etisk som æstetisk forstand. Det er med andre ord først på baggrund af en loyal rekonstruktion af teksten, at læseren efterfølgende kan levere negative og afvisende vurderinger af de tre første positioner, eller med andre ord: nægte at lade sig overtale til at anerkende de positivt værdsatte karaktertræk, fortællers værdier eller den implicitte forfatters organisering af stoffet. En læser tillades her fx ikke at kunne lide helten, at være uenig i også en pålidelig fortællers vurderinger eller at finde valget af en upålidelig fortæller unødigt komplicerende for læsningen.

Det centrale anliggende i Phelans læsestrategi er at undersøge, »hvorledes narrativet vejleder os til at vurdere/dømme forbindelserne mellem karaktererne« (Phelan 2007: 11), dvs. at spore de ressourcer, de tekniske greb, der fører læseren i retning af de ønskede vurderinger eller prissætninger. Det er som nævnt vanskeligt at skelne fra den tredje position, den implicitte forfatters holdning til karaktererne. Selve udskillelsen af en første position slører, at både fortæller og implicit forfatter vejleder os til at vurdere på karakterniveau. Netop fordi disse kan have to modsatte holdninger til karaktererne, lokkes man til at tro, at der før disse subjektive vurderinger findes uafhængige karakterer med en vis autonomi. Som fiktive, frit opfundne er karaktererne i alle henseender, herunder deres indbyrdes etiske forhold, bestemt af den implicitte forfatter (teksten). Som Skalin rigtigt bemærker: »der er ingen grund til at tro, at en litterær fortælling består af elementer, som fundamentalt skulle kunne beskrives i neutrale termer, og at hver læser derefter tilskriver disse handlinger mening [*signi-*

fikans] af forskellig art ved at anlægge sit eget perspektiv« (Skalin 17 f.). Snarere giver det mening at spore betingelserne for fortællerens og den implicitte forfatters dosering af sympati og antipati. Det er også at lede efter *good and bad guys and gals*, men uden at tro, at de kan være gode og onde uafhængigt af den implicitte forfatters dispositioner.

Phelan eksemplificerer en etisk læsning i *Experiencing Fiction* gennem en læsning af Ambrose Bierces »Det karmoisinrøde lys«.²⁰ Den lyder i referat sådan: en mand giver på sit dødsleje sin kone et lys med »en særlig mystisk betydning«, og beder hende samtidig sværge, at hun ikke vil gifte sig igen, så længe lyset eksisterer. Manden tror, at han formentlig kommer til paradiset, hvis »han har besudlet sig med en uværdig kvinde«. Kvinden sværger, men hun håndterer sin ed på følgende måde, som også er tekstens sidste ord: »Ved begravelsen stod kvinden ved båret hovedende og holdt et tændt karmoisinrødt lys indtil det var fuldstændig borte«.

Sympatidoseringen er styret af forfatteren, og der er næppe tvivl om, at narrativet sympatiserer med hustruen og vejleder læseren til en godkendelse af hustruens sidste handling som en opfindsom unddragelse af et urimeligt løfte. Der er både etiske og æstetiske grunde til denne godkendelse, henholdsvis tekstens negative vurdering af ægtemanden og den æstetiske nydelse i slutningens punchline, der behændigt annullerer imperativens hensigt. Ifølge Phelan etableres tekstens etiske system indefra, hvorefter det tjener som målestok for karakterernes adfærd og fortællerens teknikker. Hvordan sker det i tilfældet Bierce? Lad os gå langsomt til værks. Ægtemanden er en *bad guy*, fordi han anvender befalende imperativer, føler sig bedre eller vigtigere end konen og bruger religionens autoritet til at forhindre, at konen gifter sig igen. Phelan nævner også i denne forbindelse det falliske lys, hvad der er en lidt uklar pointe, men formentlig beror på dets implicitte tilknytning til en patriarkalsk orden. Teksten giver hustruen ret i, at det er urimeligt at binde hendes fremtid. Den æstetiske konstruktion, sejren til konen, afslører tekstens sympati for hende eller rettere, antipati mod manden. Tekstens antipati bygger på mandens krav, som ifølge Phelan »gør vold på basale værdier såsom kærlighed, gavmildhed og retfærdighed« (Phelan 2007: 11). Men det forekommer mig, at det måske er for vidtfavnende og upræcise ord til at indfange tekstens kritik af manden. Phelan konstaterer en kløft mellem etisk dom og det sprog, vi har til rådighed, og fornemmer selv savnet af en mere nuanceret terminologi,

20 Jeg bruger her oversættelsen fra Skov Nielsen og henviser i det hele taget til hans gennemgang af Phelans læsning (Skov Nielsen 62-64).

hvad angår de affektive konsekvenser af en negativ dom. Vendinger som »sympati med, antipati, fjendtlighed, mistillid« vurderes som utilstrækkelige. Phelan lander til sidst på »*generates misgivings*« (Phelan 2007: 92), som måske kan oversættes til »giver anledning til bekymringer/betænkeligheder«.

Vi kan supplere Phelans overvejelser over karakterers etiske position med begrebet »motivation«, som det præsenteres i indledningen til *Characters in Fictional Worlds* (2010). Motivation drejer sig om subjektets grunde til overhovedet at sætte sig og dermed et narrativ i bevægelse. En række distinktioner fører til spørgsmål, som er gode at have med, når man skal vurdere karakterers etiske habitus: Udgår projektet og handlekraften fra subjektet eller fra omgivelserne? Er projektet egoistisk eller altruistisk, bevidst eller ubevidst, stabilt eller foranderligt gennem forløbet? (*Characters* 24 ff.). Spørger vi om den igangsættende motivation i Bierce-teksten, handler det for manden om at opnå evig frelse, et egoistisk, bevidst og uforanderligt projekt. Fra mandens synspunkt bliver enken uværdig, ifald hun gifter sig igen, og hendes jordiske interesser må underordnes hans evige frelse. Kvinden derimod foretager en egensindig fortolkning af mandens hensigt, hvor hun supplerer den kontekst, der passer i hendes kram. Hun kan simulere en edsaflæggelse, og bryder den ikke bogstaveligt, men via en supplerende fortolkning, der tillader lyset at brænde helt ned: »He never said I couldn't burn it!«. Der kunne siges mere om de tos etiske habitus, fx mandens tillid til religionens fordringer og løfter eller kvindens opfattelse af løfter i forhold til den, de afgives til, her et magtesløst, døende menneske. Bierce prioriterer livet over religiøse forestillinger, den jordiske snarere end den himmelske fremtid. Der er mange tomme pladser i teksten, alt efter hvilken læser vi forestiller os – en troende kunne fx være interesseret i, om kvinden faktisk giftede sig igen og hvilke konsekvenser, det ville få for den mand, som alt efter tidspunktet for brylluppet enten ville blive nægtet adgang til eller smidt ud af paradiset.

Teksten rejser en række etiske *issues* imellem karaktererne, hvis håndtering læseren skal tage stilling til. Da Phelan skrider videre til næste niveau, fortælleaktens etik, giver han en negativ etisk vurdering af tekstens overordnede formål. Fortællingen afslører en glæde eller fryd (*delight*) over at udstille den døende mands forgæves forsøg på at beherske eftertiden, ifølge Phelan en »etisk mangelfuld« skadefryd i forhold til den døende mands afmagt i forhold til fremtiden (Phelan 2007: 13). Og her er han vel reelt i gang med den fjerde position, nemlig læserens vurdering af den tredje position.

Tekstens håndtering af forholdet mellem forfattere og læsere skal ifølge Phelan foregå med følgende værdier som ledetråd: »tillid, respekt, frihed, gensidighed, ansvarlighed« (Phelan 2007: 93). Disse værdier genkender man i hans æstetiske kriterier. Phelan konstaterer afsluttende, at der er et »sundt/solidt« (*sound*) normsystem i Bierces tekst, men at den ikke er videre æstetisk vellykket, fordi den styrker i stedet for at udforske og udfordre et konventionelt »værdisæt« (Phelan 2007: 15). Det er et rimeligt konventionelt kvalitetskriterium, i lighed med de øvrige æstetiske værdier, der antydes undervejs. Phelan hylder fx upålidelig fortælling og Hemingway-agtig ren rapportering, der har tillid til læserens evne til at slutte sig til den ønskede etiske vurdering. Fraværet af eksplicite fortællervurderinger i »Det karmoisinrøde lys« afslører tillid til læseren, mens deres tilstedeværelse ville signalere en nedvurdering af læseren, der i så fald ikke tiltros evne til at forstå hverken den æstetiske nydelse i slutningen eller dens etiske implikationer. Men faktiske læsere kan måske godt blive irriterede over den komplicerede konstruktion i upålidelig fortælling, der inviterer til misforståelse. Selvom den direkte meddelelse ikke altid er det større gode i det æstetiske, er det nyttigt at være bevidst om de etiske implikationer i Phelans æstetiske præferencer.

Som det er fremgået, er der efter mit skøn en del manøvre vanskeligheder inden for den retorisk-etiske narratologi. Phelan bør anerkendes som en redelig stifinder i et nyt territorium, der i mindste fald formulerer en række problemer mere tydeligt, end det før er sket. Jeg finder det især nyttigt, at han i tillæg til troen på en mulig konsensusbaseret vurdering af karakterer, fortæller og implicit forfatter udskiller og dermed legitimerer læserens vurdering som et selvstændigt felt. Det skærper bevidstheden om forskellen mellem læserens eget og tekstens andet, som er en af litteraturens fornemste gaver.

Inden vi skrider videre til at afprøve hans analysestrategi, skal vi en lille omvej omkring teorien om litterære karakterer, som hos Phelan er et givet, selvfølgeligt og derfor ikke teoretiseret begreb. Det står imidlertid centralt i hans etiske anliggende, og det er derfor vigtigt at få en mere grundlæggende og vidtfavnende ide om karakterers status og funktion samt, ikke mindst, hvordan man finder frem til disse i teksterne. Per Krogh Hansen har i dansk sammenhæng leveret den bedste, historisk og teoretisk velinformerede diskussion af karakterbegrebet og dets indhold. Han sammenfatter de analytisk vigtige pointer i en nyttig oversigt over kilderne til læserens opfattelse af fiktive karakterer. Deres træk kan afsløres igennem *telling* (fortællerens »direkte definition«) eller *showing*: deres

handlinger, sprog (både form og indhold), fremtræden og interaktion med andre karakterer.²¹

Krogh Hansens karakterologi er udarbejdet udelukkende i forhold til heterodiegetiske fortællere, og han undgår dermed de problemer, der opstår i forbindelse med jeg-fortælling eller (på Phelansk:) karakterfortælling. Men han nævner dog vanskelighederne. Ifølge Krogh Hansen identificerer læseren en autoritativ, dvs. pålidelig fortælleinstans, ved hjælp af en »korresponderende, bekræftende« fortolkning af fortællerens vurderinger af /domme over karaktererne, mens det gælder for upålidelige fortællere, at de skaber »diskrepans« og åbner op for »divergerende billeder« af karaktererne (Krogh Hansen 119). Andetsteds understreges usikkerheden i forbindelse med en homodiegetisk fortæller: »Bliver [karakterisering som direkte definition] fremlagt af en anden karakter, vil der være en vis usikkerhed forbundet med dens validitet« (Krogh Hansen 158). Denne troværdighedskrise kan nemt føre til en mistanke om, at de vurderende karakteristikker siger ligeså meget hvis ikke mere om dommeren end om den domfældte. Når sproget ved første øjekast alene tilhører en karakterfortæller, er der en eklatant mangel på faste holdepunkter; alt er perspektivisk, og det fortalte har ikke den autoritet, som det autoriale publikum sædvanligvis tilskriver en heterodiegetisk fortæller. Forhåbentlig vil den etiske læsnings gyldighedsfordringer blive udsat for maksimalt pres, når vi nu afprøver den i forhold til en homodiegetisk fortælling, som kan være upålidelig, og hvor der i så fald vil være grund til at mobilisere både anden og tredje position i Phelans system.

Levinsons »Loreley« har en baggrundshistorie, der minder om den ifølge Phelan »mindre almindelige men betydningsfulde situation, hvor den virkelige forfatter konstruerer en implicit forfatter med en eller flere betydningsfulde forskelle fra sig selv«, bl.a. »når en kvindelig forfatter konstruerer en mandlig implicit forfatter« (Phelan 2005: 45). Jeg vil ikke i denne sammenhæng diskutere, hvorvidt en implicit forfatter kan siges at have et køn. Vi konstaterer, at i vort tilfælde har en kvindelig forfatter valgt en mandlig fortæller, men bevaret sit biologiske køn i sit pseudonym: Silvia Bennet. Det drejer sig altså ikke om at unddrage sig den kønsbestemte

21 Per Krogh Hansen, *Karakterens rolle: Aspekter af en karakterologi*, (Holte: Medusa 2000), s. 123 f., (herefter Krogh Hansen). Modellen findes også let tilgængelig på internettet i »Der kunne være mennesker...«, *K&K 94*, (2002), s. 61.

forhåndsskæpsis hos mandlige læsere og anmeldere, men nok om at undgå eventuelle fordomme over for en specifik kvinde, Olivia Levison.²²

Det er underligt, at Pil Dahlerup i sit fortjenstfulde rehabiliteringsprojekt, *Det moderne gennembruds kvinder* (1983), overser »Loreley«, da hun nævner Levisons tekster med mandlig fortæller, godt nok med kvalifikationen, at de skal handle om en depressiv kvinde, men det er næppe nok til at forklare fraværet.²³ Og det er uheldigt, at den længe mest synlige læsning af novellen ikke kom ud over dansk kritiks gængse quasi-psykoanalytiske greb, der sætter en mandlig hovedpersons bevidsthedsudvikling i centrum og anskuer alt i den fortalte verden som projicerede og symbolske repræsentationer af dennes indre kræfter. Her påstås således novellens hovedperson, frk. Harder, at være »en gesandt for uaccepterede tilbøjeligheder i [fortælleren] sind«, ligesom en af de afgørende, omend kyske forførelsesscener betragtes som et »spejl for det indre udsagn«, »næsten en spejling af det område i sindet, jeg-fortælleren ikke vil nærme sig«. Om denne fortolkning opvejes af bestemmelsen af det særligt kvindelige i formens »myldrende strøm af småbegivenheder« og »små sanselige beskrivelser«, der truer den klassiske novelleform, overlader jeg trykt til læseren at afgøre.²⁴ En aktuell læsning skulle dog gerne komme hinsides 1877-fortællerenes vanskeligheder ved at anerkende frk. Harder som et selvstændigt væsen. Hvad angår både »Loreley« og Levisons omdømme generelt, kan vi takke Hans Otto Jørgensen for et par energiske rehabiliteringer i de seneste år.²⁵

»Loreley« iscenesætter en mandlig fortællers brev til en mandlig lægeven om en kvindelig karakter med henblik på vennens intervention. Brevet begynder og slutter med direkte henvendelser til lægevennen, og herimellem berettes om begivenhederne, der udspiller sig i en periode på lidt over tre uger. En unavngiven fortæller indlogerer sig på pensionat i Firenze 12. oktober 1874, hvor han bl.a. bor sammen med en finne, Ekegren, der gør

22 Overvejelserne omkring navnet fremgår af et brev til Erik Skram: »jeg havde helst sæt det på Titelbladet, jeg afholdtes kun derfra ved den Tanke, at det sandsynligvis vilde vække end mere Fordom«, Olivia Levison, *I udvalg*, efterskrift ved H.O. Jørgensen, (København: Gladiator 2016), s. 226, (herefter Levison).

23 Pil Dahlerup, *Det moderne gennembruds kvinder*, (København: Gyldendal 1983), s. 155 f.

24 *Fortællinger og kortprosa 1877-1907*, red. Bo Hakon Jørgensen, (København: DSL/Borgen 1991), s. 339 f., (herefter *Fortællinger*).

25 Hans Otto Jørgensen, »Olivia Levison 1847-1894«, *Horden. Tretten digterportrætter 1872-1912*, (Frederiksberg: Gladiator 2015), s. 75-89, (herefter Jørgensen), og efterskriftet til *I udvalg*, »Det bevægelige sind« (Levison 233-241).

hæmningsløs kur til damerne. Efter en uge ankommer danskerne hr. Harder og datter til pensionatet. Fortælleren fatter interesse for frk. Harder, i lighed med såvel Ekegren som den snart efter indtræffende fransk-svenske kunstner Jacques Bergarén, som han har mødt nogle år før i Tyrol, og som er på vej hjem til bryllup. I diverse konstellationer gøres der de obligate udflugter til italiensk kultur og natur, og frk. Harder og Bergarén bliver forelsket i hinanden. Der udspiller sig forskellige scener, såvel privat som offentligt, hvor de to elskovsfugle spiller med og mod hinanden, undertiden med en meget fortvivlet og inladende frk. Harder. Enden på forløbet bliver, at Bergarén på femtedagen for sin ankomst tager en hastig afsked, hvorefter frk. Harder forsøger at begå selvmord. Forsøget mislykkes, og fortælleren får lejlighed til at vise sin omsorg i dagene derpå, hvorefter han skriver et brev til sin ven, dateret 4. november.

Som nævnt drejer en etisk læsning sig om at identificere *good and bad guys and gals*, at værdsætte eller ikke værdsætte karaktertræk. Vi skal altså omkring en læsning af karakterer, hvor jeg vil hente inspiration i Krogh Hansens typologi og hente viden fra tekstens *showing*: karakterernes handlinger, hvad de siger om sig selv og andre (både form og indhold), deres fremtræden og interaktion med andre, men med særlig opmærksomhed på *telling*: de vurderinger, fortælleren fremsætter om dem.

Når det kommer til de etisk afgørende karaktervurderinger, er der som nævnt et principielt problem med jeg- eller karakterfortællere. Phelans bekvemme tredeling af fortællerens funktioner (rapportere, forstå, vurdere) er ikke så bekvem, når der er tale om en karakter, der selv er involveret i handlingen, og som tilmed oftest nedskriver beretningen, når begivenhederne har fundet sted. Han/hun står tilbage med erfaringer og vurderinger, der helt naturligt må farve fortællingen: hvad der huskes, hvordan der vurderes osv. Det gælder også for mange adjektiver, at de lader sig forstå som udtryk for mere end en af de tre basale narrative funktioner. Hvordan skal man fx kategorisere fortællerens adjektiver om frk. Harder, da han gengiver sit førstehåndsindtryk? Han bemærker såvel »et vist nervøst og haanligt Udtryk« som et »koldt, nysgerrigt Blik« (9).²⁶ Ingen af de fire adjektiver er rent deskriptivt rapporterende, men snarere fortolkende og/eller vurderende. Det understreger, at man ikke ubetinget kan fæste lid til en karakterfortællers vurderinger. Det bør nøje overvejes, om den implicitte forfatter har lagt spor ud, der antyder fortællerens subjektivitet og dermed

26 Umarkerede sidetal henviser til udgaven af »Loreley« i *Fortællinger*, s. 7-30.

fejlbarelighed. Jeg vender nedenfor tilbage til spørgsmålet om »Loreley«-fortællerens pålidelighed.

Jeg behandler de tre hovedpersoner efter graden af kompleksitet: Bergarén, frk. Harder, fortæller, idet jeg inddrager såvel de rapporterede kendsgerninger, karakterernes handlinger og replikker, som fortællerens vurderinger. Som Levison selv bemærker om titlen på den novellesamling, som »Loreley« senere indgik i, *Gjæringstid*, så handler teksten om mennesker, der »befinder sig i deres Livs kritiske Moment« (Levison 225). Hvordan reagerer de nu, og hvad siger det om deres karakter? Det store spørgsmål, der skal besvares i en sådan kærlighedshistorie med ulykkelig udgang, er naturligvis: Hvem er forføreren og den forførte, hvem er skyld i, at det begynder og slutter, som det gør?

Den svenske kunstner, Jacques Bergarén, er som det franske fornavn antyder, en verdensmand med spontan og åben natur, ifølge fortælleren »en lystig, kjøn Fyr« (15). Den vurdering bekræftes af hans handlinger; fx er det kun ham, der går ud i regn og rusk. Hans naturlighed suppleres imidlertid af en overholdelse af de sociale konventioner. Hans kunstnerambition er ikke at blive en stor maler, men at blive kendt. Hans kommende hustru er valgt af forældrene, og måske er det også respekten for konventioner, der melder sig i det prekære øjeblik, hvor han udbryder: man må ikke se frk. Harder knælende (27). Netop i kraft af denne forståelse af og solidaritet med, hvad »man« gør og kan tillade sig, er han også socialt følsom og fornemmer intuitivt stemningen i omgivelserne. Om man nu synes, det er godt eller skidt, kaster han i hvert fald med lystig, mere publikumsvenlig musik igen lys over det aftenselskab, som frk. Harder har formørket med sin Lorelei-lied. Han tager hvad han spontant i øjeblikket får lyst til, inklusive røde roser fra landskabet til frk. Harder, som også ved middagsbordet har fået skubbet en gul af slagsen over til sig og reagerer med en rødmen. Mange blikke udveksles imellem de to og tillige et kys.

I forholdet mellem de to er Bergarén *first mover*. Da han bliver fanget i at portrættere frk. Harder, er hans første bemærkning til hende overhovedet: »vi Malere sætter os i Besiddelse af alt Skjønt«, og dens flirtende virkning mildnes næppe af tilføjelsen efter en kort pause: »i Billede« (17). Selv om det faktisk er ham, der i tråd med tidens koder er mest aktiv, forsøger han at placere frk. Harder i forførerens rolle. Han siger to gange, at hun har »forhexet« ham (25 f.) og kalder hende »Dæmon« (22) og »Slange« (17), dvs. ond, giftig og syndefaldsfremkaldende. Med titlen in mente er det særlig vigtigt, at han erklærer: »Hun er jo selv Loreley« (21), hvor »selv« angiver, at han aner, at fortælleren her antyder en anden mulig forfører. Mest kom-

pleks er hans replik til fortælleren, da denne åbent beskylder Bergarén for at være en forfører. »Du har ikke en Gang Lov til at sige det« (26). Teksten forklarer ikke yderligere, og det er op til læseren at vurdere, om Bergarén mener sådan, fordi fortælleren selv er forelsket, fordi han ikke forstår dæmonens tiltrækningskraft eller noget helt tredje. Bergarén er nok ikke ubevidst om sin virkning, og i bedste fald kan man se ham som en tankeløs flirter, der har sit på det tørre; i værste er han en forfører, der opererer med noget større hast end Kierkegaards berømte. Han er åbenlyst forelsket eller i hvert fald sanseligt fristet af frk. Harder, men står ved sit ord, da hun udfordrer ham. Da hun hvisker »De elsker mig«, afviser han det ikke, og da hun spørger, om han elsker sin forlovede, kan han kun svare: »Hun har mit ord« (27). For Bergarén er fortælleren en god bekendt men et potentielt ubekvemt vidne, mens frk. Harder er en erotisk fascination, han er for konventionel til at forfølge (eller for hæderlig til at bringe ud over den for ham harmløse flirt). I hvert fald prioriterer han i sidste ende sit ægteskabslofte over øjeblikkets fristelser. Konventionen sejrer over passionen, hvad fortælleren sympatiserer med, måske af erotiske snarere end etiske grunde.

I forhold til den kvindelige hovedpersons rolle er spørgsmålet, hvor hun placerer sig på skalaen fra dæmonisk forfører (kodet i titlen) til uskyldigt forført. Modsat mændene, som ikke tildeles en forhistorie og et miljø, der muligvis kunne kaste lys over deres karakterer, er portrætteret af frk. Harder præget af fortællerens tidstypiske interesse for oprindelse og kausalitet. Hans erindringer om det første og eneste besøg hos Harders er sigende, om begge parter. Han var »ung og undselig«, men han reagerede uvilkaarligt negativt på de »Fornemme« (9), hvis konversation ikke hævdede sig over sladder om bekendte. Hos de fornemme Harders taler man ikke om højere materier, kunst, litteratur og politik, som man gør hos »de 'Dannede'« (10). Læg mærke til de symbolske detaljer, som Levison mestrer. Fortælleren ser sig forgæves om efter et bogskab, og »Lyset fra de mange Lamper og Blus blev dødt imod de røde Portierers Folder (...) prellede af mod Bord- og Gulvtæppernes kolossale Blomster og Guirlander« (9).²⁷

27 Symbolsk er også den italienske trekant i osteriet, hvor der holdes pause på en af udflugterne. Maleren tegner dulgt en italiensk kvinde, men angribes af hendes forlovede med kniv. Bo Hakon Jørgensen ser udmærket, at scenen er et »signal til jeg-fortælleren«, en art advarsel og opfordring til fortælleren om at gribe ind i forhold til kunstnerens (billedlige eller faktiske) tilegnelse af en elsket kvinde, ligesom italieneren reagerer imod portrætteringen af sin forlovede (*Fortællinger* 339). Senere i vognen mister Frk. Harder »Ligevægten« og falder i Bergaréns arme, hvorfra blod fra overfaldet overføres til hende. Både ligevægten og blodet inviterer til en symbolsk læsning.

Efter det korte indblik i et miljø, hvor det livgivende og frigørende lys dør, undrede han sig senere over, hvilket menneske der vel måtte komme ud af netop den opvækst. Især forholdet til moderen er problematisk. Hun ønsker blot at være centrum for selskabslivet, hvor hun kan indfri sit behov for social beundring, hvad fortælleren finder upassende i betragtning af hendes fremskredne alder. Hun vil åbenlyst ikke have datteren i nærheden ved selskabelige lejligheder, men belønnes alligevel i sin nekrolog med adjektivet »altopofrende Moder« (10). Faderen tildeles ikke nogen rolle i opdragelsen, men er blot en godmodig-upraktisk grobrian, hvis interesse for mammon og forretning kort markeres ved hans rolle som bankier ved spillebordet.

Som barn ser fortælleren frk. Harder som »Dukke«, men med begærlige øjne, vilje og lidenskab: hun knytter hænder og bider i tæpper. Som ung pige refereres hun for at være indhyllet i en »blaseret og indholdsløs Nydelsessyge« (10) (kodet som en arv fra moderen). Som barn ville hun som moderen lære at bruge en vifte og konstaterer i Firenze, at netop det har hun lært – og ikke meget andet. Udflugterne til Firenzes herligheder afslører hendes totale mangel på viden om kunst og historie, men hun forsøger ikke at hykle viden, hvad fortælleren sætter pris på. I København går hun for at være overfladisk, lunefuld og forkælet, og har ry som kokette, fordi ingen af hendes mange bejlere får lov at være det særlig længe. I hendes kommentar til intermezzoet med den frembusende Ekegren får man i replikform et koncentrat af hendes erfaringer: »Er de virkelig overalt ens? (...) Der er ikke engang En, der gør Modstand« (14). Og hvad er hendes alternativer? Som hun selv siger: »Hvad skal jeg tage mig til?« (14), når (man ved) man er udannet. Hvad skal hun egentlig svare (og gøre), når fortælleren spørger til Ekegren: »Hvorfor taaler De hans Paatrængenhed?« (12). Måske netop fordi Bergarén er anderledes og forekommer hende besynderlig, bliver hun forelsket i ham. Fortælleren har hun næppe blik for som andet end en trøster i nødens stund.

Hvad angår hendes fremtræden eller udseende, beror vi på fortællerens indtryk, som i sagens natur ikke kan være blot rapporterende. Det begynder med fortællerens ovennævnte negative vurdering ved første øjekast. Her blev hun oplevet som arrogant og overlegen: den kolde scanning af pensionens beboere, registreringen af Ekegrens påtrængende blik, smilet, der gentages som »et overlegent Smil« (12) til publikum efter hendes optræden med et par italienske arier. Men disse vurderinger er nedskrevet efter forløbets afslutning, hvad der kan tænkes at have påvirket dem. Ser vi bort fra fortællerens indledende rapport/vurdering en stund, møder vi en

meget smuk og passioneret kvinde, der portrætteres gennem en flot dosering af ledemotiver, som ikke behøver frygte sammenligning med denne særlige tekniks litterære mester, Thomas Mann: den idelige rødmen, de vibrerende næsebor (9, 11, 16), tænderne (10, 17, 28), musikken, tårerne (22, 24). Med en velkendt sammenføring af kattedyr og kvinde kalder fortælleren hende »den lille Panther« (12), og hendes nære ansigt oplever han, »ret behageligt«, som »anspændt og indsmigrende« (15). Skal vi dømme efter reaktionerne hos Ekegren, Bergarén og fortælleren, tiltrækkes mænd øjeblikkeligt og uimodståeligt af hendes skønhed.

Frk. Harder selv er illusionsløs, kender andres hurtige konklusioner, ved så meget som det er blevet hende tilladt at vide, og har ikke modtaget undervisning, som kunne korrigere det kulturløse hjem. Musikken er hendes område og lidenskab; hun er entusiastisk, da hun tror at møde en musikelsker i fortælleren. Hun er melankolsk og drømmende, men også en dygtig og effektiv kunstner, som er i stand til at overbevise også de lokale (underforstået: mere lidenskabelige) kendere med både sang og dans (12, 15). Et centralt sted i teksten er hendes fornemste kunstneriske præstation, som hun leverer som respons til Bergaréns interesserede blik. Hun synger Schumanns tonsætning af »Waldesgespräch«, den tyske romantiker Joseph von Eichendorffs digt om Lorelei, og hensætter hele rummet i mørk stemning. Vi vender nedenfor tilbage til denne episode for at spørge, om det er et selvportræt, en advarsel eller måske den implicitte forfatters ironiske kommentar. Under alle omstændigheder viser hendes handlinger ikke en passiv, konform og ydrestyret kvinde, men snarere en, der handler beundringsværdigt inden for de rammer, hun nu engang er blevet givet.

Går vi videre til fortælleren, får vi et mere komplekst billede, fordi vi både skal vurdere hans handlinger og hans skrift, herunder hans vurderinger af de to (øvrige) hovedpersoner. Teksten har en ramme, men er ikke derfor en rammefortælling. Der er kun en fortæller, hvis indledning og afslutning i førsteudgaven er adskilt af ***, som i øvrigt også bruges straks efter meddelelsen om Bergaréns afrejse. Det er påfaldende forskellige talehandlinger, der viser sig henholdsvis inden for og uden for rammen. Indenfor drejer det sig om de ifølge Phelan tre narrative funktioner: rapportere, forstå og vurdere. Men udenfor finder vi anderledes aktive performativer. Der er rapporterende (»besluttet«), men også fatiske (»kære Ven«) og først og fremmest perlokutive talehandlinger, der skal aktivere modtageren. I begyndelsen finder vi: »paakalde, veed, have at overvinde, gælder om at redde, stoler, bestræbe Dig, paalægger« (7) og til sidst: »tror, ikke tør, begynder, lad hende se, lær hende, vender, mener Du, haaber og

tror« (30). Her ser vi måske grænserne for mange definitioner af narrativer, bl.a. Phelans, der indebærer, at det fortalte skal være afsluttet. »Loreley« er meget tydelig i den henseende, men næppe den eneste tekst, der indskrifer en fremtidig dimension.

Brevet skønnes nødvendigt for at påkaldelsen af hjælp skal lykkes, men henvendelsen er kun iværksat tøvende, »efter nogen Overvejelse«. Modtageren skønnes at være »human forstandig«, men fordomsfuld. Hvad er det mon for fordomme, som *narratee* (stedfortræder for læseren) formodes at besidde? Den her lancerede *suspense* bliver ikke opløst eksplicit: vi hører ikke mere om disse fordomme, men de skal formentlig relateres til frk. Harders københavnske ry. Lægen får til opdrag at redde hende »legemligt og aandeligt«. Han påkaldes med andre ord som en moderne frelser, der føjer biologisk og medicinsk viden til det åndelige niveau, som en kristen frelsestrategi må formodes at have koncentreret sig om. Fortælleren håber, at hun to år senere vil »være noget ganske Andet end hvad hun var«, men det er ikke ganske klart, hvilken karakter han ønsker at forandre. Han tænker formentlig på den overfladiske kokette snarere end på det matte og apatiske offer for ulykkelig og ubesvaret kærlighed. Han draperer den ønskede forvandling i mytologiske gevandter. I forbindelse med Lorelei-allegorien udtrykker han forhåbninger og løfter, på et kollektivt subjekts vegne. Der er måske tale om majestætisk pluralis, og i hvert fald om majestætisk stil. Fra at være ophøjet »Gudinde« med forførende harpe har frk. Harder nu lært at lide: »Hun vil stige ned til Menneskene og række dem Haanden (...) Vi vil ikke lade hende række den forgjæves« (30). Denne afsluttende eufemisme er en fantaseret fremtidig parallel til frk. Harders fremstrakte hænder i bejlerscenen, som Bergarén afviser. Senest her afslører fortælleren for alle andre end de mest tykhudede, at han selv er forelsket og har til hensigt at fremsætte et ægteskabstilbud, når frk. Harder engang er blevet »kureret«. Med gyldighed også for en anden af Levisons noveller, »Indespærret« (1876), har Hans Otto Jørgensen præcist beskrevet paradokset i fortællerens tiltag:

Paradoksalt nok er den borgerlige ramme, som forklarer kvindens *indespærring*, mentalt med den manglende dannelse og fysisk med en uopfyldt erotisk længsel, den selvsamme ramme, som den mandlige fortæller foreslår som løsning (Jørgensen 84).

Det foreskrevne lægemiddel er at lade frk. Harder se en anden verden, først og fremmest lægens egen lykkelige familie. Hun, den ifølge ham

vildfarne forførserske, skal genindsættes i den fremherskende kvinderolle som hustru og mor.

Ikke blot til sidst men i det hele taget er det vanskeligt for jeget, mand til kvinde, mand til mand eller brevsriver til adressat, at erklære sin kærlighed. Den kommer skjult til orde i en distanceret eufemisme, hvor frk. Harder omtales som »et Liv, som efter min Mening er nogen Anstrengelse værd« (7). Også fortællerens fremtidsplaner skjuler mere end den afslører: Han vil vende hjem efter et eller to år, for så lang tid skal der til, før han kan »vinde Ro og besindig Frihed« (30). Vi har her at gøre med enten underrapportering (han kender, men vil skjule sin forelskelse) eller Henry James-*inconscience* (han kender ikke sig selv og sine egne følelser).

Med denne bemærkning rører vi ved spørgsmålet om fortællerens pålidelighed.²⁸ En fortæller kan være upålidelig i henhold til kendsgerninger og begivenheder, hvor læsningen skal vurdere, hvor fortælleren befinder sig på skalaen fra *inconscience*, den ubevidste og uforvarende upålidelighed, til bevidst løgnagtighed. Men fortælleren kan også, mere interessant, være upålidelig i form af en normativ uenighed med den implicite forfatter. Skal vi vurdere »Loreley«-fortællerens pålidelighed i denne henseende, hans konsonans eller dissonans i forhold til den implicite forfatters værdier, må vi jævnføre hans eksplicitte værdidomme, også fra det indrammede narrativ, med hvad vi i øvrigt får at vide. Det centrale spørgsmål er, om der er belæg for portrættet af frk. Harder som Lorelei, en potentielt dræbende forførserske, der har frelse behov. Jeg ser her bort fra mistanken om, at også rapporteringen af kendsgerninger kunne være farvet eller forvrænget af hans frustrerede og måske ham selv ubevidste kærlighed, herunder især hans erindring og rapportering om, hvad han mente engang i fortiden, som er et særlig kildent spørgsmål i forhold til jeg-fortællinger.

For fortælleren, som har fået en klassisk livsfjern opdragelse, opleves Italien idealtypisk øjeblikkeligt som heterotopi. Alt bogstøv fra de mange års studier »spredes for alle Vinde«, ungdommens illusioner genopstår, og fortælleren kan føle sig som »en hel Karl« (7). Han fornemmer pensionatets »stuefjendtlige, ferieagtige, ungdommelige Stemning« (8). Alligevel forbliver læsning hans »Yndlingsbeskæftigelse« (13), så helt friskt er han

28 For en generel diskussion af upålidelighed se min »Uautoriserede fortællere hos Blicher«, *Danske Studier* 2006, s. 102-127, hvor der argumenteres for, at Blichers fortælleres autoritet undermineres af henholdsvis allusioner (»Hosekræmmeren«) eller autonome modstemmer (Elises breve i »Sildig Opvaagen«).

ikke. I pensionatet bemærker han navnlig de unge piger og deres antal samt hans rival, den brutale kurmager Ekegren, »min personlige Antipathi« (8), et helt kulturløst driftsmenneske med mad og køn som eneste interesser. Fortælleren derimod opfatter sig selv som kultiveret og er i mindste fald ubevidst magesøgende. Således passer frk. Harders ankomst godt til det sensorium, han har udviklet under sydens mildere himle.

Fortælleren er mindre end ærlig over for sig selv og sine erotiske impulser, i hvert fald for så vidt de kommunikeres til lægen og læseren – og andet kender vi jo ikke. Han erklærer således, at han går ind i salonen til frk. Harder »mere for at ærgre Ekegren« (12) end af den mere indlysende grund. Han tilbydes at ledsage de to på deres anden tur, men undskylder sig (fordi Ekegren måske ville gentage den første dags plagerier). Han fortryder og sætter sig for alligevel at være med næste dag. Her udebliver muligheden dog, og i stedet vækker landskabets farver og Davidsstatuens lemmer minder om frk. Harders blomst i fletningerne, hendes varme fingre og bløde skuldre samt måske ufortalt (»...«), hvad der ellers måtte befinde sig »under Kjolens stramme Dække...« (13). Det er måske heller ikke helt uskyldigt, når han advarer Bergarén mod frk. Harder som »Gudinde«: »Tag dig i Agt; hun er farlig« (16), eller da han fortæller hende om svenskerens forlovede. Bergarén forekommer fortælleren irriterende, selvtilfreds og utålelig, da han har klistret prædikatet »Slange« på frk. Harder (17). Mere ligefrem er han, da han endelig tager bladet fra munden og beskylder svenskeren for at være en forfører, der som forlovet overskrider det tilbørliges grænser. Det er vanskeligt at afgøre den præcise dosering af moral og jalousi, der motiverer ham her.

Den afgørende udfordring for en etisk læsning er som nævnt at vurdere, om tekstens kvindelige hovedperson er Lorelei eller ej, med andre ord, om titlen skal læses bogstaveligt eller ironisk. Fortælleren betragter Bergarén som en illegitim forfører, frk. Harder som en fortabt forførrer, men vi får ikke indblik i deres bevidstheder; fortælleren er den eneste, hvis indre vi har adgang til. For fortælleren er frk. Harder en *bad gal*, omend med visse modifikationer. Hun er præget af arv og miljø til at foretrække overfladeglimmer frem for dyb kultur og kan derfor i nogen grad undskyldes på grund af sine forudgivne betingelser. Hun er måske nok titelperson, men defineres udelukkende gennem det mandlige blik og sprog, ja tildeles knap nok en egen stemme. Blicher tillader frk. Harders forgænger som mulig femme fatale, Elise i »Sildig Opvaagnen«, at fremlægge sit eget syn på sagen i tre breve, men i frk. Harders tilfælde er vi overladt til at fortolke det indre ud fra ydre

handlinger. I forhold til den afgørende passion er hendes vigtigste ytring Lorelei-sangen. At denne allusion måske ikke er så entydig, som mændene i hendes liv gerne vil, finder vi ud af ved at gå en omvej omkring Lorelei-traditionen.

Om man nu vil kalde Lorelei-skikkelsen et sagn eller en myte, henviser den i hvert fald altid til en kvinde i et klippelandskab ved Rhinen, mens de mere detaljerede omstændigheder er underlagt historiske forandringer.²⁹ Den tyske romantiker Clemens Brentano etablerer hende som en uheldig elskende, der bliver forførelseske på grund af kærlighedssmerte. Eichendorff følger op med et digt i romanen *Ahnung und Gegenwart* (1815), som er netop den tekst, frk. Harder synger i det italienske pensionat. At Lorelei også udstyres med næsten overnaturlige musikalske evner, kan vi takke især Heine for. Det er netop hendes sang, der i slutversene får skylden for mandens forlis på floden: »das hat mit ihrem Singen, / die Lorelei getan«.

Lorelei er en af de mest slidstærke versioner af den kvindetype, man benævner femme fatale. Lise Præstgaard Andersen har i en undersøgelse af »sorte damer« i det nittende århundredes danske litteratur givet følgende definition af femme fatale: »den på én gang syndigt-fristende og tiltrækkende-frastødende kvinde«.³⁰ Ud fra tre malerier af Gustav Klimt foreslår hun en typologi over fatale kvinder: isdronningen, den uartige jomfru og den lastefulde jomfru. Den sidste er en blandingstype af de to første. Isdronningen er »den køligt afvisende og selvtilstrækkelige – og meget smukke pige, der (...) formår at holde drømmen i live hos mændene om, at sneen engang vil smelte« (Præstgaard 74). Den uartige jomfru er »den kød- og altædende skøgetype, der (...) bryder med borgerlighedens seksuelle tabuer og lokker med opfyldelsen af unævnelige lyster« (Præstgaard 19). Det københavnske »man« ser frk. Harder som den første type, mens Bergarén og fortælleren snarere oplever hende som den anden. For at kvalificere sig som femme fatale kræver det dog ifølge Præstgaard Andersen også, at man »bruger (...) kærligheden til at skaffe sig magt over andre, manipulere dem – og skuffe dem« (Præstgaard 9). Den slags leder

29 En fin oversigt over Lorelei-traditionen giver François Brillon, hvis franske oprindelse dog ikke fornægter sig i tekstudvalget, *Companion to Literary Myths, Heroes, and Archetypes* [1988], red. Brunel, (New York: Routledge 2016), s. 737-746.

30 Lise Præstgaard Andersen, *Sorte damer. Studier i femme fatale-motivet i dansk digtning fra romantik til århundredskifte*, (København: Gyldendal 1990), s. 9, (herefter Præstgaard).

man forgæves efter i frk. Harders adfærd i forhold til Bergarén – og knap så forgæves i hans.³¹

Når fortælleren og Bergarén forbinder frk. Harder med Lorelei, tænker de kun på det forførende moment i Eichendorffs digt: »So wunderschön der junge Leib«, den smukke krop, der fremsætter den afsluttende trussel: »Kommst nimmermehr aus diesem Wald«. Men plottets udfald, der placerer Bergarén sikkert tilbage på den ønskede »Alfarvej« (22), opfordrer os snarere til at være opmærksom på Loreleis fortid: »Gross ist der Männer Trug und List, / Vor Schmerz mein Herz gebrochen ist«. Det er mændenes store bedrag og list, der frembringer smerten i frk. Harders hjerte og truer med at kaste skygge over hele hendes fremtid. Hvis man ihukommer denne del af Lorelei-allusionen, opfordrer teksten os til at afvise Bergarén og fortællerens vurdering af hende som en *bad gal*.

Hvor de to mandlige hovedpersoner svarer til tidens mandsidealer, måske med et lille forbehold over for Bergarén, så er frk. Harder på tværs af det scenarie, som mændene gerne placerer hende i. Som tiden dikterer, venter hun på den eneste ene, men da hun møder ham og åbent efterstræber ham, bliver hun uden pardon dæmoniseret, for det må kvinden ikke. Hun skal afvente købernes vurdering og bud. Sanselighed og musisk sans sættes på plads, som marginale aktiviteter, der ikke bør have afgørende indflydelse på alvorlige ting som halvvejs arrangerede ægteskaber. I en anmeldelse fra 1885 af en Goncourt-roman har Levison selv beskrevet en typisk dansk opdragelse af piger med dens implicitte »ørkesløse Venten«. Frk. Harder tilhører dette kompagni: »de bliver gjort smukke, følsomme, æstetiske, musikalske, umyndige, forfinede, kort sagt deres Udvikling ledes udelukkende med det Maal for øje, at faa dem gifte« (Levison 193). Får man ikke det, og vel at mærke afsat i tide, så bør man ifølge Levison i stedet opdrage dem til at »stole paa sig selv« (Levison 195). Fortælleren vælger altså den ene af Levisons opdragelsesmodeller for kvinder, og uden at lade sig mærke med bevidsthed om den anden. Om Levison var blevet mere bevidst om alternativet i 1885, må stå hen, men hun er næppe heller i 1877 solidarisk med fortælleren foreslåede kur: at tæmme forførelseren og opdrage hende til gængse patriarkalske forestillinger om kvinden som primært hustru og mor.

31 Hvis det er en fair fortolkning af Bergarén, kan det give anledning til at nytænke Præstgaard Andersens, ganske vist med forbehold (»vistnok«) ledsagede, tese om fraværet af »egentlig fatale mænd« i dansk litteratur mellem Johannes forførelsen hos Kierkegaard og Johannes Vig i Martin A. Hansens *Løgnere* (Præstgaard 219, n. 151).

Præstgaard Andersen foreslår en overbevisende forklaring på, hvorfor der er så mange femmes fatales i kunst og litteratur fra slutningen af det nittende århundrede: »den altid latente kvindeangst er blusset op her som følge af kvindens åndelige og seksuelle frigørelse« (Præstgaard 184).³² Hvor vanskeligt kvindelig selvstændighed havde det i tiden, får man et godt indtryk af i Georg Brandes' nekrolog over Levison fra 1894. Man finder ganske vist mange rosende ord, især hvor hun stemmer overens med Brandes i frigørelseskampen, men der er også en noget nedladende beskrivelse af både hende og kvindelige forfattere generelt:

for hende som for saa mange Kvinder var Tilbøjeligheden til at skrive om Menneskeskæbner ikke nogen oprindelig, digterisk Drift, men en Tilbøjelighed, der udviklede sig og tilfredsstillede sig efter de første Skuffelser og Sorger i Livet som en art Erstatningsmiddel for Tilfredsstillelsen af dybere Længsler efter Lykken.³³

Det kan såmænd være korrekt nok i det enkelte tilfælde, men det er næppe et kønsspecifikt livsløb. I hvert fald gør det kvindeskraft til noget sekundært, en kompensation for fraværet af den ægte lykke, som det antydes, kun en mand kan levere. Som det fremgår af citatet, baner en sådan holdning også vejen for den æstetiske nedvurdering af hendes tekster. Hvis man skulle svare Brandes i samme insinuerende toneart, kunne man fristes til at sige, at hans kritiske afvisning i »Loreley«'s tilfælde skyldes, at portrættet af den mandlige forfører var for tæt på – Bergaréns manøvrer savner ikke paralleller i Brandes' egen fremfærd i kønnets verden.

»Loreley« kan betragtes som en tekst, der benytter sig af det, postkolonial teori kalder *mimicry*, hvor den undertrykte assimilerer undertrykkerens diskurs, men med en parodisk skævvridning, der måske er vanskeligere for magthaverne at forsvare sig imod end åbenlys modstand. Levison påtager sig patriarkatets diskurs, men den mandlige fortællers synsvinkel undermineres af tekstens solidaritet med frk. Harder. Han er i egen selvforståelse bekymret for frk. Harders sjæl, men er mindst ligeså bekymret

32 Den mest udforskede sammenhæng af den art bygger på fatale kvinders allestedsnærvær i amerikansk *film noir* i 1940'erne, der i talrige filmhistoriske og -teoretiske værker fortolkes som forsøg på at tilbagerulle kvindernes kropslige og økonomiske frigørelse i forbindelse med mændenes mærkbare fravær under anden verdenskrig.

33 Georg Brandes, *Samlede Skrifter*, (Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel 1905), XV, s. 248.

for andres tilegnelse af hendes krop, hvad man ser af hans jalousi i forhold til rivalerne Ekegren og Bergarén.

Med de seneste udviklinger i forholdet mellem kønnene, #metoo-fænomenet og dets implikationer, er teksten ikke blevet mindre aktuel. Det er måske vanskeligere end nogensinde at finde vej i spillereglerne for tilnærmelse og interessetilkendegivelse i kønnets verden. Grænsen mellem legitim interesse og overgreb synes næsten umulig at trække. »Loreley« stiller skarpt på spørgsmålet om, hvilke manøvrer man kan tillade sig, når man nærmer sig det andet køn. Er det tilladt at opføre sig som Bergarén? Han har sit på det tørre, og ud fra denne sikre position kan han flirte uden større omkostninger. At Bergarén går i sin egen fælde, fritager ham ikke for ansvar. Hvad der for manden er en uskyldig leg, er for kvinden blodig og livsforandrende alvor. Fortælleren er talsmand for et solidt og sundt normsystem, der formentlig er repræsentativt for 1877, men teksten udpeger de urimelige forskelle mellem de to køns handlerum i forhold til partnervalg og pardannelse. Den foregriber dermed sædelighedsfejden i 1880'erne. I dag er dens strid om de forskellige krav til mænds og kvinders afholdenhed før ægteskabet for længst afgjort. Modsat dette spørgsmål forbliver Levisons novelle aktuel, ikke mindst fordi modsætningen mellem fortællerens og den implicitte forfatters positioner skaber en preserende etisk konflikt for læseren, der indbydes til selv at tage stilling til flirt, tilnærmelser, tilbud, løfter og det ansvar, der følger med. Med »Loreley« har Levison på raffineret vis givet stemme til omkostningerne for den svagere part i kønskampen og dermed skrevet en tekst, der, på tværs af lang tids fortællinger, mindre end andre af samtidens forfattere behøver frygte sammenligning med dens kanoniserede novelleskrivere, J.P. Jacobsen og Herman Bang.

Medmindre andet angives er alle oversættelser af Jan Rosiek.

Et spørgsmål om legitimitet

Om nogle aktuelle tendenser i dansk litteraturhistorieforskning

Af Jens Lohfert Jørgensen

Taking its point of departure in a supposition that literary history *teaching* and *writing* in Denmark is in a state of crisis, this article aims to demonstrate that this is not the case for current literary history *research*. According to Sascha Bru, Ben de Bryun and Michel Delville, literary history is »one of the main sites of theoretical and methodological reflection in literary studies« today. The thesis of the article is that also Danish literary historical scholarship is subject to a rich diversity of experiments presently, and it maps five overall tendencies as indications of this revitalization, drawing on a wide range of examples, published 2014 onwards: 1. Regionalism, concerning the framework of literary history research; 2. Identity politics, concerning its agenda; 3. An opening towards cultural history, concerning its subject-matter; 4. Literary historiographical reflexivity, concerning its theoretical and methodological foundation; 5. International orientation, concerning the perspective of literary history research. A central concern of the article is legitimation. A possible understanding of this current revitalization is an encounter in literary historical scholarship with what Andreas Wimmer and Nina Glick Schiller terms the »methodological nationalism« that formerly constituted an important ideological basis for the legitimation of it. This encounter can have caused an opportunity and a need for literary history research to seek legitimation elsewhere; by speaking identity politically on behalf of minorities, by dealing with non-canonized literary works, by discussing them in relation to other aesthetic and cultural practices and in new social contexts, and by approaching literary history from new theoretical and methodological perspectives.

Denne artikel er et forsøg på at kortlægge nogle tendenser i dansk litteraturhistorieforskning, som jeg her forstår som ikke blot deciderede litteraturhistorier, men som aktuell forskning om dansk litteratur, der i det hele taget signalerer en historisk interesse. Tidsrammen for kortlægningen er de seneste tre-fire år, fra 2014 og frem. Artiklen beskæftiger sig primært med udgivelser i bogform og vil, for at håndtere en ret stor stofmængde, hovedsageligt fokusere på litteraturhistoriografiske greb i den aktuelle forskning og i mindre grad på dens indhold. Siden artiklens mål er en kortlægning, har den et vist deskriptivt præg, men jeg forholder mig også kommenterende og diskuterende til de enkelte værker.

Noget af det, der adskiller litteraturhistorieforskning fra andre litteraturvidenskabelige discipliner, er, at den står i et nært forhold til specifikke undervisningssituationer og henter – eller traditionelt har hentet – en stor del af sin pragmatiske legitimitet herfra. Litteraturhistorie er et kerneele-

ment i modersmålsundervisningen på alle uddannelsesniveauer, men bliver aktuelt ofte italesat som et fag i krise, måske endda forfald. Johnny Kondrup, som er en af initiativtagerne til *Netværk Ny Litteraturhistorie* – et netværk, der har til formål at adressere denne krise – redegør i en artikel med den nedslående titel »Litteraturhistoriens krise sort på hvidt« for, at undervisningen i litteraturhistorie på uddannelserne i Dansk eller Nordisk på universitetsniveau er blevet reduceret mellem 15 % (SDU) og 60 % (RUC) siden midten af 00'erne.¹

Denne krisestemning omfatter måske også litteraturhistorieskrivningen i traditionelt format. Den seneste omfattende danske litteraturhistorie rettet mod universitetsundervisning, *Dansk litteraturs historie* i fem bind, redigeret af Klaus P. Mortensen og May Schack, er fra 2006-2009. Mens man i Norge og Sverige tilsyneladende helt har opgivet at producere nationale flerbindslitteraturhistorier – i begge lande ligger de seneste publikationer af sådanne mere end 25 år tilbage i tiden – er *Dansk litteraturs historie* altså af relativt ny dato. Men allerede da værket blev udgivet, blev det karakteriseret som forældet. Grebet i det er generelt, at 1) introducere en periode med fokus på primært dens idéhistoriske og sekundært dens kultur- og socialhistoriske kontekst, efterfulgt af 2) en række forfatterskabsportrætter, der dels beskæftiger sig med forfatterbiografien og dels med centrale værker. Det er med andre ord det sikre valg, der tages i *Dansk litteraturs historie*. Det fremstår som en ret traditionstro eksponent for et projekt, der kan føres tilbage til Rasmus Nyerup og Knud Lyne Rahbeks *Bidrag til den Danske Digtekunsts Historie* i seks bind (1800-1828), nemlig at give en kronologisk fremadskridende, sammenhængende og overbliksskabende fremstilling af den nationale litteraturs historie med fokus på kanoniserede forfatterskaber og værker.² Titlen *Dansk litteraturs historie* rejser læserforventninger om, at man i værket vil finde refleksioner over de elementer, den indeholder: Hvordan forholdet værket sig til det nationale? Hvilken litteraturforståelse ligger til grund for det? Hvad

1 Kondrups artikel er måske lige sort-hvid nok. Som det fremgår af den, er de resultater, han er kommet frem til, ikke baseret på undersøgelser af studieordninger og andet relevant materiale, men på mere uforpligtende informationer fra ansatte på danskuddannelserne ved universiteterne, som han har kontaktet. Men det ændrer næppe på det overordnede billede af en ganske stor reduktion af litteraturhistorieundervisningen på universitetsniveau.

2 Jf. Conrad 1979: 8. Dette valg må dog også ses som en reaktion mod den litteraturhistorie, som *Dansk litteraturs historie* afløste, den ideologikritisk tonede *Dansk litteraturhistorie* i 9 bind fra 1983-1985, der prioriterede kontekstuelle forhold højt på bekostning af forfatterskabs- og værklæsningen.

er dets historiografiske standpunkt? De skuffes imidlertid. I artiklen »Den nationale litteraturhistories svanesang?« (2009) stiller Peer E. Sørensen direkte spørgsmålstejn ved den »intellektuelle nødvendighed« (Sørensen 2009: 415) af værket. Ifølge ham giver *Dansk litteraturs historie* simpelt hen ikke tilstrækkelige svar på »[h]vad [...] litteraturen [kan], der berettiger, at vi skal interessere os også for dens ældre dele« (Ibid.: 429). Men det er vigtigt også at fremhæve, at værket bliver brugt på universiteterne og at det nok i ret høj grad også opfylder undervisningens behov, måske netop i lyset af reduktionen af den.

Det spørgsmål, der er i fokus for denne artikel, er om den aktuelle situation virkelig er en krise, der bør imødegås af en bestræbelse på at forsvare eller befæste litteraturhistorien, som eksempelvis *Netværk Ny Litteraturhistorie* tenderer mod at gøre det (Kondrup 2014), eller om der er tale om en reorientering af disciplinen, der kan have et berigende potentiale? Det er naturligvis fornuftigt at skille tingene ad: Nedsænkningen af undervisningen i litteraturhistorie er et bekymrende faktum og en stor daglig udfordring for studerende og undervisere. Men vender man blikket mod litteraturhistorieforskningen i Danmark, kunne noget faktisk tyde på det sidstnævnte. Ifølge Sascha Bru, Ben de Bruyn og Michel Delville, der har redigeret bogen *Literature Now. Key Terms and Methods for Literary History* (2016), er litteraturhistorien i dag »one of the main sites of theoretical and methodological reflection in literary studies« (Bru, de Bruyn og Delville 2016: 7). Det er min overordnede tese i artiklen, at også den danske litteraturhistorieforskning oplever en aktuell revitalisering. Jeg vil fremhæve fem tendenser med inddragelse af eksempler:

1. Regionalisme; som angår litteraturhistorieforskningens rammesætning.
2. Identitetspolitik; som angår dens agenda.
3. Åbning mod kulturhistorien; som angår dens genstandsfelt.
4. Litteraturhistoriografisk refleksivitet; som angår dens teoretiske og metodiske grundlag.
5. International orientering; som angår litteraturhistorieforskningens perspektiv.

Man kan utvivlsomt også påpege andre tendenser end disse, eksempelvis det forhold, at relativt få litterater er involveret i meget af den aktuelle danske litteraturhistorieforskning med Anne-Marie Mai og Dan Ringgaard som nogle af de flittigste bidragydere. De ovennævnte fem er imidlertid dem, som jeg betragter som de vigtigste. Dette fokus indebærer også, at

jeg ikke vil komme ind på en række værker, som det ville være relevant at behandle i denne sammenhæng, simpelthen fordi de falder uden for kategorierne. Det gælder blandt andet Hans Otto Jørgensens bog *Horden. Tretten digterportrætter* (2015), som han i 2016 modtog Georg Brandes Prisen for; en nærmest postkritisk behandling af litteratur fra perioden 1872 (hvor J.P. Jacobsen debuterede med »Mogens«) til 1912 (hvor Marie Bregendahls *En Dødsnat* udkom) med fokus på det æstetisk særegne hos de 13 forfattere.

1. Regionalisme

Den internationale litteraturhistorieforskning har længe udtrykt en udtalt skepsis over for forestillingen om nationalstaten som en selvfølgelig rammesætning for sit emne; hvad Andreas Wimmer og Nina Glick Schiller benævner som »metodisk nationalisme«. Benedict Anderson argumenterer for en forståelse af nationalstater som »forestillede fællesskaber«. Ifølge ham var det primært det trykte ord i avisen og romanen, der i Europa i det 19. århundrede skabte mulighedsbetingelserne for en sådan kollektiv identitetsfølelse: »these forms provided the technical means for 're-presenting' the *kind* of imagined community that is the nation« (Anderson 2006: 25, forfatterens kursivering). Linda Hutcheon påpeger nødvendigheden af at nedbryde denne alliance mellem litteraturhistorie og nationalidentitet, fordi den baserer sig på en utidssvarende forestilling om etnisk og sproglig enhed, »not to say purity« (Hutcheon 2002: 3). Hun og Mario J. Valdés er initiativtagerne til en serie kollaborative og komparative litteraturhistorier, sponsoreret af *International Comparative Literature Association*, der erstatter nationen som rammesætning med transnationale regioner. I en artikel, der præsenterer seriens metodiske og teoretiske grundlag, fremhæver de som et argument for denne erstatning, at den »might foreground the artificiality, not to say fragility, of national borders: after all, as historical entities, such borders have changed often and, indeed, change constantly« (Hutcheon og Valdés 1994: 3). Regionen udgør naturligvis også et forestillet fælleskab, men et fælleskab der i højere grad end nationen er bundet til det levede liv, som det udfolder sig konkrete steder.

To aktuelle udgivelser forholder sig til litteraturhistorie på dette regionale niveau: Etbindsværket *Nordens litteratur* (2016), redigeret af Margareta Petterson og Rikard Schönström, og første bind af trebindsværket

Nordic Literature. A Comparative History (2017), der har Steven P. Sondrup og Mark Sandberg som hovedredaktører og Dan Ringgaard og Thomas A. DuBois som bindredaktører. *Nordic Literature* indgår i den serie af kollaborative og komparative litteraturhistorier, jeg omtalte ovenfor. Værkets regionale rammesætning præsenteres på samme tid som instrumentel, eksperimentel og pragmatisk. Instrumentel fordi *Nordic Literature* har som eksplicit bestræbelse at udfordre den nationalt fokuserede litteraturhistorieskrivning og de kanoniseringsprocesser, som den implicerer, blandt andet ved at inkludere litterære traditioner i Norden, der lever et overset liv, som den samiske. Eksperimentel i den forstand, at værket vil undersøge bæredygtigheden af Norden som litteraturhistorisk forklaringsramme og også er åbent for, at denne ramme ikke altid er den mest hensigtsmæssige. Et vejledende spørgsmål for værket er, skriver Sandberg og Sondrup,

[w]hen reading the literature of this chosen territory, when does a viable idea of the »North« emerge, and if so, under what circumstances? And further, what kinds of internal barriers within the literary cultures in question limit the usefulness of that category? (Sandberg og Sondrup 2017: 4)

Pragmatisk i og med at regionen er en konstruktion, der gør det muligt at arbejde komparativt og at fortælle en historie om litterær udvikling, som en kontinental eller global litteraturhistorie ikke ville kunne gøre det, med mindre de indsnævrer deres litterære fokus voldsomt.

Det overordnede metodiske greb i *Nordic Literature* er Mario J. Valdés' forestilling om kulturelle knudepunkter som historiografisk redskab, som han præsenterer i artiklen »Rethinking the History of Literary History« (2002). Valdés' vision er en litteraturhistorieskrivning, som er nationalitetskritisk og minoritetsfølsom, som er metabevist og båret af en dynamisk værkforståelse, som er orienteret mod den litterære kultur i bred forstand og åben mod andre discipliner. Som organisatorisk redskab foreslår han at arbejde med knudepunkter, som han definerer som såvel in- defra- som udefrakommende forstyrrelser af det diskursive system, som litteraturhistorien udgør. Disse forstyrrelser slår så at sige sprækker i systemet. Det er formationen af sådanne sprækker, som Valdés foreslår, at den litteraturhistoriske opmærksomhed kan rette sig imod. En konsekvens af arbejdet med knudepunkter er at de netværksstrukturer, som den litterære kultur udspilles i, accentueres, og dermed denne kulturs rumlige og/eller stedslige dimensioner, som et supplement til det traditionelle lit-

teraturhistoriske fokus på sekventiel udvikling via periodisering. Konkret organiseres de tre bind i *Nordic Literature* omkring henholdsvis rumlige, figurale og tidslige knudepunkter i nordisk litterær kultur. Ved rumlige knudepunkter – emnet for værkets første bind – forstås »clusters in the practice of spatial representation« (Sandberg og Sondrup 2017: 5).

I Ringgaards og DuBois' informative introduktion til det første bind forbindes Valdés' forestilling om knudepunkter med en refleksion over forholdet mellem sted og rum på postnationale præmisser. Ifølge Doreen Massey er sted en kondensering af rum, der defineres 'horisontalt' ved stedets gennemskæring af globale strømninger, snarere end 'vertikalt' ved dets historie, ved definerende erindringer og vaner. I denne forstand bliver stedet selv et knudepunkt, »a thickening of space created by what ever passes through it« (Ringgaard og DuBois 2017: 26), en topos for transit snarere end et stabilt og velafgrænset hjem. Denne relativistiske forståelse af stedet kommer i bindet til udtryk i en distinktion mellem »places in Nordic literature«, der inkluderer også ikke-nordiske steder, og »Nordic places in literature«, der inkluderer også ikke-nordisk litteratur.

Bindet er inddelt i to sektioner, hvoraf den første drejer sig om »scapes« – »Landscapes«, »Waterscapes«, »Cityscapes«, »Lightscapes« og »Milleniumscapes« – mens den anden omhandler stedssituerede praksiser: »Settling«, »Dwelling«, »Exploring«, »Sacralizing« og »Worlding«. I undersektionernes betegnelser kommer værkets bestræbelse på at finde på nye kategorier til at beskæftige sig med litteraturhistorie klart til udtryk, hvilket har den måske utilsigtede effekt, at de ikke alle fremstår umiddelbart indlysende: »Lightscapes« forstår man nok, men hvad er »milleniumscapes«? Og hvilken praksis er »worlding«? De i alt 40 bidrag har en stor indbyrdes diversitet både emne- og tilgangsmæssigt. Under »Sacralizing« finder man bidrag om »Niðaróss Cathedral« (Steven P. Sondrup), »Abraham and Isaac in modern Scandinavian Literature« (Elisabeth Oxfeldt), »Legend and Liminality« (Timothy R. Tangherlini) og »The uncanny bog« (Karin Sanders). De har en essayistisk form og kan måske bedst karakteriseres som koncentrerede toposstudier, et begreb, som bindredaktørerne ellers tager afstand fra i deres introduktion, på trods af at det netop tilbyder det samtidige syn- og diakrone perspektiv på litteraturen og det samtidige fokus på rumlige og tidslige forhold i den, som de sigter efter. Bindet vidner som helhed også om, at bidragyderne har fået ret frie hænder. Flere af bidragene tager udgangspunkt i tidligere eller igangværende forskningsprojekter. De har en eksemplarisk karakter, hvilket ifølge hovedredaktørerne netop er intentionen: »By not aspiring to completeness,

the project's structure is thus intended to inspire and evoke future essays on adjacent or analogous topics and in that way generate further literary-historical research.« (Sondrup og Sandberg 2017: 2) Tilsammen skaber bidragene et mangefacetteret og inspirerende billede af rumlige knudepunkter i den nordiske litterære kultur, men de vil nok sjældent blive læst i sammenhæng. Det er mere oplagt at forestille sig, at de vil blive brugt i forbindelse med studier af de specifikke emner, de drejer sig om.

Nordens litteratur er af et mere traditionelt tilsnit end *Nordic Literature*, hvilket blandt andet har at gøre med, at udgivelsen retter sig mere specifikt mod studerende i både Sverige og udlandet, som en søsterbog til *Världens litteraturer* (2011), der ligeledes er et etbindsværk redigeret af Petersson. Det er en historie over nordisk litteratur fra omkring 800 til nutiden i et svensk perspektiv, hvilket indebærer at den nordiske litteratur udgør konteksten for fremstillingen af den svenske litteraturs udvikling. Det har nogle interessante konsekvenser. Bogens ambition er at fremstille svensk litteratur i et på samme tid velkendt og nyt lys. Det samme kommer til at gælde for dansk litteratur i bogen, på grund af forskelle mellem traditioner i svensk og dansk litteraturforskning. »Barnlitteraturen i Norden« er eksempelvis helliget et lige så langt afsnit som det moderne gennembrud, der jo ofte betragtes som en af de få perioder, hvor det faktisk var den nordiske litteratur, alternativt til respektivt den svenske, norske eller danske, der vakte international opmærksomhed. Øvrige markører af svenske forskningstraditioner er en gennemgående opmærksomhed på litteratursociologiske forhold og en inklusion af populærlitteratur i genstandsfeltet.

Bogen er kronologisk opbygget i seks hovedafsnit, der i et komparativt perspektiv beskæftiger sig med de vigtigste strømninger og værker i svensk, norsk og dansk litteratur, mens yderligere tre hovedafsnit fokuserer på finlandsk, islandsk, grønlandsk og samisk (men ikke færøsk) litteratur, på nordisk børnelitteratur (som nævnt) og på »Nordens litteratur i verden«. Specielt afsnittet om de ikke-skandinaviske litterære traditioner kalder på refleksion over den nationalt orienterede litteraturhistorieskrivnings grænsedragninger, for det er tankevækkende, at man skal konsultere en udgivelse, skrevet på svensk og rettet mod svenske og ikke-nordiske læsere for at finde en samlet, omend kortfattet, fremstilling af grønlandsk litteratur. Den vigtigste innovation i *Nordens litteratur* er imidlertid det komparative fokus i de seks kronologiske hovedafsnit, der gør det muligt for forfatterne på samme tid at fremhæve historiske ligheder og forskelle mellem litteraturen i Sverige, Norge og Danmark og at relatere disse til tendenser i europæisk litteratur.

2. Identitetspolitik

Som et eksempel på en ikke over-, men transregional litteraturhistorie-skrivning vil jeg nævne H.E. Sørensens *Alle de skjalde* (2015), der handler om »Litteraturen i Sønderjylland og Sønderjylland i litteraturen«, som undertitlen lyder. Sørensen er pensioneret museumsdirektør, og har skrevet et værk på knap 700 sider, der beskæftiger sig med litteratur skrevet om og/eller i primært Nordslesvig på såvel dansk, sønderjysk og tysk med fokus på, hvordan den har bidraget til en regional identitetsdannelse. Denne behandling af flersprogligt materiale er et af de velfungerende valg, som Sørensen foretager. Et andet er det inklusive litteratursyn, der præger det korpus af tekster, han behandler, som omfatter ikke blot skønlitterære genrer, rettet mod alle målgrupper, men også salmer og prædikener, pamfletter, breve og opbyggelige tekster. Han skelner selv mellem »blivende værker« inden for dette korpus, som Brorsons salmer og Peter Seebergs noveller, og »den mere tidsbundne produktion« (Sørensen 2015: 8), og det er den sidstnævnte, der dominerer bogen. Styrken i den er ikke Sørensens behandling er værkerne. Han plukker med fast hånd citater, der illustrerer værkerne bidrag til identitetsdannelsen uden at kommentere dem i nævneværdig grad, hvilket ikke giver læseren mulighed for at danne sig et eget indtryk af dem. Men den lokalbibliografiske viden og arkivariske iver, som bogen vidner om, er imponerende. Værket er kronologisk komponeret i 11 kapitler med hovedvægt på de krige, der har været særligt definerende for forholdet mellem dansk- og tysksprogede sønderjyder. En af Sørensens teser er, at litteraturen i meget høj grad er blevet mobiliseret i de nationale kampe i området. I den forstand er hans værk et vidnesbyrd om litteraturens politiske handlekraft i et historisk perspektiv.

Alle de Skjalde henleder vores opmærksomhed på, at litteraturhistorie altid har været forbundet med spørgsmål om kulturel autoritet, særlig med spørgsmål af identitetspolitisk karakter, som Hutcheon påpeger (Hutcheon 2002: 4). Som det identitetspolitiske omdrejningspunkt erstatter marginaliserede sociale grupper i stigende grad nationalstaten, der siden det 19. århundrede traditionelt har været det. Man kan også formulere det på den måde, at bortfaldet af nationalstaten som rammesætning for litteraturhistorieskrivningen har som konsekvens, at den – uanset i hvor høj grad dette ekspliciteres – mister et vigtigt, ideologisk legitimeringsgrundlag, og at den da opsøger dette grundlag andetsteds. Hutcheon citerer John Frow, der hævder det synspunkt, at marginaliserede grupper har brug for en aktivistisk litteraturhistorieforskning, der

understands that histories are fictions of power which can be rewritten, that the canon can be retrospectively changed or displaced (...) that the opposition of the canonical and the noncanonical, which is constructed and maintained by the force of cultural and educational institutions, can be radically transformed (Ibid.: 6).

Et tidligt udtryk for en sådan aktivisme er *Nordisk kvindelitteraturhistorie 1-5* (1994-1998), som Elisabeth Møller Jensen var hovedredaktør af. I den udgave, der siden 2012 har været tilgængelig online, beskriver hun værket tilblivelseshistorie, herunder dets bevæggrund:

Aldrig mere, tænkte vi [alle involverede redaktører og skribenter], skal der skrives nationale litteraturhistorier uden hensyn til kvindelige forfattere. Nu fortæller vi verden, hvor stort og rigt et stof, der hidtil er blevet overset, undervurderet eller endnu ikke forstået og fortolket (Jensen 2012: upag.).

Værket er i 2017 blevet suppleret med endnu et bind, *Over alle grænser, 1990-2015*, redigeret af Anne-Marie Mai, der fokuserer på centrale kvindelige forfatterskaber i perioden – hvert sprogområde i Norden er demokratisk repræsenteret ved en forfatterskabs- eller oversigtsartikel (igen: bortset fra Færøerne), på nye litterære tendenser som immigrant- og adoptionslitteratur, chicklit, femikrimier og crossover-litteratur (det vil sige litteratur, der indbyder både børn, unge og voksne til læsning, om end ikke læsning på samme måde), og på vigtige æstetiske nydannelser som autofiktion, intermedialitet og performativitet. I forordet til bindet forbinder Anne-Marie Mai litteraturen i perioden til den kvindelitterære tradition, samtidig med at hun udpeger nogle af de måder, den adskiller sig fra denne tradition på, eksempelvis ved dens brug af eksperimentelle kunstneriske former og dens fornyelse af nogle af traditionens centrale tematikker som ambivalente moderskabsfølelser. Et centralt spørgsmål om hvorvidt det stadig giver mening at beskæftige sig med den litteratur i perioden 1990-2015, der er skrevet af kvindelige forfattere, som »kvindelitteratur«, adresseres også, men indirekte, med reference til blandt andre Hanne Højgaard Viemose. Hun formulerer i en artikel det paradoks, at hun ikke opfatter sig selv som kvindelig forfatter, på trods af at en roman som *Mado* (2015) i meget høj grad drejer sig om specifikt kvindelige kropslige erfaringer. Man kan notere sig, at mange af bogens bidrag fokuserer på køn, og at køn fra et tvær-

sektionelt perspektiv ofte forbindes med andre kategorier som etnicitet, krop og politik.

Det gælder blandt andet Iben Engelhardt Andersens artikel om immigrations- og adoptionslitteratur i Norden, hvor hun anvender Sara Ahmeds begreb om »feminist killjoys« (feministiske stemningsdræbere) til at belyse, hvordan forfattere med adoptionsbaggrund har udfordret den skandinaviske lykkefortælling om transnational adoption, og fremhæver Maja Lee Langvads *Hun er vred – et vidnesbyrd om transnational adoption* (2014) som et (hårdt)slående eksempel. Den identitetspolitiske agenda, der prægede de fem bind, der blev udgivet i 1994-1998, udspecificeres dermed. Decideret kvindelitteratur, skrevet af kvindelige forfattere om kvindelige erfaringer og værdier, finder man måske i dag primært inden for populærlitteraturen? Charlotte Jørgensen er inde på det i sin artikel om chicklit. I forbindelse med en diskussion af genrens problematiske forhold til feminismen, skriver hun: »Men hvad nu hvis chicklitten rent faktisk viser os, hvordan unge kvinder ser deres eget liv? (...) Millioner af kvinder har købt disse bøger og, må man formode, genkendt deres egne dilemmaer og problemstillinger i dem« (Jørgensen 2017: 128). Det er i hvert fald interessant, at Jørgensens bidrag er blandt dem i bogen, der mest utvetydigt drejer sig om kvinde- og ikke kønlitteratur.

To antologier, udgivet i 2015, retter eksplicit fokus mod minoriteter. Petra Broomans har redigeret *Battles and Borders. Perspectives on Cultural Transmission and Literature in Minor Language Areas*, der drejer sig om nordiske minoritets- og migrantkulturer og om den identitetspolitiske betydning, som litterære vekselvirkninger mellem disse kulturer og de majoritetskulturer, som de eksisterer eller er blevet indført i, har haft og har for dem. I antologiens informative, men også lidt diffuse forord, foretager Broomans en nyttig kategorisering af minoritets- og migrantgrupper baseret på en grundig diskussion af diverse historiske og institutionelle definitioner. Den forholder hun til blandt andet Gilles Deleuzes og Félix Guattaris karakteristik af, hvad de benævner som »en mindre litteratur« i deres bog om Kafka (1975). Særligt Deleuzes og Guattaris pointer om, at mindre litteratur forbinder sig på en helt anderledes umiddelbar måde til den politiske sfære end majoritetslitteratur gør det, og at dens værdi beror på, at den taler på et kollektivs vegne, er vigtige for en forståelse af denne litteraturs identitetspolitiske potentiale. Antologien indeholder blandt andet bidrag om dansk-tyske og dansk-færøske kulturelle vekselvirkninger. Særligt Nikolaj Bijlevelds bidrag, »Germans Making Danes«, har et interessant perspektiv på forholdet mellem disse vekselvirkninger

og identitetspolitik. Han argumenterer for, at den tysktalende minoritet i København paradoksalt bidrog til at byen i perioden 1750-1880 forandrede sig fra et internationalt orienteret, flersprogligt samfund til et nationalt orienteret, monosprogligt, gennem ideer importeret af tyske forfattere og tænkere.

Rethinking National Literatures and the Literary Canon in Scandinavia, der er redigeret af en gruppe af danske, finske og svenske litteraturforskere, undersøger, hvordan andethedsstudier som postkolonialisme, queerteori og posthumanisme kan udfordre den metodiske nationalisme, der traditionelt har præget litteraturhistorieforskningen. Problemet formuleres klart i antologiens indledende bidrag »National, Transnational and Entangled Literatures«, der i fællesskab er skrevet af seks finske forskere:

By focusing on the national representativeness of authors and works of literature, they [nationale litteraturhistorier] tend to emphasise the uniqueness of the literary traditions of the nation in question and ignore and obliterate the differences within it (Pollari et al. 2015: 6).

Et andet vigtigt begreb i bogen er intersektionalitet, som Annika Olsson diskuterer i kapitlet »Challenging the Bodies and Borders of Literature in Scandinavia«. Det anvendes til at synliggøre, hvordan social ulighed opstår og opretholdes i skæringspunktet mellem ulige magtforhold inden for forskellige domæner, der påvirker hinanden gensidigt, men som også forandrer sig afhængigt af situation, tid og sted. Forskelsbehandling er, ifølge dette synspunkt, aldrig ensidig, men retter sig samtidig mod flere forhold. Som det fremgår, er bogen generelt præget af sociologiske interesser.

Hutcheon påpeger det lidt paradoksale i, at litteraturhistorieforskning fra et minoritetsperspektiv på trods af dens aktivistiske intention ofte er præget af en tendens til at antage en teleologisk form og fremstille en historisk evolution, og dermed faktisk mimer den nationalt orienterede litteraturhistorieskrivning, der oprindeligt marginaliserede grupperne. Dette paradoks er kendetegnende for flere af bidragene i *Rethinking National Literatures and the Literary Canon in Scandinavia*, heriblandt Dag Heedes »A Gay History of Nordic Literature«, et veloplagt og perspektivrigt udkast til et fremtidigt forskningsprojekt med *Nordisk kvindelitteraturhistorie* som forbillede. De to overordnede strategier for det projekt, han præsenterer, er dels – i overensstemmelse med hans hidtidige praksis – queeringen af klas-

sikere i nordisk litteratur, og dels et litterært arkivarbejde, der har til formål at identificere tidlige tekster, der italesætter alternativer til heteronormativ livsførsel. Hans forslag om at udfordre kanon, at queere og re-queere den, ledsages imidlertid ikke af refleksioner over helt at sprænge den. Som litteraturhistoriografisk mekanisme er kanonisering i tryggere hænder hos Heede end hos mange øvrige litteraturhistorikere, hvilket sikkert ikke skyldes andet, end at de identitetspolitiske behov, som hans udkast udtrykker, faktisk er meget sammenlignelige med dem, som den nationalt orienterede litteraturhistoriskrivning er udtryk for.

3. Åbning mod kulturhistorien

At identitetspolitiske spørgsmål er blevet et emne for litteraturhistorieforskningen, skyldes ikke mindst den indflydelse, som kulturstudier har udøvet på litteraturvidenskaben siden 1970'erne. De forskningsspørgsmål, som dette fagfelt rejser, har ifølge Jonathan Culler »been particularly attuned to the problematic character of identity and to the multiple ways identities are formed, experienced and transmitted« (Culler 1997: 41). Studiet af de ustabile kulturelle identiteter, der opstår for befolkningsgrupper, der eksisterer på kant med majoritetskulturen, har derfor været pertinent. Moderne kulturstudier har oprindelse i den franske strukturalisme og den britiske marxistiske litteraturteori fra 1950'erne og 1960'erne, men har haft størst institutionel udbredelse i USA, hvilket utvivlsomt har at gøre med den mangfoldighed af kulturer, der er repræsenteret i landet. Det kan på den baggrund, som Karen-Margrethe Simonsen skriver, »virke 'kriminelt' at glemme den kulturelle og samfundsmæssige baggrund for litteraturen« (Simonsen 1997: 170). Fagfeltets forskningsinteresser har imidlertid også vundet stor udbredelse inden for tilgrænsende discipliner, eksempelvis litteraturvidenskaben. Kulturstudier har her blandt andet bidraget til en nedbrydning af differentieringen mellem kanoniseret og populær litteratur og til en voldsom udvidelse af litteraturvidenskabens studieobjekt, såvel geografisk og kulturelt. De har introduceret nye tvær- og interdisciplinære tilgange til litteraturen, og de har affødt en større opmærksomhed på litteraturens kontekstuelle forhold og en mere nuanceret analyse af disse – med de farer for overdrivelse af de kulturelle forklaringsmønstre, som det indebærer.

Denne udbredelse har vakt bekymring fra litteraturvidenskabelig side. Den har blandt andet drejet sig om den tyngde, som kulturstudier lægger

på den tematiske læsning. Hvilke konsekvenser har det for forskningens sans for og omgang med det specifikt litterære, spørger Simone Winke, der beskæftiger sig med problematikken i forhold til behandlingen af emotioner i henholdsvis kultur- og litteraturhistorien. Den viden, som kulturhistoriske analyser har som mål, er den samme, som idé- og socialhistorikere søger, skriver hun, nemlig propositionel viden. Andre former, hvad hun benævner som henholdsvis »episodic« og »procedural« viden, er imidlertid også kulturelt relevant, og dem har litteraturhistorikere en enestående adgang til via studiet af litterær stil: »The point is *how* encoding [af emotioner] takes place, the literary traditions of ‘showing’, and linguistic and formal strategies for presenting emotions« (Winke 2001: 130, forfatterens kursivering). Disse vidensformer beskæftiger kulturhistorikere ifølge Winke sig kun i ringe grad med den konsekvens, at: »the *specifically literary possibilities* for encoding emotions are no longer being examined in recent research, at least not systematically« (Ibid.: 131-132, forfatterens kursivering). Kulturhistorien fraskriver således litteraturhistorien dens værdi, ifølge Winke.

En indflydelse fra kulturstudier har ikke hidtil sat sig markante spor i dansk litteraturhistorieforskning – med mindre man anvender termen som den overordnede betegnelse for hele litteraturvidenskabens udvikling efter fra 1990’erne og frem, som Hans Hauge gør det (Hauge 2008: 387). Det har blandt andet institutionelle årsager. Ifølge Glen Jordan og Chris Weedon har fagfeltet i den ikke-engelsktalende verden primært udviklet sig inden for engelskfaget, mens det særligt i Skandinavien er blevet »constructed as a social science« (Jordan og Weedon 2006: 253). Sådanne spor kan man imidlertid nu iagttage i en række udgivelser.

A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries 1950-1975 (2016) er det andet publicerede bind af fire i et værk om de æstetiske avantgardebevægelseres kulturhistorie i Norden i det 20. århundrede med Tania Ørum og Marianne Ping Huang som hovedredaktører (det første, der omhandlede perioden 1900-1925, udkom i 2012). Bindredaktørerne er Ørum og Jesper Olsson, og de to er også forfattere til en lang række af bidragene i det. Det er på mange måder et både imponerende og interessant værk, også historiografisk. Dets overordnede ambition er i en vis forstand at tage ved lære af avantgardebevægelsernes æstetiske praksisser i behandlingen af deres historie. Redaktørerne skriver i forordet, at: »[t]he avant-garde was characterised by its violation of systemic borders.« (XVII) Denne overskridende bestræbelse forsøger *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries* at imødekomme gennem en række ekspe-

rimiterende historiografiske manøvrer, hvoraf man genkender mange fra Ørums disputats *De eksperimenterende tressere – kunst i en opbrudstid* (2009): Bogen beskæftiger sig med nordiske avantgardebevægelser i en transnational optik og relaterer dem til internationale strømninger. Den anlægger et tværástetisk og tværmedialt perspektiv på bevægelserne og undersøger dem ikke som isolerede æstetiske fænomener, men i deres udveksling med samtidige sociale og kulturelle tendenser. Den gør brug af et rent formelt overordnet kompositionsprincip i værket, hvis bind hver især omhandler et kvart århundrede, og behandler ikke bevægelsernes historie i helhed, men – på en måde, der er sammenlignelig med praksissen i *Nordic Literature. A Comparative History* – som et netværk af forbundne cases, der er organiseret i tematiske grupperinger, som der i alt er syv af i bindet.

Som redaktørerne skriver, har avantgarden ikke en definérbar identitet:

Instead »avant-garde« should be seen as a historiographical and theoretical perspective. It is a *question* that we ask. (...) What will look different, what will become strange and unfamiliar, and what will be readable and comprehensible, if we view the Nordic cultural and aesthetic history of the twentieth century from an avant-garde point of view? (XVIII, forfatterens kursivering)

Det er en radikal formulering af værkets projekt, der rummer en fare for, at avantgarden lidt kontraintuitivt bliver en inklusiv kategori, lige som den også tenderer cirkelslutningen, for hvordan kan man anlægge en avantgardistisk synsvinkel, hvis man på forhånd opgiver at definere, hvad avantgarde er? Men det er også en perspektivrig udfordring mod en litteraturhistorieskrivning af mere traditionelt tilsnit, der er præget af, hvad redaktørerne benævner som »underlying modernist norms« (Ibid.), og som udgrænser æstetiske praksisser, der finder sted uden for eller mellem etablerede genrer. Og det er en opfordring til litteraturhistorieforskningen om i sin fremstillingsform generelt at lade sig smitte eller inspirere af sin undersøgelsesgenstand.

Der har de seneste cirka ti år været en omfattende interesse i velfærdsstatens litteraturhistorie. Velfærdsstaten er den selvfølgeligelige sociohistoriske kontekst for efterkrigstidens litteratur, men er med en massiv forskningsindsats blevet presset helt i forgrunden af opmærksomhedsfeltet omkring særligt litteraturen i 1960'erne og 1970'erne og samtidslitteraturen, så den nu fremstår som, om ikke en genrebetegnelse, så en markør for en type af litteratur med et særligt intenst forhold til velfærdsstaten. Forskningen har

reaktualiseret en række *middlebrow*-forfatterskaber, der ikke længe havde været opmærksomhed omkring, som eksempelvis Anders Bodelsens og Christian Kampmanns, og har skabt et referencepunkt for litteraturforskningen og samfundsvidenskaberne, der for en gangs skyld faktisk fremstår som fælles.

Det seneste – og hidtil vigtigste – bidrag til denne indsats er Lasse Horne Kjældgaards virkelig solide disputats *Meningen med velfærdsstaten* (2017), der i forkortet form også er blevet udgivet i bogform i 2018. Kjældgaards udgangspunkt er konstateringen af, at den tidlige velfærdsstatsdebat havde en principiel karakter og drejede sig om selve målet for velfærdsstaten, snarere end om midlerne til at opretholde den, som det er karakteristisk for den fordelingspolitiske debat i dag. Store spørgsmål om forudsætningerne for menneskelig trivsel og udvikling blev rejst, også i fiktionen. Velfærdsstatens såkaldte guldalder i perioden 1950-1980 udgjorde ifølge Kjældgaard en konjunktur, hvor litteraturen havde særligt gunstige vilkår for at deltage i samfundsdebatten. Det skyldtes blandt andet, hvad den tyske sociolog Jürgen Kaube benævner som velfærdsstatens refleksionsunderskud; det forhold, at den ikke bygger på en politisk teori som liberalismen eller kommunismen gør det. Denne omstændighed stillede velfærdsstaten til filosofisk forhandling, og denne forhandling deltog tidens forfattere i, både med deres værker og med indlæg i debatter. Det er disputatsens centrale tema, mens dens mål, med Kjældgaards beskedne formulering, er »at undersøge de historiske mulighedsbetingelser for især de litterære bidrag til velfærdsstatsdebatten samt at levere bud på en fortolkning af nogle af bidragene« (Kjældgaard 2017: 54).

Disse bidrag omfatter både eksempler på, hvad han benævner som velfærdsstatssatire, velfærdsmodernisme, velfærdsrealisme og velfærdsdystopisme inden for et bredt spektrum af genrer: Film, musicals, skuespil, digte, noveller og fortællinger og romaner med analytiske tyngdepunkter i Villy Sørensens filosofiske og fiktive tekster, Anders Bodelsens forfatterskab og Henrik Stangerups roman *Manden der ville være skyldig* (1973) og Svend Åge Madsens *Se dagens lys* (1980). Samlet set forholdt forfatterne sig ikke blot kritisk, men også solidarisk til velfærdsstaten og forbandt sig ikke kun med de politiske yderfløje, men også med den midte, der først og fremmest identificerede sig med realiseringen af den. Det var, som Kjældgaard påpeger, usædvanligt, både i et historisk og i et internationalt perspektiv. I deres værker forsøger forfatterne at udfylde refleksionsunderskuddet ved at portrættere velfærdsstaten, påpege centrale dilemmaer i den og advare mod farlige tendenser i dens udvikling.

Med disse analyser forsøger Kjældgaard at råde bod på udeladelser i både den faghistoriske, den sociologiske og den litteraturhistoriske forskning i debatten om velfærdsstaten. Han læser – med en metafor, som han anvender igennem hele disputatsen – de tekster, som han analyserer, som »flaskeposter« fra en tid, hvor visionerne for velfærdsstaten var radikalt anderledes, end de er nu. Hans grundlæggende historiografiske greb i disputatsen er kontekstualisering. Med udgangspunkt i den enkle præmis at man kan blive klogere på periodens litteratur ved at forholde den til denne debat og *vice versa* – men også uden at reducere litteraturen til partsindlæg – er det hans mål »at lave kontekstuelle analyser, der er så specifikke, at ordene »velfærdsstat« og »velfærdssamfund« ikke lader sig substituere med »samfundet«« (Ibid.: 60). Dermed forsøger han at bringe litteraturhistorien og historien tættere på hinanden. Som han påpeger, er forbindelsen mellem dem usædvanlig svag i det tidsrum, han beskæftiger sig med, hvor velfærdsstaten er den dominerende periodebetegnelse i historiefaget, mens den tre- eller firefasede modernismemodell og diverse realistiske strømninger er det i danskfaget: »Litteraturens stemmer og offentlighedens mange øvrige stemmer om velfærdsstaten er blevet studeret hver for sig. Derfor er samtalen om velfærdsstaten i vid udstrækning blevet overhørt« (Ibid.: 76).

Overskridelsen af differentieringen mellem fin- og populærlitteratur er hovedfokus i Lars Handestens *Bestsellere. En litteratur- og kulturhistorie om de mest solgte bøger i Danmark siden 1980* (2014). Det er fra en historiografisk synsvinkel en interessant udgivelse, fordi Handesten anlægger et sociologisk perspektiv på litteraturhistorien, der i de seneste år ikke har stået stærkt i Danmark, men som internationalt har været i røre som følge af de nye muligheder, som digitaliseringen af litterære arkiver har skabt. Handesten går ikke digitalt til værks, men er inspireret af dem, der gør det, først og fremmest Franco Moretti og hans forestilling om forskellige former for fjernlæsning som metode til at beskæftige sig med de 99 % af litteraturen, som litteraturvidenskaben ikke sædvanligvis ofrer opmærksomhed. Moretti er en af lederne af det såkaldte *Stanford Literary Lab*, der udforsker informationsteknologiens muligheder i forhold til litteraturhistorieforskningen, og som anvender algoritmer til at teste overleverede litteraturhistoriske forestillinger.³ Disse litteraturhistoriografiske

³ I en af laboratoriets pamfletter, der er frit tilgængelige på dets hjemmeside, analyserer Ryan Heuser, Franco Moretti og Erik Steiner eksempelvis den langvarige forbindelse mellem følelser og sociale klasser i litterære repræsentationer af London med udgangspunkt i et korpus på 5000 romaner, udgivet i perioden 1700-1900.

betragtninger er ikke inkluderet i *Bestsellers*, men er genstand for nogle artikler, som Handesten har publiceret umiddelbart efter bogens udgivelse (Handesten 2015a og 2015b).

Handestens grundsynspunkt er, at »[e]n bestseller er en bog til tiden og om tiden« (Handesten 2014: 23), og at det er en vigtig opgave at fortælle denne litteraturs historie, fordi den via sin udbredelse giver adgang til dominerende mentale forestillinger siden 1980, og fordi den potentielt har en betydelig ideologisk virkning på befolkningen. I den forstand flugter Handestens synspunkt på populærkulturen med Max Horkheimer og Theodor W. Adornos, men uden at nære den ideologikritiske skepsis mod den, der præger deres analyse. Handestens perspektiv på bestsellere er fleksibelt og lidt svært at få greb om, det retter sig på samme tid mod den individuelle læser, der påvirkes, og mod massen af læsere, der vidner om påvirkningen. Han behandler hele 150 værker inddelt i 15 genremæssige og tematiske kategorier med hovedvægt på beskrivelser og referater, der kan virke lidt hæmmende på læselysten. Men både det første lange afsnit i bogen, der beskriver dens forudsætninger og den korte konklusion, der beskriver dens resultater, er informative og interessevækkende. Handesten kan eksempelvis påpege, at køn og seksualitet er det emne, der helt uden sammenligning har domineret bestsellerlitteraturen i Danmark siden 1980.

4. Litteraturhistoriografisk refleksivitet

En litteraturhistorieforskning, der bestræber sig på at afsøge nye veje både med hensyn til sin rammesætning, sin agenda og sit genstandsfelt, må nødvendigvis være teoretisk og metodisk reflekteret. Det gælder som sådan for de fleste af de udgivelser, jeg allerede har præsenteret og diskuteret her. Men tendensen kommer også til udtryk på i hvert fald to specifikke måder: Dels i litteraturhistorieforskning med en særlig teoretisk vinkling og dels i en interesse for at diskutere og forny klassiske litteraturhistoriografiske begreber. Det er en udvikling, der generelt præger litteraturvidenskaben. Dan Ringgaard og Mads Rosendahl Thomsen skriver, at dekonstruktionen i 1980'erne var det sidste eksempel på et decideret paradigme, der dominerede over alle andre tilgange, mens en udbredt pluralisme siden 1990'erne har præget litteraturvidenskaben: »ideen om én teori, der kan sætte en afgørende ny dagsorden, synes ikke længere at være en ambition« (Ringgaard og Thomsen 2010: 7). Også Karen-Margrethe Simonsen fastslår, at vi »lever (...) i en post-Teoretisk

tid« (Simonsen 1997: 155) – ved »Teori« (med versal) forstår man generelt den franske strukturalistiske tænkning (Derrida, Lacan, Barthes), hvis indflydelse på litteraturvidenskaben fra midten af 1960'erne bredte sig via USA til resten af verden (Hauge 2008: 387). Men Simonsen påpeger også, at det bestemt ikke indebærer, at den teoretiske refleksion er ophørt. Snarere modsat: »Jo mere man stiller spørgsmålstejn ved teori – både teoriens berettigelse, formål og form – jo mere teori vil man akkumulere. Der er tilsyneladende ikke noget, vi kan sætte i stedet for teori« (Simonsen 1997: 155). Hun viser, hvordan selv de mest basale litteraturvidenskabelige kategorier (litteratur, læsning, kontekst) er genstand for teoretisk uenighed og dermed ikke længere selvfølgelige, hvilket demonstrerer nødvendigheden af teoretisk refleksion.

Fraværet af ét decideret paradigme afføder et forøget behov for, at litteraturvidenskaben markerer sine teoretiske standpunkter. Det gælder også for litteraturhistorieforskningen, som måske især ikke traditionelt har gjort det. Det demonstreres i *Literature Now* (2015), som jeg allerede har nævnt. »If the theorists of earlier decades often defined themselves in opposition to historical research,« skriver redaktørerne i bogens forord,

we encounter a remarkable level of theoretical sophistication [i aktuel litteraturhistorisk forskning] with fascinating uses of a variety of approaches that includes book history, media studies, postcolonial criticism, cognitive theory, memory studies, affect theory, sensory studies, queer theory, ecocriticism, literary Darwinism, 'distant reading' and digital humanities. (Bru, de Bruyn, Delville 2015: 1)

En sigende illustration af historiens aktuelle allestedsnærværelse finder de i aktuelle bestræbelser på at bestemme, hvad der er samtidigt ved samtidslitteraturen. Selv litteraturforskere, der beskæftiger sig med aktuel litteratur, kan tilsyneladende ikke undgå at tilgå den historisk.

Det mest iøjnefaldende danske eksempel på litteraturhistorieforskning med en særlig teoretisk vinkling er nok den stedsteoretiske, som *Nordic Literature. A Comparative History* og Anne-Marie Mais *Hvor litteraturen finder sted. Bidrag til dansk litteraturs historie 1-3* (2010-2011) er ambitiøse eksempler på. Mais værk er struktureret omkring nogle af de konkrete steder, hvor dansk litteratur er blevet produceret, distribueret, anvendt, kanoniseret og arkiveret. I historisk rækkefølge katedralen, herregården, hoffet, akademiet, præstegården, salonen, avishuset, metropolen og internettet. Det imponerende resultat er en dynamisk, internationalt

orienteret og teoretisk reflekteret litteraturhistorie, hvis fortjeneste blandt andet er, at den giver litteraturhistorien kød og blod.

Et mindre bidrag til den stedsteoretiske litteraturhistorieforskning er Jan Rosieks bog *Danmark, Gurre, Stranden. Steder i dansk litteratur* (2015). Den har ikke ét gennemført greb, men afprøver en imponerende lang række af teoretiske positioner i tre lange og stringente analyser. Den første undersøger fremstillingen af dansk identitet i nationaldigte fra Laurids Koks »Danmark dejligst vang og vænge« (1695) til Johannes V. Jensens »Danmarkssangen« (1925) med udgangspunkt i Andersens begreb om forestillede fællesskaber. Den anden er et forsøg på, hvad Bertrand Westphal benævner som en »geocentrisk analyse«, af Gurre som sted i litteraturen via skriftlige repræsentationer af det i skrift, en art litteraturhistorisk udgravning, der inddrager ikke blot fiktive værker, men også rejseskildringer, arkæologiske rapporter, dagbogsnotater, erindringer og vandrebroschurer. Den tredje drejer sig ikke om et virkeligt sted, men om stranden som en »tematisk størrelse« (Rosiek 2015: 115) i digte af Sophus Claussen og Ole Sarvig.

I tillæg til de mange teoretiske impulser i analyserne inkluderer bogen også et decideret teoretisk afsnit, hvor Rosiek først diskuterer nogle centrale begreber for den såkaldte rumlige vending i humanvidenskaberne, som Henri Lefebvres skelnen mellem rum vi bygger, rum vi begriber, og rum vi erfarer (med Frederik Tygstrups ord), og Edward W. Sojas forestilling om »virkelige-og-forestillede rum«, der hverken udelukkende er empirisk målelige eller diskursivt repræsenterede (eksempelvis Los Angeles). Ved siden af overvejende fænomenologiske og sociologiske stedsteoretiske perspektiver stiller han velafprøvede litteraturvidenskabelige begreber som stof, motiv og topos for at »afklare rummets og stedets status i litteraturvidenskaben« (Ibid.: 147) og når frem til, at stedet her optræder med en større kompleksitet end i stedsteorien. Om Rosiek mener, at der faktisk kan etableres et mere forpligtende forhold mellem stedsteori og litteraturvidenskab, bliver ikke klart, men hans teoretisk risikovillige analyser demonstrerer, at det er frugtbart at forsøge på det.

En anden teoretisk vinkling af litteraturhistorieforskningen, der er aktuell interesse for, er boghistorie. Det er Klaus Niensens *Bogen og værket. En introduktion til tekstkritik og boghistorie som litteraturteori* (2017) et udtryk for. *Bogen og værket* er primært en metodisk udgivelse rettet mod universitetsstuderende, der har til formål at bidrage til en mere tekstkritisk og materielt bevidst litteraturvidenskabelig praksis og dermed at øge den litterære analyses videnskabelige redelighed. Mere konkret spørger Niel-

sen: »Hvad er egentlig litteraturanalsens genstand? Er det værket [den abstrakte samlebetegnelse for alle de former, en titel manifesterer sig i] eller dokumentet [den fysiske bærer af teksten]?« (Nielsen 2017: 61). I refleksionen over dette spørgsmål foretager han en række nyttige begrebs-differentieringer. Som bogens titel angiver, er dens fokus på boghistorien snarere teoretisk end historisk, men Nielsen inddrager løbende refleksioner over tilgangens relevans for litteraturhistoriske studier og problemstillinger. Et diakront perspektiv på litteraturen er i det hele taget vanskeligt at adskille fra et synkront, når man anlægger en boghistorisk synsvinkel på den, for »[o]fte bliver vi først opmærksomme på et bestemt udtryk i teksten eller et materielt træk ved bogen, i det øjeblik vi opdager, at det er anderledes i en anden af værkets udgaver« (Ibid.: 84).

Bogens væsentligste indsats er udviklingen af en analysemodel til inddragelse af boghistoriske og materielle perspektiver i den litterære analyse og en afprøvning af den på Per Højholts *Gittes monologer*, et værk, der har manifesteret sig i et væld af dokumenter i forskellige modaliteter, og som derfor demonstrerer nytten, måske endda nødvendigheden af at gøre brug af en boghistorisk tilgang. Analysemodellen indeholder fire elementer: 1) Recension, et editionsfilologisk begreb, der henviser til kortlægningen af de tilgængelige kilder til en given tekst med fokus på deres materielle og tekstuelle varians og deres indbyrdes slægtskab. Recensionen går forud for 2) valget af den grundtekst, der skal analyseres. Det står oftest mellem førsteudgaven af teksten og den sidste udgave af teksten fra forfatterens hånd, det vil sige et valg mellem autenticitet (tekstens) og autoritet (forfatterens). Selve 3) analysen berører Nielsen kun overfladisk, eftersom man ifølge ham kan »anvende en hvilken som helst af de metoder eller teorier, som litteraturvidenskaben råder over« (Ibid.: 47). Analysen relateres endelig til 4) grundtekstens materielle manifestation inklusive dens paratekstuelle forhold, dens taktile kvaliteter og dens publikationskontekst og til dens transmissionshistorie, der omfatter henholdsvis tekstlig og materiel varians. Bogen, der er en revideret version af Nielsens ph.d.-afhandling fra 2012, henviser til og diskuterer flittigt med beslægtede boghistoriske studier og giver dermed et aktuelt indblik i tilgangens status i Norden. Den er imidlertid også præget af en tendens til at positionere boghistorien som en paralleldisciplin til litteraturvidenskaben overhovedet, hvilket skaber et lidt forvrænget billede af den forskning, der finder sted i Danmark. Det kunne – ikke mindst bogens metodiske sigte taget i betragtning – have været interessant at læse Nielsens bud på, hvordan boghistorien forholder sig til andre tilgange.

Den litteraturhistoriografiske refleksivitet kommer som nævnt også til udtryk i en stor vilje til at diskutere klassiske litteraturhistoriografiske begreber. I Anne-Marie Mais *Galleri 66. En historie om nyere dansk litteratur* (2016) er det periodiseringsbegrebet, der bliver taget op til fornyet overvejelse. Det har været under hård kritik i den internationale litteraturhistorieforskning, blandt andet fra Rita Felski, der i artiklen »Context Stinks!« (2011) med reference til Jonathan Gil Harris går i rette med en udbredt »national sovereignty model of time« (Felski 2011: 579). I denne model får periodebegrebet den samme litteraturhistoriske funktion som nationalstaten, i den forstand at vi tilskriver den litterære tekst én (og kun én) oprindelsestid, på samme måde som vi tilskriver den ét og kun ét oprindelsessted. Hvordan forholder vi os til værker, der krydser tidlige grænser, spørger Felski? (Ibid.). Og hvordan forholder vi os til deres udfordring af vores forståelse af periodisering?⁴

Mai forsøger i *1966* at massere vores forståelse af de seneste 50 års litteraturhistorie ved at tage udgangspunkt i et enkelt år. Hendes primære inspirationskilde er Hans-Ulrich Gumbrechts *In 1926. Living at the Edge of Time* (1997), men også Michael North og Bonnie Kime Scott har foretaget beslægtede studier. Til forskel fra Gumbrechts encyklopædiske og synkrone kulturhistorie med et væld af opslag og krydshenvisninger forsøger Mai ikke at skabe et tidsrum, som man kan bevæge sig frit rundt i, men gør 1966 til, hvad hun kalder en portal til en historie om litteraturen fra da til nu. Hendes ambitiøse og resolute tese er, at en skelsættende nyorientering af litteraturen finder sted i midttresserne, som hun benævner »Det Formelle Gennembrud«. Det er defineret ved, »at litteraturens karakter af at være form, dvs. et sprogligt og æstetisk mellemværende mellem den skrivende, den læsende og verden, tematiseres i teksten eller værket« (Mai 2016: 199). Det treleddede mellemværende gør det muligt for Mai at strække begrebet i forskellige retninger, hvilket er en betingelse for, at det kan omfatte de mange litterære tendenser siden 1966.

For Mai drejer det sig om at følge de forskellige, samtidige spor op, der kan trækkes fra 1966 til 2016. Hendes historie er således på samme tid

4 Felskis svar er at applicere Bruno Latours aktør-netværk-teori på litteraturhistorieforskningen. Han opererer med en uhyre elastisk historieforestilling, hvor ethvert historisk moment er en hybrid af forskellige historiske perioder. Felskis overordnede argument er, at vi, hvis vi gør et alvorligt forsøg på at undersøge de netværks-konfigurationer, litterære tekster indgår i, opdager, at deres historiske tilhørsforhold lækker. Hvis vi vil bringe os på omgangshøjde med litteraturens egen agens, må vi derfor anlægge ikke blot et transhistorisk, men også et transnationalt perspektiv på den.

synkront og diakront orienteret: Hun hvirvler litteratur-, kultur- og social-historisk stof omkring året 1966 og ser det danse i lyset fra årene efter. I dette forehavende ligger der et klart opgør med periodetænkningen, som hun markerer på bogens allerførste sider: »Det hævdes, at en kronologisk fremstilling skaber overblik, men man kan med lige så stor ret påstå, at kronologien forkorter og tilskærer stoffet på en hårdhændet måde for at kunne gennemføre sit projekt« (Mai 2016: 17). Udførslen af forehavendet er imidlertid lidt diffus. 1966 består af fem lange artikler, som ikke har en stærk indbyrdes sammenhæng, men som heller ikke efterlader et klart indtryk af den bydende nødvendighed af deres forskelligartethed. De drejer sig om henholdsvis den kulturelle kontekst for litteraturen i midt-tresserne, om verdenslitterære hovedværker, der blev publiceret på dette tidspunkt, om 1966-forfatternes (der debuterede dette år eller et nærliggende) mellemværende med velfærdsstaten, om litterære tendenser inden for Det Formelle Gennembrud og endelig om fremstillinger af midt-tresserne i samtidslitteraturen. Selvom det altså ikke brænder klart igennem, efterlader bogen et indtryk af en velgørende lyst til at eksperimentere med litteraturhistoriens form.

5. Orientering mod internationale impulser

Den metodiske og teoretiske fornyelse af den aktuelle danske litteraturhistorieforskning er et resultat af en orientering mod international forskning, og nok især den, der foregår på amerikanske universiteter. Jeg har blandt andet nævnt Hutcheons refleksioner over forholdet mellem litteraturhistorie, nationalstaten og identitetspolitik, Valdés' begreb om knudepunkter, Morettis forestilling om fjernlæsning som metode, Felskis forsøg på at overføre Latours aktør-netværk-teori på litteraturhistorieforskningen og Gumbrechts encyklopædiske kulturhistorieforskning. Orienteringen mod internationale impulser angår imidlertid også simpelthen det forhold, at en stor del af den aktuelle danske litteraturhistorieforskning er skrevet på engelsk, bliver udgivet på udenlandske forlag og er rettet mod et udenlandsk publikum – eller i det mindste også mod et udenlandsk publikum. Blandt de værker, jeg allerede har diskuteret, gælder det for *Nordic Literature. A Comparative History, Battles and Borders, Rethinking National Literatures and the Literary Canon in Scandinavia* og *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries*. Her vil jeg fremhæve to udgivelser, hvor den internationale orientering er endnu mere utvetydig.

Danish Literature as World Literature (2017), redigeret af Dan Ringgaard og Mads Rosendahl Thomsen, indgår i en skriftserie, der beskæftiger sig med specifikke konstellationer af litteratur som verdenslitteratur – med et sprog, en nation, et forfatterskab, en genre eller en tematik som ramme – og som derved bestræber sig på at yde empiriske bidrag til de teoretiske refleksioner over begrebet. Bogen består, udover et forord skrevet af redaktørerne, af ti bidrag, hvoraf størsteparten fokuserer på kanoniserede forfatterskaber (Saxo Grammaticus, Ludvig Holberg, H.C. Andersen, Søren Kierkegaard, Georg Brandes, J.P. Jacobsen, Herman Bang, Johannes V. Jensen, Henrik Pontoppidan og Karen Blixen), mens tre beskæftiger sig med bredere traditioner (folkeviser, modernistisk og postmodernistisk lyrik fra tresserne og *Nordic Noir* forstået som et britisk tværmedialt kulturelt fænomen). Dette udvalg fremstår i høj grad – og også i et nationallitterært perspektiv – selvfølgelig, men måske netop derfor kan man godt savne refleksioner over, hvad der legitimerer det i bogen. Individuelle læsere vil altid kritisere fravalg, men alle læsere bør kunne få indsigt i, hvordan et forfatterskab som Martin Andersen Nexø *ikke* kvalificerer sig som dansk verdenslitteratur.

Det får man ikke i det elegant turnerede forord. I det placeres dansk litteratur via en modstilling mellem en historiografisk bølgekonstruktion (Georg Brandes) og en historiografisk trækonstruktion (Franco Moretti) i den intermediære kontekst (Milan Kundera), som Skandinavien udgør. Det åbenlyse spørgsmål, som denne positionering rejser, om hvorfor det er pertinent at diskutere specifikt dansk, alternativt til skandinavisk eller nordisk litteratur som verdenslitteratur, diskuteres ikke. De individuelle bidrag adresserer derimod spørgsmålet i forhold til de forfatterskaber eller traditioner, som de beskæftiger sig med. De fokuserer på litteraturens såvel syn- som diakrone interaktion med verden med inddragelse af den internationale sekundærlitteratur om forfatterskaberne og af teoretiske og metodiske begreber, der er relevante for verdenslitterære studier som »minor transnationalism« (Françoise Lionnet og Shu-mei Shih) i Svend Erik Larsens diskussion af Holbergs kosmopolitanisme, »semantic preliminary« (David Wellbury) i Isak Winkel Holms bidrag om Kierkegaards påvirkning af Kafka) og »mobility« (Stephen Greenblatt) i C. Claire Thomson og Jakob Stougaard-Nielsens undersøgelse af danske kulturelle fænomener, der har medvirket til udbredelsen af *Nordic Noir*.

Målgruppen for Anne-Marie Mais *Danish literature in the 20th and early 21st century* (2017) er læsere, der er interesserede i dansk litteratur, men som ikke læser dansk. Bogen er i det store og hele – hvilket så vidt jeg kan se, ikke nævnes i den – en oversættelse af tre afsnit i tredje bind af *Hvor*

litteraturen finder sted. Moderne tider 1900-2010 (2011), der fremstiller de overordnede litteraturhistoriske tendenser i henholdsvis perioden 1900-1940, 1940-1970 og 1970-nu. Resultatet er en velfungerende litteraturhistorie, hvor Mai på knap 300 sider på samme tid syntetiserer en periode på godt 100 år, leverer komprimerede, men indsigtfulde karakteristikker af en lang række også mindre kendte værker og forfatterskaber, relaterer disse til litterære debatter og internationale impulser, placerer dem i mediale og institutionelle kontekster og synliggør og diskuterer de historiografiske valg, hun foretager. Den analytiske flyvehøjde er relativt høj, men metodisk, teoretisk og kontekstuel har bogen kant. Mai anvender som i *Hvor litteraturen finder sted* Paul Ricœurs tese fra værket *Temps et Récit* (1983-1985), om at historisk tid er en abstraktion, der først bliver til menneskelig tid i det omfang, at den bliver fortalt, til at argumentere for fastholdelsen af den narrative form for litteraturhistorieskrivning (jf. Perkins 1999). Men her kobler hun tesen med en nyhistoristisk tilgang, der vægter den betydningsmæssige cirkulation og forhandling, der finder sted mellem litterære og ikke-litterære tekster, og mellem fortidig og samtidig litterær kultur.

Den narrative ramme, som Mai anlægger, er den løsest mulige. Hun opererer med to skel: Det Moderne Gennembrud i 1870 (af samme grund kan det undre, at det ikke er her, men omkring 1900, bogen tager sit udgangspunkt), og Det Formelle Gennembrud i 1965-1966. Sidstnævnte har jeg allerede diskuteret i forbindelse med *Galleri 66*. Det Moderne Gennembrud omfatter hos Mai stort set alle former for, hvad hun benævner som moderne skriftpraksis (Mai 2017: 30), og er funderet i en forestilling om, at »modern life calls for constantly new aesthetic forms and interpretations of existence, which will constantly replace literature of former ages« (Ibid.). En formulering, der får det til at fremstå primært som et modernistisk gennembrud (jf. »constantly new aesthetic forms«), selvom Mai skriver, at det ikke er intentionen. Det nævnt er det en velfungerende ramme i denne bogs kontekst, fordi den skaber en overordnet historisk kontekst for placeringen af mere specifikke litterære strømninger og samtidig er rummelig nok til at indeholde indbyrdes uoverensstemmelser.

Konklusion

Orienteringen mod internationale impulser angår også det forhold, at flere af de tendenser, jeg har nævnt, må ses i lyset af en generel verdenslitterær vending i litteraturhistorieforskningen. Det gælder først og fremmest den

første tendens angående regionalisme. En af den verdenslitterære teoris overordnede pointer er netop, at kulturel dannelse ikke opnås ved at lære nationale kanonlister at kende, men at den først opstår i mødet mellem et lokalt udgangspunkt og et globalt perspektiv. En forståelsesbaggrund for den aktuelle, ret vildtskydende vækst i den danske litteraturhistorieforskning er et opgør med den metodiske nationalisme, der tidligere har udgjort et vigtigt ideologisk legitimitetsgrundlag for den. Man kan opstille den tese, at det har affødt en mulighed og/eller et behov for at søge legitimitet andetsteds, ved at gå et identitetspolitisk ærinde på vegne af minoriteter, ved at beskæftige sig med andre former for litteratur end den kanoniserede, ved at diskutere den i forhold til andre æstetiske og kulturelle praksisser og i nye sociale kontekster og ved at anlægge nye teoretiske og metodiske perspektiver på litteraturhistorien.

Men man skal selvfølgelig være sig mod at tegne et forsimplet billede af den aktuelle litteraturhistorieforskning som frigørende (alternativt desperat). Den verdenslitterære vending har bestemt også nogle negative konsekvenser, som litteraturhistorikeren Theo D'haen påpeger. Feltet verdenslitteratur har under indflydelse af postkolonialisme og multikulturalisme viet ikke-vestlig litteratur stor opmærksomhed, og denne opmærksomhed er sket på bekostning af blandt andet Europas mindre litteraturer, som den danske og nordiske. Den har altid haft en semi-perifer status i international litteraturhistorieforskning men er nu i fare for at glide ud i den absolutte periferi (D'haen 2012: 152-160). Det er derfor, kan man sige, at det er nødvendigt at blive ved med at reflektere over, hvordan man kan fortælle dens historie.

Et helt centralt spørgsmål er, hvordan den aktuelle litteraturhistorieforsknings diversitet kan fastholdes, uden at forskningen distancerer sig fra undervisningen i litteraturhistorie og dermed fra et vigtigt pragmatisk legitimitetsgrundlag. Denne undervisning har generelt som formål at give en bred indføring i primært dansk litteraturhistorie med vægt på forholdet mellem perioder, centrale forfatterskaber og værker.⁵ Jo mere rammerne for dette formål indskrænkes via en beskæring af lektioner, jo større krav stilles der til dets pædagogiske gennemsigtighed. Denne gennemsigtighed præger i højere grad et værk som *Dansk litteraturs historie* end de fleste af dem, som jeg har behandlet her. Et muligt fremtidsscenario, efter norsk og

5 Jf. fagenes studieordninger på henholdsvis Københavns Universitet, Aarhus Universitet, Syd-dansk Universitet og Aalborg Universitet. Danskfaget på RUC adskiller sig på grund af en anden struktur på bachelorforløbet fra faget på de øvrige universiteter.

svensk model,⁶ er at anvende en overbliksskabende etbindslitteraturhistorie a la *Hovedsporet. Dansk litteraturs historie* (2005), skrevet af Jens Anker Jørgensen m.fl. – suppleret af så mange regionale, identitetspolitiske, teoretisk reflekterede og internationalt orienterede værker som muligt.

Litteratur

- Per Thomas Andersen: *Norsk litteraturhistorie*. 2 udg. Oslo: Universitetsforlaget, 2012.
- Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 2. udg. London/New York: Verso, 2006.
- Nikolaj Bijleveld: »German making Danes. Germans and German Language in Copenhagen and the Construction of Danish Culture 1750-1880«. I: *Broomans* 2015, s. 41-57.
- Petra Broomans (red.): *Battles and Borders. Perspectives on Cultural Transmission and Literature in Minor Language Areas*. Groningen: Barkhuis, 2015.
- : »The Importance of Literature and Cultural Transfer – Redefining Minority and Migrant Cultures«. I: *Ibid.*, s. 9-38.
- Sascha Bru, Ben de Bruyn og Michel Delville (red.): *Literature Now. Key Terms and Methods for Literary History*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
- Iben Engelhardt Christensen: »Stemningsdræbere, familiedramaer og læserkonfrontationer. Immigrations- og adoptionslitteratur i Norden«. I: *Mai* 2017a, s. 89-100.
- Flemming Conrad: *Rahbek og Nyerup. Bidrag til den danske litteraturhistorie-skrivnings historie*. København: Museum Tusulanums Forlag, 1979.
- Jonathan Culler: *Literature Theory. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Gilles Deleuze og Félix Guattari: *Kafka for en mindre litteratur*. Århus: Antipyrine, 2014 [1975].
- Theo D'haen: *The Routledge Concise History of World Literature*. Abingdon/New York, NY: Routledge, 2012.
- Rita Felski: »Context Stinks!« *New Literary History* 42:4, 2011, s. 573-591.
- Hans-Ulrich Gumbrecht: *In 1926. Living at the Edge of Time*. Cambridge, Mass./London: Harvard University Press, 1997.
- Lars Handesten: »99% litteratur. Mod en ny litteraturhistorieskrivning«. *Spring* nr. 37, 2015a, s. 113-142.
- : »Genrer og hårde data«. *Passage* nr. 74, 2015b, s. 7-20.
- : *Bestsellere. En litteratur- og kulturhistorie om de mest solgte bøger i Danmark siden 1980*. Hellerup: Spring, 2014.

⁶ I Norge Per Thomas Andersens *Norsk litteraturhistorie* (2001, 2. udg., 2012). I Sverige Bernt Olsson og Ingemar Algulins *Litteraturens historia i Sverige* (1987, 6. udg., 2013).

- Hans Hauge: »Litteraturteorien efter Teorien«. I: Johannes Fibiger, Gerd von Buchwald Lütken og Niels Mølgaard (red.): *Litteraturens tilgange*, 2. udg. København: Academica, 2008, s. 387-412.
- Dag Heede: »A Gay History of Nordic Literature: Reflections on a Future Project«. I: Ann-Sofie Lönngrén et al., 2015, s. 158-180.
- Ryan Heuser, Franco Moretti og Erik Steiner: »The Emotions of London«. *Stanford Literary Lab*, 2016. Tilgængelig online på: litlab.stanford.edu/. Tilgået 15.09.18.
- Linda Hutcheon: »Rethinking the National Model«. I: Linda Hutcheon og Mario J. Valdés (red.): *Rethinking Literary History. A Dialogue on Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 3-49.
- Linda Hutcheon og Mario J. Valdés: »Rethinking Literary History – Comparatively«. *American Council of Learned Societies*. Occasional Paper No. 27, 1994. Tilgængelig online på: tspace.library.utoronto.ca. Tilgået 15.09.18.
- Elisabeth Møller Jensen: »Hvorfor en kvindelitteraturhistorie?«. *nordicwomensliterature.net*, 2012, upag. Tilgået 15.09.18.
- : (red.): *Nordisk kvindelitteraturhistorie 1-5*. København: Rosinante/Munksgaard, 1993-1998. Tilgængelig online på: nordicwomensliterature.net.
- Johan Fjord Jensen et al.: *Dansk litteraturhistorie 1-9*. København: Gyldendal, 1983-1985.
- Glenn Jordan og Chris Weedon: »Literature into culture: Cultural Studies after Leavis«. I: Patricia Waugh (red.): *Literary Theory and Criticism*. Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 245-255.
- Charlotte Jørgensen: »Kvindelighedens snubletråde. Chicklit i et nordisk perspektiv«. I: Mai 2017a, s. 127-139.
- Hans Otto Jørgensen: *Horden. 13 digterportrætter 1872-1912*. København: Gladiator, 2015.
- Jens Anker Jørgensen et al.: *Hovedsporet. Dansk litteraturs historie*. København: Gyldendal, 2005.
- Lasse Horne Kjældgaard: *Meningen med velfærdsstaten. Da litteraturen tog ordet – og politikerne lyttede*. København: Gyldendal, 2018.
- : *Meningen med velfærdsstaten. Velfærdsstatsdebat og dansk litteratur 1950-1980*. Upubl. doktordisputats, 2017.
- Johnny Kondrup: »Litteraturhistoriens krise sort på hvidt – nogle tal fra de danske universiteter«. *turbulens.net* 17.02.14. Upag. Tilgået 15.09.18.
- Ann-Sofie Lönngrén et al. (red.): *Rethinking National Literatures and the Literary Canon in Scandinavia*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Anne-Marie Mai (red.): *Nordisk kvindelitteraturhistorie. Over alle grænser 1990-2015*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017a. Tilgængelig online på: nordicwomensliterature.net.
- : *Danish literature in the 20th and early 21st century*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017b.
- : *Galleri 66. En historie om nyere dansk litteratur*. København: Gyldendal, 2016.
- : *Hvor litteraturen finder sted. Bidrag til dansk litteraturs historie 1-3*. København: Gyldendal, 2009-2011.

- Klaus P. Mortensen og May Schack (red.): *Dansk litteraturs historie 1-5*. København: Gyldendal, 2006-2009.
- Klaus Nielsen: *Bogen og værket. En introduktion til tekstkritik og boghistorie som litteraturteori*. København: Museum Tusulanum, 2017.
- Annika Olsson: »Challenging the Bodies and Borders of Literature in Scandinavia: Methodological Nationalism, Intersectionality and Methodological Disciplinarity«. I: Ann-Sofie Lönnngren et al., 2015, s. 30-51.
- Bernt Olsson og Ingemar Algulin: *Litteraturens historia i Sverige*. 6. udg. Lund: Studentlitteratur, 2013.
- David Perkins: *Is Literary History Possible?* Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1993.
- Margareta Petersson og Rikard Schönström (red.): *Nordens litteratur*. Lund: Studentlitteratur, 2016.
- Mikko Pollari et al.: »National, Transnational and Entangled Literatures: Methodological Considerations Focusing on the Case of Finland«. I: Ann-Sofie Lönnngren et al., 2015, s. 2-29.
- Dan Ringgaard og Mads Rosendahl Thomsen (red.): *Danish Literature as World Literature*. London: Bloomsbury Academic, 2017.
- : »Introduktion«. I: Dan Ringgaard og Mads Rosendahl Thomsen (red.): *Litteratur i bevægelse. Nye tilgange til verdenslitteratur*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2010, s. 7-12.
- Dan Ringgaard og Thomas A. DuBois: »The framework. Spatial nodes«. I: Steven P. Sondrup et al., 2017, s. 19-29.
- Jan Rosiek: *Danmark, Gurre, Stranden. Steder i dansk litteratur*. København: UPress, 2015.
- Karen-Margrethe Simonsen: »Litteraturteori i en Post-Teoretisk tid«. *Passage* 12:27, 1997, s. 155-175.
- Steven P. Sondrup et al. (red.): *Nordic Literature. A Comparative History. Volume I: Spatial Nodes*. Amsterdam/ Philadelphia, Pa.: John Benjamins, 2017.
- Steven P. Sondrup og Mark Sandberg: »General project introduction«. I: *Ibid.*, s. 1-18.
- H.E. Sørensen: *Alle de skjalde. Litteraturen i Sønderjylland og Sønderjylland i litteraturen*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland og Sprogforeningen, 2015.
- Peer E. Sørensen: »Den nationale litteraturhistories svanesang?«. *Edda* 96:4, 2009, s. 409-431.
- Mario J. Valdés: »Rethinking the History of Literary History.« I: Linda Hutcheon og Mario J. Valdés, 2002, s. 63-115.
- Andreas Wimmer og Nina Glick Schiller: »Methodological Nationalism and Beyond: nation-state building, migration, and the social sciences«. *Global Networks* 2:4, 2002, s. 301-334.
- Simone Winke: »Is Literature Experiencing an Identity Crisis and Can Cultural History Help? A Semi-Conservative Approach from a German Studies Perspective«. I: Herbert Grabes (red.): *Literary History/Cultural History: Force-Fields*

and Tensions. REAL. Yearbook of Research in English and American Literature
vol. 17. Tübingen: Gunter Narr Verlag Tübingen 2001, s. 123-135.

Tania Ørum: *De eksperimenterende tressere – kunst i en opbrudstid*. København:
Gyldendal, 2009.

Tania Ørum og Jesper Olsson (red.): *A Cultural History of the Avant-Garde in the
Nordic Countries 1950-1975*. Leiden/Boston, Mass.: Brill/Rodopi, 2016.

Jubilæumsanmeldelser

Ordbog over det danske Sprog:

En pigg hundraåring

Av Bo-A. Wendt, Pär Nilsson & Bodil Rosqvist

I år är det jämnt 100 år sedan det första halvbandet av *Ordbog over det danske Sprog* (ODS) kom av trycket, i oktober 1918. Sedan dess har mycket vatten runnit under de språkvetenskapliga broarna, men ODS står sig och – vågar vi utan minsta tvekan hävda – kommer för all framtid att stå sig som det lexikografiska storverk det är. Verket är ett barn av samma språkhistoriska dokumentationsanda som gav upphov till bröderna Grimms *Deutsches Wörterbuch* (DWB) i Tyskland, *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) i Nederländerna, det som sedermera kom att heta *Oxford English Dictionary* (OED) i Storbritannien och *Ordbok över svenska språket* utgiven av Svenska Akademien (SAOB) i Sverige. (För en jämförande redogörelse för dessa fyra ordboksverk se Hast 1993).

ODS är å ena sidan mer i släkt med DWB, i det att verket från början initierades av en enskild person och inte en institution, men å andra sidan mer i släkt med SAOB, i det att dess egentliga beskrivningsperiod börjar där en tidigare färdigställd historisk ordbok slutat sin beskrivning – i ODS' fall Otto Kalkars *Ordbog til det ældre danske Sprog* (fullbordad 1918) som går fram till 1700. Perioden före 1700-talet saknas inte helt i ODS' beskrivningsunderlag, eftersom Christian V:s lag från 1683 ingår bland dess källor, liksom folkvisor, bibelöversättningar och psalmböcker med större eller mindre inslag av äldre nydanskt språkbruk. Eftersom SAOB börjar sin beskrivning 1521 är ODS likväl den av de stora historiska ordböckerna som omfattar minst del av sitt språks historia: de drygt 250 åren från omkring 1700 till omkring 1955, sistnämnda gräns helt enkelt för att ordboken i sitt första varv var färdig vid den tiden. Sedan har också ett supplement givits ut (ODS-S), men detta för inte sin beskrivning längre fram än till nyssnämnda slutår. ODS har därmed övergått till att bli en renodlat historisk ordbok, fastän den nog från början i första hand skulle uppfattas som en nutidsordbok. Den sjösattes, liksom de nyssnämnda sys-

terordböckerna, i en tid då språkvetenskapen per definition var historisk och därmed varje fullödig beskrivning av det nutida språket endast ansågs kunna göras genom att teckna den historiska bakgrunden.

I föreliggande jubileumsanmälan av detta hundraårsfirande flaggskepp inom Danmarks ordbokstradition ska vi efter en kort historik över själva ordboksarbetet (avsnitt 1), dels redogöra för ODS' beskrivningsmodell såsom den föreligger redan i det tryckta verket (avsnitt 2), dels granska hur ODS tagit steget in i den nya tidens digitala ordboksvärld (avsnitt 3).

1 En historisk ordboks historia

Det hela började som vi redan antytt med en enda mans initiativ till en ny dansk ordbok, som skulle ersätta Molbechs *Dansk Ordbog* i två band (i sin andra upplaga 1859). Verner Dahlerup (1907, s. 73) berättar att han redan i början av 1880-talet började samla ordmaterial, men först vid sekelskiftet uppstod hos honom tanken på en ordbok. Han ingick 1901 avtal med Nordisk Forlag om utgivning av en sådan, från början tänkt som en ungefär dubbelt så stor ordbok som Molbechs. De tilltänkta redigeringsprinciperna redovisade Dahlerup i en artikel i *Danske Studier* 1907, och två år senare gav han ut ett litet provhäfte, som mottogs mycket väl. Redan här känner vi igen det format som sedermera skulle återfinnas i den faktiska ODS, inte minst dess typografi. Dahlerup hade då börjat knyta till sig medarbetare bland sina lärjungar vid Københavns Universitet, där han blev professor 1911, men utan medel att fullt ut arvodera dem. Efterhand blev han allt klarare över uppgiftens för en ensam ordboksförfattare till synes övermäktiga omfattning »efter at kravene til modersmaalsordbøger er steget saa meget, som de er efter fremkomsten af Oxforderordbogen, Svenska Akademiens ordbok og de andre udmærkede nyere ordbøger« (Dahlerup 1918, s. IX).

Det som räddade ODS-projektet var att det då rätt nyinstiftade Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (DSL) kom till undsättning genom sin ordförande Lis Jacobsen och övertog ansvaret för ordboksverket 1915, alltså med samma förläggare. Samma år utkom så ett andra provhäfte. Från början var DSL:s plan en ordbok om 15 eller några flera band, en fördubbling av Dahlerups plan såsom denna så småningom hade utvecklats. Det blev nästan ännu en fördubbling av antalet band (nämligen 27), innan ordboken var färdig (eller gott och väl en fördubbling, om supplementets fem band räknas med). (Om den ursprungliga planen och hur den förhåller

sig till den färdiga ODS se Andersson 2006, s. 26 ff.). Den relativt korta tid på vilken en komplett upplaga kunde fullbordas står likafullt i någorlunda samklang med utgivarnas förhoppning i inledningen till det första bandet:

Og alligevel – lykkes det at gennemføre vor ordbog indenfor det tidsrum, der er planlagt, vil fordelene ved, at ordbogen kan afsluttes af det samme slægtled, ja sandsynligvis for største delen af de samme redaktører, der har begyndt den, være overordentlig (Jacobsen & Juul-Jensen 1918, s. XLVII).

En viktig omständighet bakom denna snabba utgivningstakt återfinns (som sällskapet också eftertryckligt framhåller i sin efterskrift (ODS, bd 28, s. 101)) i att man 1922 lyckades få sina finansärer – staten och Carlsbergfondet – att inrätta sex fasta tjänster för redaktörsarbetet. Redaktionen gynnades av att omfatta ett antal mångårigt trogna redaktörer, liksom av att huvudredaktören förblev en och densamme, Harald Juul-Jensen, ända till dennes död 1949, då han avlöstes som sådan av en nästan lika mångårig medarbetare, Jørgen Glahder.¹ Sammanlagt tjänstgjorde endast 15 redaktörer under åren 1915–1954, och utöver de båda nyssnämnda medverkade ytterligare ett par av dem under hela eller större delen av denna tid. Med ODS' efterskrift (ODS, bd 28, s. 102) är det synnerligen lätt att storligen imponeras av Glahders, Johannes Brøndum-Nielsens och Aage Hansens andel av skriven ordbokstext. Den sistnämnde har skrivit inte mindre än drygt en fjärdedel av texten, och tillsammans har dessa tre svarat för nästan två tredjedelar av den – ett lexikografiskt stordåd som endast torde kunna jämföras med James Murrays i OED.

ODS-redaktionen präglades alltså av en enastående stabilitet, och lika imponerande är att den kunde knyta till sig flera av samtidens mest lysande forskarbegåvningar med en gedigen universitetsgärning vid sidan av ordboksarbetet: utöver Brøndum-Nielsen och Hansen finner vi Peter Skautrup och Paul Diderichsen bland de mest namnkunniga redaktörerna. Vid redaktionen arbetade också under de tjugo (som redaktör de tio) sista åren Kaj Bom, som sedan kom att leda arbetet med *Gammeldansk Ordbog*

1 I sin mycket personligt hållna beskrivning av ordboksprojektet omtalar Aage Hansen (1970, s. 102 ff.) båda med mycket stor värme och kan inte nog understryka deras betydelse. Juul-Jensen beskrivs som »för os, hans kolleger, at dømme, den ideelle ordbogsleder«, och på tal om att ODS i början ofta kallades *Dahlerups Ordbog* säger Hansen: »Skulle der knyttes et enkelt navn til værket burde det hedde Juul-Jensens Ordbog, hvad han iøvrigt ville være den første til at protestere imod«.

vid DSL. I sammanhanget är det emellertid också värt att lägga märke till att redaktionen inte hade någon egen lokal. Sedelsamlingen fanns på Det Kgl. Bibliotek (och under kriget i ett bombsäkert valv på en bank i København). På biblioteket hade man tillgång till fasta läsplatser, men huvuddelen av arbetet utförde redaktörerna i sina egna hem.

Det sista egentliga ordboksbandet, bd 27, kom alltså ut 1955, och året därpå ett tunt bd 28 med fullständig källförteckning, efterskrift med mera. Trots den enastående effektiviteten i arbetet med ODS led den färdiga ordboken av att språket ändå hunnit utvecklas ytterligare nästan 40 år sedan arbetet inleddes. Grundmaterialet hade även haft besvärande luckor med avseende på både vissa tidsavsnitt och viss litteratur. Behovet av ett supplement stod sålunda klart redan 1956, och DSL åtog sig också ett sådant projekt – där det dock aldrig var tal om annat än att komplettera beskrivningen fram till 1955, inte fortsätta att följa språkutvecklingen. ODS skulle alltså därmed komma att bli en enbart historisk ordbok täckande danska språkets historia under omkring 250 år.

Supplementarbetet leddes till att börja med av ovan nämnde Glahder. Han ersattes vid sin pensionering 1964 av Anne Duekilde som huvudredaktör. Arbetet bedrevs länge med ambitiöst huvudfokus på materialinsamling och endast förberedande redigering; först 1987 utgavs ett provhäfte. Kommet så långt avkastade emellertid arbetet sedan raskt i allt fem supplementband (ODS-S 1992–2005). Duekilde efterträddes 1998 av Henrik Andersson som huvudredaktör. Vid supplementets egentliga redigering har sammanlagt åtta redaktörer bidragit med artiklar, varav tre dock endast i kortare avsnitt av det första bandet (se ODS-S, bd 1, s. XXI).

Bara en månad efter publiceringen av det sista supplementbandet, i november 2005, blev en första version av ODS' huvudupplaga också tillgänglig på nätet (se t.ex. Bojsen & Trap-Jensen 2005, s. 61 ff., Andersson 2006, s. 37 f.). I ett uppmärksammat projekt som leddes av Kompetenzzentrum i Trier och utfördes i Kina hade samtliga band digitaliserats genom att skrivas av i sin helhet av två oberoende lag av skribenter som inte kunde danska. Enligt Andersson (2006, s. 38) tog det cirka nio månader för det kinesiska teamet att skriva av hela ODS. De två olika versionerna samkördes, och textställen som inte stämde överens kontrollerades och rättades. Resultatet blev en digital version som var en bokstavstrogen återgivning av den tryckta förlagan, i princip helt utan korrekturfel. Denna digitala version av ODS blev den första komponenten i den lexikografiska portal som tillhandahålls av DSL på webbadressen *ordnet.dk* (se vidare avsnitt 3 nedan).

2 Det lexikografiska innehållet i ODS

Iakttagelserna i det följande avsnittet grundar sig inte på något sätt på en genomläsning av hela ODS – enbart på mångårigt bruk av ordboken och därtill några inför denna jubileumsanmälan gjorda kortare stickprovsläsningar i början, mitten och slutet av verket (i bd 1, 14 och 27). Vi har därvid förvisat oss om att olika redaktörer blivit företrädda på ömse håll. Dessutom har vi givetvis tillgodogjort oss vad som finns skrivet om ODS, inte minst Poul Lindegård Hjorths sentida brukshandledning (1970) och de av trycket utgivna *Redaktionsregler* för ordboken (utgivna 1917 med ett tillägg 1925).

När det gäller lemmaurvalet tar ODS sikte på allmänspråkets ordförråd (med undantag av egennamn) och avgränsar därvid detta mot dialektala, slangartade och exklusivt fackspråkliga ord, men också mot främmande ord som inte vunnit allmän spridning (jfr med Dahlerup 1915, s. III f., *Redaktionsregler*, § 113–122, liksom med Hansen 1970, s. 123 ff.). Som Lindegård Hjorth (1970, s. 23) framhåller innebär avgränsningen mot slangen inte något brott mot ordbokens deskriptiva grundhållning; den värdering som görs gäller huruvida ett ord fått spridning i allmänspråket eller inte. För vissa i redigeringsarbetets samtid var ODS i själva verket utmanande frikostig med vulgärare delar av ordförrådet (Hansen 1970, s. 119, Andersson 2006, s. 31). I förhållandet till främmande ord kan ordboken för en senare tids brukare ibland framstå som väl återhållsam, men Lindegård Hjorth (1970, s. 25) menar att det här snarare handlar om förskjutningar i det allmänna språkbruket som ägt rum efter respektive redigeringsstillfälle (jfr också med Hansen 1970, s. 124 f.). ODS-S har sedermera kompletterat med ett mycket stort antal främmande ord (Andersson 2006, s. 35).

2.1 Åtkomststruktur (i trycket)

ODS redovisar sina artiklar i strikt alfabetisk ordning. Det innebär att sammansättningar eller avledningar till ett visst simplex mycket väl kan interfolieras av helt andra ord som alfabetiskt bryter deras räcka. I den mån sammansättningarna alfabetiskt följer efter varandra redovisas de emellertid i svit (såvida de inte kräver en så omfattande beskrivning att de helt enkelt fått utgöra helt självständiga artiklar). Normalt låter sig förleden hos sådana från huvudordet skilda sammansättningar ändå identifieras utan större problem; länkningen till olika betydelsemoment hos förleden görs genom en angivelse inom hakparentes. Homografer numreras med framförställd romersk siffra, och detta används också i dessa hakparente-

ser, till exempel »**balde-bred**, adj. [I.1.1]«, vilket alltså ska förstås så att förleden förs till I. **Balde** moment 1.1.

Variantformer med avseende på förleden sambehandlas, men det finns då alltid också en hänvisning. Man kan alltså alltid leta på alfabetisk plats i den tryckta ODS och få besked om huruvida det sökta ordet finns i ordboken. Vid hänvisning till en behandling inne i en artikel kan till och med radnummer ges, till exempel »III. **mis**, adv., se *mis*- sp. 138⁴⁵«.

2.2 Uttal och morfologi

ODS' uttalsangivelser använder en notation som går tillbaka på Otto Jespersens och hade anpassats för ordbokens bruk av Brøndum-Nielsen. (Anvisningar för hur notationen ska tillämpas utvecklas i redaktionsreglerna från 1917 på inte mindre än tolv sidor). Den fonetiska ambitionen är högst väsentlig, inte minst om man jämför med SAOB:s i huvudsak rätt grova ljudbeteckning. Möjligen speglar denna skillnad mellan de båda ordböckerna den skillnad som finns mellan de två systerspråken med avseende på avståndet mellan stavning och uttal. Också om normen för det uttal som anges i ODS är »Udtalen i trykstærk Stilling i dialektfrit Dansk« (*Redaktionsregler*, § 19), krävs det mycket mer fonetisk finess för det än för motsvarande svenskt uttal. Dessutom snålar ODS – trots denna norm – inte heller med alternativa uttal, vilket också är mer i Dahlerups (1907, s. 76) ursprungliga anda. Även stilistiskt eller regionalt inskränkta uttal redovisas regelbundet. Lindegård Hjorth (1970, s. 62 ff.) anmärker emellertid att avhängigheten av Jespersens notation dels lett till en redan från början föråldrad rikspråksnorm, dels gjort uttalsangivelserna »unødigt fintmærkende« i vissa hänseenden (så för *n*-ljudet) men »i andre ikke er fintmærkende nok« (så för *a*-ljudet).

I den morfologiska redovisningen är ODS i gengäld mindre detaljerad än SAOB. Förvisso ges utöver den levande böjningen i förekommande fall också äldre varianter, men i sistnämnda fall ges det ofta bara källor för den avvikande böjningen. Dessa källor är snarare exempel på varianten än ett första- och sistabelägg (vilket är så enastående centralt i SAOB:s beskrivningsmodell). Ibland ges ett flertal exempel, så i [**Mis**]-**brug** där den döda pluralen på *-e* beläggs med inte mindre än fem källor. Ibland ges inte heller källor för den äldre böjningsvarianten, så i **Badskær** för plural, ibland däremot för (jämbördigt) levande former, så i V. **mod** för de båda neutrumvarianterna. Överhuvudtaget synes ODS' huvudambition snarast vara att genom exempel belägga det som hävdas, inte att redovisa beläggens kronologi. *Redaktionsregler* anger sålunda för just böjning att äldre former

redovisas »som Regel med Henviſning til et Par Hovedsteder for Ordets Forekomst« (§ 58), och »Hovedsteder« ſka uppenbarligen inte tolkas ſom äldſta och yngſta beläggſtälle. Böjningsredoviſningen i ODS är alltså överlag rätt ſummarisk, ockſå när äldre alternativformer finns – men utförlighe- ten tycks ha tilltagit i ſenare band, åtminſtone delvis ſannolikt till följd av att materialet blivit fylligare (jfr med Lindegård Hjorth 1970, s. 29 f.).

2.3 Etymologi och bruklighet

ODS-artiklarnas inledande del, deras »huvud« (motsatt betydelsebeskrivningen), avslutas med en halvfet parentes, vari ordets etymologi men ockſå deſs bruklighet redovisas. Utgångspunkten i etymologin är förſtås förekomsten i äldre danſka, det vill ſäga danſkan före 1700, »ſaaledes, at man altid af Ordbogen kan faa Oplyſning om, naar Ordet förſt findes i Danſk« (*Redaktionsregler*, § 65). På det viſet ger alltså ODS beſked ockſå om förhållanden i ſpråket före deſs egentliga beſkrivningsperiod. Härutöver redovisas förekomst av ordet i de övriga nordiſka ſpråken och därnäst de övriga germanska, åtminſtone engeliſka, tyſka och gotiſka. Däremot nöjer ſig ODS för indoeuropeiſka arvord oftast med att bara ge latiſk och grekiſk motsvarighet (eller i brist på ſådana motsvarighet på ſanskrit). Mer långtgående än ſå är inte ambitionen att ringa in den indoeuropeiſka roten, och i jämförelſe med de andra ſtora hiſtoriska ordböckerna får den etymologiſka redoviſningen ſägas vara lite mindre utförlig i ODS. Henrik Andersſon (2006, s. 33) menar att »fravalget af ſelvſtændige underſøgelſer og problematiſerende etymologier har ſpartet megen tid og bidraget til, at ODS ikke blev en ny ſkandale a la Videnskabernes Seliſkabs Ordbog«.

Lite ſpeciellt i ODS är att etymologiparenteſen ſom ſagt även ger utrymme åt den bruklighetsangivelse ſom gäller hela ordet. Parenteſen kan för övrigt ockſå rymma andra upplyſningar, till exempel ges på detta ſtälle i artikeln **Ækvator** en beſkrivning av äldre beſtämdehetsböjning. Utöver kronolektiſka inſkränkingar (ſåſom dödkors, »næppe br.«, »l. br.« (= *li-det brugt*), »ſj.« (= *ſjældent*)) kan bruket anges vara inſkränkt till viſſt fackområde, viſſt geografiſkt område eller viſſ ſtilart.² Flera av ODS' bruklighetſetiketter är bildtecken, inte bara dödkorſet, vilket bidrar till ODS-textens grafiſka karaktär. Deſſa tecken ſätts deſsutom, om de gäller

2 För denna anmälanſ författare, alla ſkåningar, är det intreſſant att lägga märke till att *Redaktionsregler. Tillæg* (§ 245) anbefaller att ord ſom ännu finns kvar i ſkåniſka inte bör åſättas dödkors. Än lever den gamla öſtdanſkan! (Eller levde åtminſtone när det begav ſig).

ordet i sin helhet, före uppslagsordet, varigenom de grafiskt blir ytterligare framhävda. Fastän det alltså finns en fast uppsättning standardetiketter inom respektive kategori, finns det också utrymme för redaktörens individuella utformning av dessa angivelser. Till exempel anges **baldyre** vara »poet., foræld. samt (om en slags hedebosyning, se *Baldyring*) haandarb.; endvidere i levende brug i jy. i overf. bet.: prygle brun og blaa, medtage ilde olgn.« I Duekilde 1974 redogörs utförligt och systematiserande för ODS' rika flora av bruklighetsangivelser.

Uppenbart har det frikostiga bruket av dödkors i ODS' tidiga band oftast ersatts av det varligare »nu næppe br.« i senare band. Båda dessa inskränningar har ofta mildrats i ODS-S. (Se Hansen 1970, s. 114, Andersson 2006, s. 33). Lite speciellt i sammanhanget är att ODS-S, som ju inte beskriver sin samtids språk, har fått ge brukligheter som gällt för ett språktillstånd upp till 50 år innan de formulerades (jfr med Duekilde 1995, s. 86 f., 90 f.).

2.4 Betydelsebeskrivning och språkprov

Anvisningarnas omfattning i redaktionsreglerna från 1917 för huvud respektive betydelsebeskrivning i en ODS-artikel står i påfallande omvänd proportion till de faktiska artiklarnas utrymme för respektive del: anvisningarna för huvudet är utförliga, medan de för definitionerna klaras av på en halvsida. I ODS-texten är det emellertid betydelsebeskrivningen som vanligtvis upptar det ojämförligt största utrymmet i en artikel. Den anvisning redaktörerna fick för definitionen var att den skulle vara »affattet paa et godt, rent (men ikke puristisk) dansk Sprog«, »kortfattet og klar, og ikke for specialiseret« (§ 86). En betydelsebeskrivning av ett mer polysemt ord kan givetvis göras på många olika sätt, och det ligger i sakens natur att det är här som en ordboksredaktör (även med mer preciserade anvisningar) har störst utrymme att sätta sin individuella prägel på texten. Det som enligt avsnitt 1 ovan uppenbart varit en fördel för ODS' utgivningstakt är det tveklöst också för den likväl jämförelsevis stora innehållsliga enhetligheten genom verket: det är rätt få olika och huvudsakligen mångåriga redaktörer som satt denna individuella prägel på betydelsebeskrivningarna. Dessa kännetecknas överlag av analytisk skärpa och klarhet och av en välavvägd balans mellan goda generaliseringar och intressanta enskildheter.

I momentstrukturen arbetar ODS med två siffernivåer: 1, 2 och så vidare och därunder 1.1, 1.2 och så vidare. Därutöver kan ytterligare specialfall sättas efter dubbla lodstreck, ett tillvägagångssätt som i längre artiklar ibland utnyttjas flitigt. Undantagsvis möter efter sådana lodstreck under

1.1-nivån en ny numrerad uppdelning, så till exempel i I. **Vrag** moment 4.1: »[...] || nu vist kun i forb. *kaste* ell. *slaa vrag* [...] 1. m. h. t. ting ell. forhold [...] 2. m. h. t. person«. Grafiskt underlättas orienteringen i längre definitioner av att kärndelen i dessa sätts i spärrad stil. (Samtidigt medför det en viss grafisk orolighet).

I större artiklar kan rent formella indelningsgrunder tränga sig in bland de i övrigt semantiska. I till exempel artikeln III. **bag** återfinns sålunda ett avslutande moment 5 som helt enkelt sorterar efter den efterföljande prepositionen, och för huvuddelen av dessa blandas konkreta och abstrakta användningar om varandra och endast undantagsvis urskiljs bildlighet explicit. Hansen (1970, s. 127) anför »praktiske grunde« för ett sådant sammanhållande av detta slags förbindelser, eftersom de vid polysemi annars skulle »blive spredt rundtom i artiklen, hvor det forresten ofte ville være meget vanskeligt rent typografisk at få dem placeret«. I vissa fall kan också en sidoförm av uppslagsordet ges en egen avdelning i betydelsebeskrivningen, så exempelvis **Balle** i artikeln **Balje**. Graderingen av vad som är huvudbetydelser och vad som bara är därunder underordnade betydelser (eller rentav användningar snarare än betydelser) är en av betydelseanalysens mest uppenbara gråzoner, där de olika lösningarna ofta valts utifrån det enskilda ordets egna förutsättningar i fråga om bruk och frekvens. Till exempel har i [**Æble**]-**kage** tre olika huvudbetydelser etablerats för tre olika anrättningar med denna benämning, i [**Æble**]-**suppe** har två olika så benämnda varianter i stället fått samsas under en och samma betydelse.

ODS sätter en heder i – och har enligt vårt förmenande också all heder av – sina utförda, beskrivande definitioner. Dessa kan vara mer eller mindre utförliga och mer eller mindre helgarderande, och här kan man urskilja lite olika individuella preferenser hos redaktörerna. Liksom sina systerordböcker definierar ODS också språkets vanligaste ord, där definitionen med nödvändighet torde te sig svårtillgängligare än det som definieras. Dahlerups (1907, s. 74 f.) ursprungliga – mot Molbech kritiska – tanke var här att man vid de mest välkända orden helt enkelt skulle »spare sig den direkte forklaring og erstatte den med et træffende forfattersted, der belyser nogle vigtige sider af ordets betydningsindhold«; vid »f. ex. navne på sjældnere dyr, planter, redskaber osv.« anser han att »små billeder (som f. ex. i LAROUSSES ordbog) [vil] oplyse mere end mange ord«. Andersson (2006, s. 36 f.) menar att definitionernas komplexitet tilltagit i senare band av verket och finner där fler långa, parentesdiga definitioner – som »ikke [er] behagelige for læseren« – men tillägger att också mindre vidlyftiga sådana ännu går att hitta.

Bara emellanåt nöjer sig ODS med enbart en synonymdefinition – för ord som på ett eller annat sätt är mer perifera än sin synonym. Definitionen kan då bestå av endast denna synonym eller mer explicit av »d. s. s.« = *det samme som* + synonymen eventuellt med angiven homograf- och moment-siffra. Detta senare kan förstås bara göras bakåt i alfabetet (eftersom man ju arbetade sig framåt i alfabetisk ordning), och bruket har därmed bättre förutsättningar i senare band. Det används dock inte helt konsekvent, ens i samma sammansättningsramsa. Jämför »[Æble]-møl [...] d. s. s. [Æble]-spindemøl« med »[Æble]-kage [...] 1) æbleskive (2)«. Sammansättningar definieras överlag vanligen mer sparsmakat, och här kan det också förekomma att ett språkprov får ersätta definitionen, så till exempel på **Bade-spejl**.

Som vi redan varit inne på är beläggens kronologi inte av central betydelse i ODS, och detta går igen vid redovisningen av språkprov. Nog för att dessa för det allra mesta står i kronologisk ordning (om än inte undantagslöst), men de får inte sin datering utsatt vid citeringen. Därmed får den som vill utröna de citerade källornas datering gå omvägen om källförteckningen där årtal förstås ges (jfr med Malmgren (2012, s. 312) som beklagar detta i sin jämförelse med SAOB). Det är dessutom så att *Redaktionsregler* (§ 89) anger att litterära citat ska ordnas efter författarens debutår. Man skulle alltså kunna säga att man här kronologiskt tar sikte på snarare språkbrukarens än det enskilda språkbrukets ålder – för sakprosa däremot det senare. (Jfr också med resonemanget i Jacobsen & Juul-Jensen 1918, s. XXXIX). En annan detalj i sammanhanget är att ODS har ett särskilt tecken för att utmärka språkprov hämtade ur redaktörens egen fatatur, nämligen ett streckat lodstreck efter exemplet.

Som så ofta med den informationstäta och avskalade text som ordboksdefinitioner vanligtvis utgör, så är språkproven i ODS ofta förlösande för att få en tydligare förståelse av vad som egentligen skiljer det ena betydelsemomentet från ett annat snarlikt. De citerade språkproven är oftast mycket väl och omsorgsfullt valda. Samtidigt ger ODS rikligt med glimtar ur den danska litteraturhistoriens glansnummer. Lindegård Hjorth (1970, s. 27) slår fast att den »nok delvis kan fungere som en nøgle til klassisk dansk litteratur«, också om det inte varit huvudsyftet och därför inte heller konsekvent genomförs. Om man därutöver skulle vilja få smakprov på all den litterära danska av allt annat möjligt slag som kommit på pränt under ODS' långa beskrivningsperiod, kan man som läsare ibland beklaga att ordboken genomgående synes favorisera just de mest kända författarna. Detta anbefalls uttryckligen i *Redaktionsregler* (§ 91) och inskräps sedan ytterligare i tillägget från 1925 (§ 254: a) med ett krasst utrymmessparande argument:

For at undgaa lange bogtitler ell. titelforkortelser for ubetydelige og lidet kendte bøger bør man kun medtage citater fra saadanne bøger, naar det er absolut nødvendigt.

Den litteraturhistoriska kanon har uppenbarligen varit en klart prioriterad del av ODS' beskrivningsföremål, till förfång för sådan litteratur som kanhända var mycket läst eller tidstypisk i sin egen samtid (och därmed en viktig del av dåtidens språkbruk) men som sedan fallit i glömska. Att språkprovsvurvalet för skönlitteraturen på så vis kunde sägas vara mer litteraturhistoriskt än språkhistoriskt motiverad vägs emellertid upp av att ODS också frikostigt citerar vardagslivets sakprosa.

3 ODS i den digitala tidsåldern

Som nämnts ovan är ODS tillgänglig i digitalt format på webbadressen *ordnet.dk*, en lexikografisk portal som tillhandahålls av DSL. ODS utgör en av portalens huvudkomponenter, liksom den modernspråkliga *Den Danske Ordbog* (DDO) och en dansk korpus innehållande 56 miljoner ord: KorpusDK. Portalen lanserades 2009, och den har tidigare recenserats i andra sammanhang, bland annat av Vatvedt Fjeld & Malmgren (2010) som utforskar framför allt resurserna KorpusDK och DDO och sätter in tjänsterna i ett nordiskt sammanhang. Sedan lanseringen har DSL:s ordbokstjänster utvecklats och nya har tillkommit. Bland annat har antalet digitalt tillgängliga ordböcker på webbplatsen utökats. Numera finns också möjligheten att slå upp ord i Meyers *Fremmedordbog*, *Holbergordbog*, Moths ordbok, Kalkars ordbok samt (den ännu inte färdigställda) *Gammel dansk Ordbog*. De två senare utgör oumbärliga resurser för den som är intresserad av ord- och språkhistoria som sträcker sig längre tillbaka än till 1700-talet – ordböckerna beskriver det danska språket under perioderna 1300–1700-talet respektive cirka 1100–1515 (mer om de övriga tre ordböckerna nedan i avsnitt 3.2). *Ordnnet.dk* kan med samtliga dessa ordböcker beskrivas som en omfattande ordboksportal som samlar många och viktiga resurser.³

3 På respektive startside till *Holbergordbog*, *Moths Ordbog* respektive *Meyers Fremmedordbog* hittar vi även under rubriken »Se også« en länk till *Renæssancens sprog i Danmark*, en »web-baseret ordbogs- og tekstbase om dansk og latin i perioden 1500-1700«, presenterad ihop med *Diplomatarium Danicum*.

En nyhet från senare år är att flera av DSL:s ordböcker även tillhandahålls som appar för småskärm. Dessa granskas närmare i avsnitt 3.2.

3.1 Nätversionen av ODS

De tre komponenterna DDO, ODS och KorpusDK visas sida vid sida på webbplatsens startsida, alla med en ingång i form av ett eget sökfält. En sökning i ett av fälten tar en vidare till den aktuella resursen. Då vi exempelvis söker på »vifte« i ODS' sökfält hamnar vi i den första artikel i ordboken som exakt matchar denna söksträng, nämligen substantivet **Vifte** ('redskab til at vifte med') (se bild 1).

The screenshot shows the ODS website interface. At the top, there are navigation links: 'Sideoversigt', 'Tilgængelighed', 'Kontakt', and 'English'. Below this is a header with 'ORDBOG OVER DET DANSKE SPROG' and 'HISTORISK ORDBOG 1700-1950'. There are also tabs for 'ordnet.dk', 'Den Danske Ordbog', 'Ordbog over det danske Sprog', and 'KorpusDK'.

The search bar contains the word 'vifte' and a 'Søg' button. Below the search bar, there is a message: 'Du er her: Forside / Ordbog over det danske Sprog / Ordbog'. A blue box contains the text: 'Ikke det rigtige opslagsord? Se flere ord med samme stavning under søgeresultatet til højre.' Below this, the main entry for 'Vifte' is shown: 'I. Vifte, en. [væfðs] (især dial. Vøjde, Vøjte. For Sandhed.II.168. LandbO.I.335. Sal.²X.905. Uff. se ogs. u. bet. 3.). ftt. -r. (ænyd. vefte, væfte, voffte, no. vifte (vifta); til II. vifte)'. Below this, there is a section for 'redskab til at vifte med.' with a sub-entry '1.1) i al alm. Moth.V21. || (jf. Vifter i samt Fje(de)r-, Skorstensvifte; foræld.) d. s. s. Ildvifte. *hun . . lagde dygtig i, og vækkede Luen med Viften. Pram. (Riber.II.37). (konerne) vinder deres lille Kulild med en Halmvifte. NatTid.³²/, 1931.Sønd.8.sp.1. || (landbr.) blæseapparat med 4-6 trævinger paa en aksel til at rense korn med, anvendt i forb. m. en standharpe; ogs. om den med blæser forsynede standharpe; vindharpe. For Sandhed.II.168. Min Mølle er nu godt indrettet med . . ny Gryntrumle med Jerntvist, Vifte og Skalgodssold, m. v. PRasmussen. Blade af mit Liv.(1862).38. LandbO.I.335. Uff. || (foræld.) et i brænderierne anvendt kors med to fløje, der ved omdrejning fremkalder en luftstrøm, som afkøler mæskningen i mæskekarret. MO. | ☉ apparat til frembringelse af en stærk luftstrøm, anvendt til ventilation oln.; vifteblæser. Wolfh. MarO. 198. Ida borede sig Vej til Buffet'en og forlangte'.

On the right side, there is a 'Søgeresultat' section with 'Alfabetisk liste' and 'Opslagsord (2)'. The search results list 'Vifte' as a verb and 'vifte' as a noun. Below that is a 'Fritekstsøgning (166)' section with a list of related terms: 'hvøfte', 'vøte', 'udhivfte', 'Vøjde', 'vævte', 'Vifte-', 'vøjte', 'Vøjte', 'Strudsevifte', 'Vifteæg', 'Palmevifte', 'Vifteøys', 'Vifteport', 'Viftekalde', 'Vifteblad', and 'rul ned'.

Bild 1. Sökresultat för söksträngen »vifte« i ODS-komponenten i ordnet.dk.

Den aktuella artikeln visas i sin helhet mitt i visningsfönstret. I högerkanten ges ett utförligare sökresultat som fördelas under två rubriker: »Opslagsord« och »Fritekstsøgning«. Under den första rubriken listas

alla uppslagsord som exakt matchar söksträngen, det vill säga **Vifte**, substantiv, och **vifte**, verb, i föreliggande exempel. Under den andra listas alla artiklar vari söksträngen återfinns, antingen som en del av uppslagsordet (se t.ex. **Strudsevifte**) eller någonstans i texten (se t.ex. **hvøfte** som utgör en hänvisningspost till **vifte**, verb). I högerkanten återfinns också fliken »Alfabetisk liste« som möjliggör navigering i ODS' lemmalista.

I vänsterkanten syns en lång rad länkar som dels ger ytterligare sökhjälp, dels erbjuder information om hur ordboken är uppbyggd och om dess historia. Webbssidans struktur avslöjar således redan vid första anblicken att det digitala mediet erbjuder ett spännande mervärde och nya ingångar till ordboks innehållet.

Under rubriken »Se også« i vänsterkanten kan man dessutom på ett smidigt sätt klicka sig vidare till de ovan nämnda kompletterande språkliga resurserna i ordnet-portalens, och under rubriken »Relaterede søgninger« är det enkelt att upprepa den nyss utförda sökningen i portalens två andra huvudkomponenter. Här finns nämligen direktlänkar till söksträngen »vifte« dels i den nudanska ordboken DDO, dels i textsamlingen KorpusDK.

Som tidigare nämnts är innehållet i nätversionen av ODS en bokstavs-trogen återgivning av innehållet i den tryckta förlagan. I en första omgång digitaliserades endast de ursprungliga 27 banden (samt källförteckningen och förkortningslistan i bd 28), men enligt information på ordboksportalen har nu även de flesta nya artiklar från supplementbanden infogats i nätdorbboken (ordnet.dk/ods/fakta-om-ods/fra-bog-til-skerm). Alla tillägg och ändringar till redan existerande artiklar har dock inte ännu kunnat arbetas in. Huruvida en artikel är hämtad från huvudupplagan eller från supplementet anges längst ned i varje artikel, tillsammans med uppgift om tryckår.

Fastän innehållet motsvarar den tryckta förlagan, har den digitala versionen fått ett något förändrat presentationssätt som underlättar läsningen. Varje undermoment börjar på ny rad, och vissa ledord i ordbokstexten har fått avvikande (blå) färg. Det finns emellertid mer att göra vad gäller att ta tillvara det digitala mediets möjligheter. Ännu har inte hänvisningarna inom och mellan artiklarna gjorts till klickbara länkar, något som förhoppningsvis kommer att kunna ske i framtiden. Det hade varit värdefullt om även källhänvisningarna blev klickbara, så att man enkelt och smidigt kunde se verkens författare, fullständiga titel och publiceringsår.

Som redan sagts utförs två parallella sökningar i ordboksinnehållet då en söksträng skrivs in i sökfältet, en bland uppslagsorden och en i hela ordboksinnehållet. Det går också att bredda resultatet genom att använda sig av jokertecken, antingen stjärna (*) som betyder »vad som helst« eller frågetecken (?) som betyder »ett tecken vilket som helst«. Vidare är det möjligt att begränsa sökningarna till en viss ordklass. Trots att detta inte specificeras i sökhjälpen går det också att fritextsöka på flera ord samtidigt, vilket är positivt. Samtliga funktioner är användbara och välfungerande. Detta hindrar förstås inte att man som användare kan ha önskemål om framtida förbättringar.

Ibland kan det vara svårt att hitta fram till rätt uppslagsord. Möjligheten att hitta rätt skulle kunna förbättras genom att sidoformer får status som uppslagsform. Formen *vaare* anges exempelvis som en äldre sidoform till substantivet *vare* (‘synligt ell. hörligt tegn, der tjener som meddelelse, paamindelse’). Om vi söker på »vaare« i ODS’ nätversion visas den relevanta artikeln, nämligen II. **vare**, som en av åtta poster under rubriken »Fritekstsøgning«. Vi hade hellre sett att den fick en mer framskjuten position genom att anges under rubriken »Opslagsord« (tillsammans med **vaare**, verb).

Det hade också varit fint om svaren från fritextsökningarna hade kunnat visas i konkordansform så att man kunde se den aktuella söksträngen i sitt sammanhang utan att behöva klicka sig in på varje enskilt svar. Detta hade givit en helt annan överblick över sökresultaten. Ett tredje önskemål är möjligheten att söka bara i vissa specifika delar av artiklarna, exempelvis i artikelhuvudet eller i definitionerna.

3.2 DSL:s ordböcker i appformat

Numera tillhandahålls DSL:s ordböcker alltså även som appar för småskärm. Eftersom detta är den allra senaste tekniska förnyelsen av ODS-traditionen ska vi i det följande granska just apparna lite närmare och se hur det formatet påverkar ordboken. Först och främst ska sägas att det är ett imponerande antal ordböcker man tillgängliggör i appformatet. Förutom ODS, som är huvudfokus i den här artikeln, tillhandahålls appar för DDO, Moths ordbok, *Holbergordbog* och Meyers *Fremmedordbog*. Apparna är utvecklade av DSL i samarbete med företagen Dviance och Miracle A/S. Samtliga är gratis tillgängliga och fungerar med både iPhone- och Android-telefoner. Gemensamt för alla är att de ställer krav på tillgång till internet för att kunna användas.

Kort om de olika ordböckerna⁴

DDO är den stora modernspråkliga ordboken vars tryckta förlaga gavs ut i sex band mellan 2003 och 2005. Den digitala ordboken innehåller cirka 100 000 ord och uppdateras löpande. Moths ordbok är ett dansk-latinskt och latinsk-danskt lexikon utarbetat av ämbetsmannen Matthias Moth (1649–1719). Moth arbetade från 1686 och fram till sin död med att samla in och sammanställa material över sitt samtidspråk, men ordboken publicerades inte förrän 2013 – nästan 300 år efter hans död. Ordboken innehåller mer än 100 000 artiklar och är unik i det avseendet att den återger mycket av talspråksnära allmänspråk från upphovsmannens samtid. Upplysningssmannen och författaren Ludvig Holbergs samtliga danskspråkiga verk utgör materialet till *Holbergordbog*. Den digitala utgåvan baseras på den tryckta förlagan som gavs ut i fem band 1981–88. Ludvig Beatus Meyer (1780–1854) är upphovsmannen bakom Meyers *Fremmedordbog*. Ordboken gavs ut i en första upplaga 1837 och har sedan dess kommit i flera upplagor och utgåvor. Det är en historisk ordbok över främmande ord från framförallt latin, franska, tyska och engelska som innehåller mer än 80 000 uppslagsord. Den digitaliserade versionen bygger på den åttonde upplagan från 1924.

Ordboksapparna – innehåll och utseende

Samtliga appar bygger innehållsligt på och utgör förenklade varianter av de digitala versioner av ordböckerna som finns tillgängliga på *ordnet.dk*. Vi undersöker android-versionerna.

Grafiskt uppträder samtliga fem appar i samma kostym (se bild 2 nedan). Designen är enhetlig och tilltalande: övervägande blå och grå färgtoner med uppslagsord i rött. DSL:s logotyp syns högst upp till vänster och avtecknar sig diskret i bakgrunden. Det är avskalat och enkelt. Apparna är lättmanövrerade och sökfunktionerna basala. Det är också häri appars fördelar bör ligga, tycker vi. Det ska vara lättanvänt, snabbt och enkelt. Gränssnittet består av en tydlig sökruta uppe i mitten och under hemfliken (markerat med ett hus), under rubriken »Tilfældige opslagsord« (eller »Dagens ord« i DDO-appen⁵), presenteras ett antal slumpmässigt (antar vi) utvalda ord för att locka användaren att botanisera bland ordböckernas artiklar.

4 Uppgifterna här och i det följande bygger helt på den information om ordböckerna som DSL presenterar på *ordnet.dk*.

5 Dagens ord i DDO-appen marknadsförs även med så kallade pushnotiser.

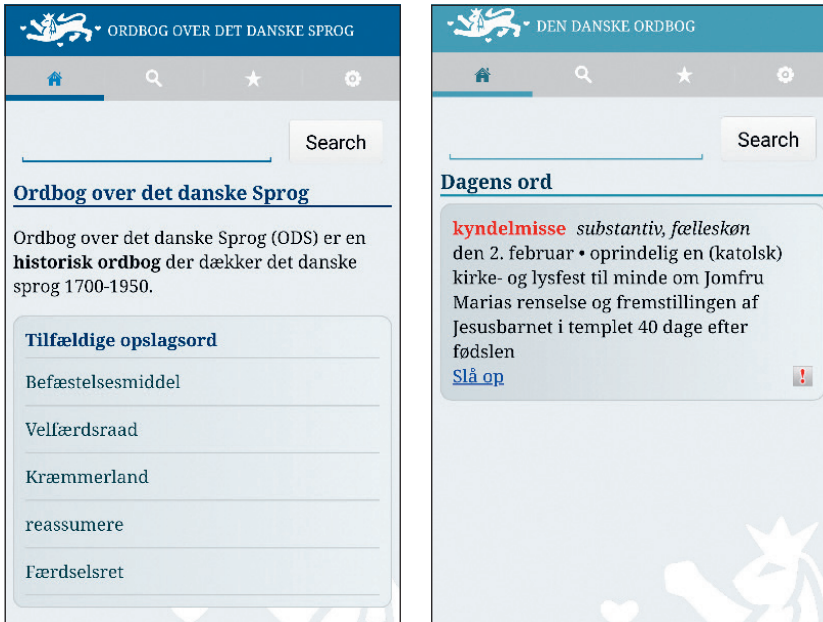

Bild 2. ODS och DDO i appformatets androidversion.

Bild 3. Matchade sökresultat i DSL:s fem ordboksappar.

Det är inte bara utseendet som är enhetligt, utan sökfunktionen mellan de olika ordböckerna är också samordnad. Söker man i en ordboksapp visas samtidigt matchande träffar i de övriga ordböckerna längst ner på skärmen (se bild 3). Detta är en utvidgad tjänst i förhållande till nätordböckerna på *ordnet.dk* där en liknande funktion finns, men bara i de fall där ordet inte gav träff i den aktuella ordboken – där under rubriken: »Ordet findes i en anden ordbog». ⁶ I apparna kan man således med ett enkelt tryck ta sig till motsvarande artikel i en annan av DSL:s ordböcker. Funktionen tycker vi är väldigt bra. Den visar förtjänsten av att samla flera ordböcker på samma ställe och ger möjligheter att jämföra hur man har definierat samma ord vid olika tidpunkter och öppnar för olika perspektiv på ords betydelser. Vi tycker också att själva den grafiska presentationen (klickbara länkar i en klart avgränsad grå ruta) framträder tydligare i appens mindre skärm än i de motsvarande artiklarna i nätordböckerna på *ordnet.dk*, där den ofta måste samsas med mycken annan information och därför skymms lite.

För att få ut maximalt av funktionen att jämföra olika ordböckers artiklar förutsätts man dock ha laddat ner DSL:s samtliga ordboksappar till sin mobiltelefon eller surfplatta och här ställer vi oss lite frågande. Vi undrar vilka de tänkta användarna är. Nedladdning av fem olika ordboksappar att spara på sin enhet är snarast något för dedikerade användare och användare med avancerade behov. Vidare är frågan förstas om denna typ av användare (som snarast använder ordböckerna i professionen eller åtminstone får räknas som verkliga inbitna ordboksentusiaster) har störst nytta av ordböckerna i appformat med på det hela taget förenklade sökfunktioner och en mindre portion information om varje ord presenterat på en mindre skärm? Vi tänker oss att användaren med behov av att jämföra ett uppslagsord i exempelvis ODS med motsvarigheten i Moths ordbok inte primärt är ute efter enkelhet och snabbhet, utan snarare efterfrågar funktionalitet, så mycket information som möjligt och kanske möjligheten att kunna växla mellan fönster och flikar. Vi tänker vidare att antalet användare som snabbt och enkelt behöver slå upp ett historiskt (främmande) ord i sin app sannolikt är ytterst begränsat. Och eftersom apparna ändå kräver anslutning till internet är frågan vad vinsten för användaren är med appformatet kontra småskärmsanpassad webbsida. Den enda vi kan föreställa oss är att ordboksapparna i distributionsplattformen gör användare uppmärksamma på att ordböckerna faktiskt existerar i digitalt skick. När

6 Vi har dock noterat delvis motsvarande funktion (matchade träfflistor) mellan DDO och ODS, under rubriken »Relaterede søgninger«.

det gäller att använda ordböckerna föredrar vi dock nätversionerna på portalen *ordnet.dk*. Det ovan sagda gäller Moths ordbok, *Holbergordbog* och Meyers *Fremmedordbog*. Vid ordböcker som beskriver modernt språk kommer appformatet mer till sin rätt. Bland DSL:s ordboksappar blir då framförallt ODS och DDO relevanta. I det följande tittar vi därför närmare på dem och lämnar nu de övriga därhän.

ODS-appen och DDO-appen

Vi börjar – som sig bör i detta sammanhang – med att rikta blicken mot ODS. Som nämnts ovan bygger innehållet i DSL-apparna på nätversionerna av ordböckerna på *ordnet.dk*, och några av de sökfunktioner som finns där har följt med till appformatet, medan andra inte har gjort det. För ODS' del känner vi bland annat igen den sökhjälpsfunktion som innebär att det då man börjar skriva in bokstäver i sökfältet dyker upp en lista under sökrutan med de uppslagsord i ordboken som inleds med de aktuella bokstäverna. Funktionen visar med andra ord vilka uppslagsord man har att välja på. Även den stavningshjälp som erbjuds under rubriken »Mente du« finns tillgänglig i ordbokens båda digitala format. Om man som användare stavar ett ord fel presenteras med denna hjälpfunktion en lista med förslag på stavningsmässigt närliggande ord. Båda dessa funktioner är utmärkta och användbara (inte minst för oss som har annat modersmål än danska). Bland funktioner som inte har följt med saknar vi framför allt möjligheterna att utföra fritextsökningar och trunkerade sökningar (sökning med jokertecken). I synnerhet det senare är en funktion som vi ofta använder i våra svenska ordboksappar.

Liksom i ODS' nätversion på *ordnet.dk* är hänvisningar till andra uppslagsord inte klickbara länkar, inte heller källangivelserna i citaten. Detta är förstås inte oväntat, men särskilt förargligt i det senare fallet eftersom källorna inte kan uttydas i själva appen. En annan sak som hänger med från nätversionen är det lite förvirrande bruket att i hänvisningar växla mellan framförställd upphöjd och efterställd romersk homografsiffra (se bild 4).

Bild 4. *Douche*¹ = I. **Douche**.

Att *Douche*¹ är ekvivalent med I. **Douche** är inte helt självklart, utan något användaren får räkna ut själv. Även om detta är en fråga på detaljplanet, hade den kunnat lösas på ett snyggare sätt när nu tillfälle gavs. Det ska likväl understrykas att det förstås inte är ett helt enkelt arbete att omstöpa ODS' komplexa och hierarkiska struktur till appformatet, det är vi medvetna om. Detta är också en anledning till att artiklarna även i appen ofta upplevs som tunga och kompakta, och att det också är svårt att se skillnad på definitionstext och citat. (Gränserna mellan de olika betydelsemomenten å ena sidan, och de olika artiklarna å den andra är dock klart och tydligt markerade). Men som språklig resurs menar vi ändå att appen har ett värde för den som har intresse av betydelseutveckling, vill ha utförliga definitioner och som har lite tålamod.

Med DDO-appen råder det däremot ingen tvekan – den är en väldigt överskådlig, grafiskt tilltalande och tydlig ordboksapp. I fråga om tydlighet är den snarast till och med bättre än nätversionen. Ordboksartikelns olika kategorier är klart åtskilda och i regel tydligt markerade – även om vi reagerar på att den avdelning som i ordnet-versionen återfinns under rubriceringen »Faste uttryck« saknar rubrik i appen. I appen presenteras denna avdelning å andra

sidan i en och samma position i artikeln, i nätversionen hittar vi den ibland i vänstermarginalen, ibland underst i artikeln och ibland på båda ställen.

Ordboken utnyttjar appformatets fördelar: att söka i ordboken går snabbt och är enkelt. En bidragande orsak till detta är bland annat att hänvisningsposter i lemmalistan gjorts till klickbara (eller snarare »tryckbara«) länkar, vilket underlättar vägen fram till rätt uppslagsord när man söker på böjda former eller stavningsvarianter av ord. En ytterligare finess är att man automatiskt dirigeras om till rätt artikel om böjningsformen eller stavningsvarianten man sökt på saknar homografer; således leder en sökning på (preteritumformen) »sprang« oss direkt till uppslagsordet **springe**.

Det går också att söka på hela (eller delar av) flerordsförbindelser, vilket är till stor hjälp för användaren. Skriver man exempelvis in »vej og vind« i sökrutan hamnar man rätt direkt – utan att behöva känna till eller gissa sig fram till ordbokens principer för presentationsordningen (är uttrycket beskrivet i artikeln **vej** eller **vind**?). Den ovan nämnda *Mente du*-funktionen hjälper en även i denna app (liksom för övrigt i resten av DSL-apparna) att hitta fram till rätt ord om man har stavat fel. Liksom nätversionen av DDO innehåller appen även ljud – i många fall (ungefär i hälften av dem som vi har undersökt) anges uttal.

Det vi möjligen saknar är något fler sökfunktioner. Också här hade vi uppskattat möjligheten att utföra trunkerade sökningar.⁷ Dessutom tycker vi att de syntaktiska uppgifter som anges under rubriken »Grammatik« på *ordnet.dk* även hade varit relevanta och användbara i appen. Något som vi upplever som en större brist är avsaknaden av en användarhandledning och en beskrivning av ordboken: vilka funktioner finns och hur fungerar de? Nu får man helt enkelt ta reda på det själv genom att testa sig fram. Risken är förstås att användarna missar användbara funktioner. Den information vi kan hitta finns samlad på *ordnet.dk* i storskärmsformat, vilket inte är helt lyckat. När nu DDO-appen föreligger i så fint skick hade det varit trevligt om så många som möjligt kunde använda den så mycket som möjligt.

Avslutning

Sammanfattningsvis är vi mycket glada för DDO-appen. Den är snabb, tydlig och lättanvänd och kompletterar i och med detta nätordboken. Vi ser här ett gott exempel på hur man kan utnyttja de olika formaten till samma

⁷ Vi försöker att söka med hjälp av tecknen * och % men lyckas inte. Det senare leder till och med till att appen automatiskt stängs av.

grundinnehåll. Dessutom är den rent grafiskt trevlig att titta på. Vi hade dock gärna sett en användarhandledning i själva appen. ODS-appen ställer högre krav på användarna, men fyller sin funktion för de initierade. Den största förtjänsten med att erbjuda de övriga äldre ordböckerna i appformat är nog att potentiella användare kan få upp ögonen för att ordböckerna faktiskt finns i digital form. Kanske hade det varit mer ändamålsenligt att de i stället gavs en mer framträdande plats på *ordnet.dk* – med tillägg av småskärmsanpassning och med den utökade matchningsfunktion mellan ordböckerna som nu bara finns i apparna.

4 Slutord

När det nu hunnit gå 100 år sedan den första biten av ODS nådde allmänheten kan vi eftertryckligt konstatera att den beskrivning av det danska språket som verket erbjuder har ett bestående värde redan som gammeldags pappersbok. Så mycket mer glädjande är det att detta jubilerande mästerverk säkrat sin tillgänglighet och relevans också för nya generationer av digitalt socialiserade ordboksanvändare. Med sitt kliv in i ett modernt digitalt format har ODS inte bara ökat tillgängligheten utan också skapat helt nya, tidigare oanade sökmöjligheter (jfr med att Hansen (1970, s. 127) beklagar att det utlovade efterledsregistret till ODS aldrig kom till stånd). Vi har ovan försiktigt efterlyst ytterligare några, men den digitala framtiden har förstås ännu bara börjat. Verner Dahlerup skulle bara veta i vilket behändigt format (i ordets allra egentligaste betydelse) den ordbok han en gång grundlade nu går in i sitt andra århundrade i alla språkintresserades tjänst.

Käll- och litteraturförteckning

- Andersson, Henrik (2006): ODS – træk af en historisk ordbogs historie. *Lexico-Nordica* 13, s. 25–39.
- Bojsen, Else & Trap-Jensen, Lars (2005): ODS, ODS-S og fremtiden. *10. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog. Aarhus Universitet 7.-8. oktober 2004*, red. af Peter Widell & Mette Kunøe, Århus, s. 58–66.
- Dahlerup, Verner (1907): Principer for ordbogsarbejde. *Danske Studier 1907*, s. 65–78.
- (1909): *Ordbog over det danske Sprog. Prøvehefte. A–Arefistel*, København.
- (1915): *Ordbog over det danske Sprog fra Holbergs Tid til Nutiden*, udarbejdet og udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Prøvehefte, København.

- (1918): Forord. ODS, bd 1, s. III–X.
- Duekilde, Anne (1974): Brugsbetegnelserne i Ordbog over det danske Sprog. *Danske Studier* 1974, s. 18–54.
- (1995): Hovedværk og supplement. *Nordiske studier i leksikografi 3. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden Reykjavik 7.-10. juni 1995*, red. av Ásta Svavarsdóttir & Guðrún Kvaran & Jón Hilmar Jónsson, Reykjavík, s. 83–92.
- DWB = *Deutsches Wörterbuch*, von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, hrsg. von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Band 1–16 + Quellenverzeichnis, Leipzig 1852–1971.
- Hansen, Aage (1970): 4. Ordbog over det danske Sprog. *Danske opslagsværker*, red. af Axel Andersen, Danmarks Biblioteksskoles skrifter 4b, København, s. 93–130.
- Hast, Sture (1993): SAOB och dess likar. De fyra stora historiska nyspråkliga germanska ordböckerna. En kort redogörelse och jämförelse. *Ord och lexikon. Festskrift till Hans Jonsson 10 juni 1993*, Stockholm, s. 53–84.
- Jacobsen, Lis & Juul-Jensen, H. (1918): Indledning. ODS, bd 1, s. XI–LII.
- Kalkar, Otto (1881–1918): *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, bd 1–5, København.
- Lindegård Hjorth, Poul (1970): *Vejledning i brug af Ordbog over det danske Sprog*, København.
- Malmgren, Sven-Göran (2012): Das schwedische Akademiewörterbuch und das Wörterbuch der dänischen Sprache. *Grosse Lexika und Wörterbücher Europas. Europäische Enzyklopädien und Wörterbücher in historischen Porträts*, hrsg. von Ulrike Haß, Berlin & Boston, s. 301–315.
- Molbech, C. (1859): *Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord tilligemed afledede og sammensatte Ord*, anden, forøgede og forbedrede Udg., København.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*, grundlagt af Verner Dahlerup, udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, bd 1–28, København 1918–1956.
- ODS-S = *Ordbog over det danske Sprog. Supplement*, udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, bd 1–5, København 1992–2005.
- OED = *The Oxford English Dictionary*, second edition (of the corrected re-issue (1933) with an Introduction, Supplement, and Bibliography of *A New English Dictionary on Historical Principles*, vol. I–X, ed. by James A.H. Murray et al. (1884–1928) and Supplement vol. I–IV, ed. by R.W. Burchfield (1972–1986)), vol. I–XX, Oxford 1989.
- Redaktionsregler* [för ODS], København 1917.
- Redaktionsregler* [för ODS]. *Tillæg 1925*, Kjøbenhavn 1925.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utgiven av Svenska Akademien, bd 1–, Lund 1893–.
- Vatvedt Fjeld, Ruth & Malmgren, Sven-Göran (2010): Vård ett besök – om DSL:s nya webbsida *ordnet.dk*. *LexicoNordica* 17, s. 297–311.
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel I–XXIX + Bronnenlijst (1943, 1966) + Supplement I *A–Azuursteen* (1956), ‘s-Gravenhage & Leiden 1882–1998.

Sven Møller Kristensens *Digteren og Samfundet*

Af Lisbeth Worsøe-Schmidt

I 1942 udgav Sven Møller Kristensen (1909-1991) første bind af sit pionerværk *Digteren og Samfundet i Danmark i det 19. Aarhundrede I-II*. Med dette værk, der i et bredt anlagt studie sætter fokus på forholdet mellem litteraturen eller rettere forfatterne og samfundet i perioden fra ca. 1800 til 1914, fik han æren for at grundlægge litteratursociologien i Danmark. Det blev genudgivet i 1965 i Munksgaardserien – i forbindelse med at Møller Kristensen ombyttede sin professorstilling ved Aarhus Universitet med en tilsvarende ved Københavns Universitet i 1964 – og denne billigudgave blev trykt i nye oplag i 1970 og 1974, hvor værket nok oplevede sin egentlige storhedstid. Selv stiftede jeg først bekendtskab med 1974-udgaven, som har været fast inventar i mit eget virke som litteratursociolog. Jeg citerer imidlertid fra originaludgaven, en ph.d.-gave fra min lærer og mentor, Hans Hertel, der efterfulgte 'Mølleren' som professor i litteratursociologi 1980-2009.

Indtil sin ansættelse som professor i litteraturhistorie ved Aarhus Universitet i 1953 virkede Sven Møller Kristensen som freelancer, pioner og iværksætter i mange sammenhænge. Jazzmusikken spillede en overordentlig stor rolle hele hans liv. Han var musikanmelder, redaktør af det første danske jazztidsskrift, *h.o.t.*, udgav en række bøger herom og forfattede jazzoratorier og sange, mest kendt er nok 'Sangen om Larsen' til Kjeld Abells *Melodien der blev væk* (1935). 1936-53 var han lærer ved Kursus for Småbørnspædagoger, kronikør ved *Socialdemokraten* 1942-45, oversætter af moderne amerikansk litteratur, litteratur- og teaterkritiker ved *Land og Folk* 1945-53, konsulent for forlaget Athenæum, redaktør af forlagets tidsskrift 1946-49 og 1950-52 af *Dialog*, det kulturradikale alternativ til det toneangivende *Heretica*-miljø. Og så var han kommunist.

Første del af *Digteren og Samfundet* omhandler guldalderen, mens anden del fra 1945 er centreret om naturalismen 1870-1914, en epoke som også var genstand for hans stilhistoriske disputats fra 1938, *Impressionismen i dansk Prosa 1870-1900*. Anledningen til den store litteratursociologiske undersøgelse er

den moderne tids kriseagtige tilstand i litteraturen, de mange retninger, de formelle eksperimenter, og ikke mindst den store og tilsyneladende haabløse kløft mellem kunsten og menneskene. Det er min hensigt at opspore den udvikling, der fører til disse forhold i nutiden, og derigennem komme til en forstaaelse af dem (I, 9).

Tre ting har slået mig i denne gennemlæsning. For det første det larmende fravær af eksplicit teoretisk ståsted. Møller Kristensen adresserer problemet i indledningen, hvor han beklager manglen på »en prøvet videnskabelig metode til brug for undersøgelser af sociologisk art« (I, 10). For det andet at værket mindre handler om litteratur end om forfattere, eller digtere, som de blev benævnt på den tid, et træk Frederik Schyberg også slår ned på i sin noget sønderlemmende anmeldelse af værket: »Men Sven Møller Kristensen synes i sit litterære Syn fortrinsvis at lægge Vægt paa Meninger fremfor paa Kunst« (Schyberg, 1942). Det kan synes paradoksalt at pionerværket inden for dansk litteratursociologi i højere grad citerer digternes breve og artikler end deres værker i forsøget på at bestemme litteraturens forhold til samfundet. Og for det tredje den selvfølgelighed hvormed han udelukkende har beskæftiget sig med, hvad han kalder den »værdifulde« litteratur.

Møller Kristensen indleder ved med løs hånd at placere sit arbejde i forskningstraditionen, hvor han især vedkender sig gæld til de store danske litteratur- og kritikhistorikere, Vilhelm Andersen og Paul V. Rubow samt til udenlandske forgængere som Fernand Baldensperger, *La Littérature* (1913), Albert Cassagne, *La théorie de l'art pour l'art* (1906), Levin L. Schücking, *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung* (1923), David Daiche, *Literature and society* (1938) og den norske litteraturforsker Lorentz Eckhoffs »lidt vovede« *Adelsmennen* (1938). Desuden står han ved sin gæld til »de to kloge og skarptseende mænd, der levede midt i den periode«, Poul (Martin) Møller og Johan Ludvig Heiberg, som han ofte citerer for at karakterisere forholdet mellem digterne og samtiden.

I mangel på et færdigt, teoretisk fundament fuldender han sin indledning med nogle interessante definitioner, der forsat kan anvendes og diskuteres med udbytte. Publikum deler han i primært og sekundært, hvor førstnævnte er kongenialt med forfatteren eller værket, mens sidstnævnte rummer alle andre læsere som går efter stofflig eller stilistisk/æstetisk underholdning eller »pirring«. I forbindelse hermed diskuterer han litteraturens funktion, som mere kortfattet og præcist opsummeres i næstsidste kapitel af andet bind:

Spørgsmaalet om litteraturens funktion blev diskuteret og besvaret i indledningen til første del af denne bog, hvor det hævdes, at litteratur kun udfylder sin funktion fuldt ud hos – og bliver forstaaet af – de mennesker, paa hvem den virker som en udløsning, afklaring eller uddybelse af relativt ubevidste tanker, følelser, ønsker, forhaabninger o.s.v. og at dette kun er muligt for en begrænset gruppe mennesker, nemlig dem, der er kongeniale med forfatteren eller værket (II, 192).

Denne skelnen mellem det primære og sekundære publikum har Hans Hertel på frugtbar vis appliceret på sin fortolkning og modernisering af Robert Escarpits model over det litterære kredsløb (Escarpit & Hertel, 1972; Hertel, 1996).

De tre afsluttende definitioner er ikke mindre interessante, skønt meget kortfattet beskrevet: *Stof* rummer »det der kan genfortællles«, *teknik* »indbegrebet af de æstetiske og stilistiske fremgangsmaader«, og »hvis digtet tilvejebringer enheden af stof og teknik, saa kalder jeg det »form«. Det fremgaar af de tidligere definitioner, at kun det primære publikum er i stand til at opfatte et kunstværk som 'form'« (I, 19 – min fremhævning). Det er glimrende analyseværktøjer, derfor så meget desto mere forvirrende at Møller Kristensen i kapitlet om »Stof og teknik« ikke blot citerer sine digtere for en anden brug af termerne, men også selv adopterer denne brug, f.eks.: »Formen skal selvfølgelig være i orden, siger Sibbern, men man bør huske paa (...), '(...) saa gør dog Stoffet saa meget hos Mængden (...)« (I, 186). Her anvendes termen »form« tydeligvis synonymt med termen »teknik« og ikke som enheden af stof og teknik.

Første bind er smukt komponeret omkring en akse bestående af kapitlet »Flugt« (I, 106-14), hvor Møller Kristensen fremsætter sin grundlæggende bestemmelse af forholdet mellem guldalderdigterne og samfundet med udgangspunkt i Poul Møllers betragtninger. Digterne flygter simpelt hen fra tiden og den prosaiske virkelighed. Den ældre generations manglende trit med samfundsudviklingen hænger sammen med den forlængede enevælde, herefter følger »det heibergske intermezzo« (1825-30), hvor digterne forsøger at læne sig mod publikum, hvorefter afstanden atter øges i den yngre generation. Men spørgsmålet er jo hvorfor?

Svaret gives i to tempi, begge med reference til Daiche ovenfor og kan kort udtrykkes således: Digterne var produkt af deres akademiske dannelse med hang til åndelige ideer, mens samfundet var i gang med en materialistisk og prosaisk udvikling, hvor åndelige sysler intet havde med hverdagen at gøre for det borgerlige publikum, der i øvrigt på grund af

sin liberalistiske ideologi var utilbøjelig til at lytte til autoriteter uden for sig selv. Dette forklarer tydeligt, hvorfor emnet snarere er digterne og samfundet end litteraturen og samfundet. Møller Kristensen afstår meget karakteristisk fra selv at drage denne konklusion, men skriver i stedet, »I øvrigt skal der ikke drages nogen særlige konklusioner af undersøgelsen. Kapitlerne maa tale for sig selv« (I, 230). Måske er det en del af de taktiske overvejelser, Ad. Stender-Petersen (1942) mener at kunne udlede i sin anmeldelse af værket: »Forfatterens Holdning var derfor sikkert taktisk klog, idet Bogen – uden paa unødige Maade at udæske Oppositionen – ganske roligt gik ud fra den sociologiske Synsmaade som indiskutabelt berettiget Fremgangsmaade«.

Argumentationen udgør naturligvis ikke blot værkets bærende, men også dets blivende værdi. Optakten består af to interessante kapitler om henholdsvis »Det danske publikum« og »Digterne og tiden«. Her folder den venstreorienterede litteratursociolog sig for alvor ud med klasseanalyse og alt, hvad dertil hører. Ved hjælp af optegnelser og analyser af bondestand og almue primært fra den undersøgte periode lykkes det Møller Kristensen på overbevisende måde at indkredse det læsende publikum i guldalderen til fortrinsvis at bestå af borgerskab og akademikere. Herefter følger et længere intermezzo om det 18. århundrede, hvor han bl.a. foretager uhyre interessante studier af subscriptionslister fra perioden, en metode der siden er anerkendt som væsentlig kilde til forståelse af en periodes økonomisk bærende publikum. På denne basis fremsætter han sin hypotese, som altid har været en underliggende udfordring i min egen udforskning af perioden.

det 18. aarhundredes mærkelige og endnu uopklarede kaos af dybe modsætninger som nyttepoesi og førromantik, pietisme og rationalisme har sikkert delvis sociale aarsager (jfr. Rubow: Litterære Studier s. 131). Der findes to kæmpende partier, adelen og borgerskabet, men billedet kompliceres ved at de to retninger krydser hinanden, idet snart frisindede adelsmænd kommer til at tale borgerstandens sag (jfr. Eckhoff), og snart borgere overtager adelige former og synsmaader. (...) Men efter sammenbruddet af den franske revolution kommer den uborgerlige romantik igen, og denne gang for at blive (I, 34).

Møller Kristensen begrundet sin udførlige behandling af 1700-tallet med at »den bliver noget af en arbejdshypotese for det følgende« (I, 33). Til

at begribe publikum og dets smag benytter han stereotyper, der langt hen svarer til samtidens politiske klasseanalyse. Disse kæder han så temmelig håndfast sammen med smagspræferencer, prosaisk og rationalistisk lig borgerlig, følsom og romantisk lig uborgerlig. Det kan måske være en af grundene til, at 1700-tallet falder ham så svært at forstå. Men selv i lyset af senere litteraturhistorier, der i høj grad har været sociologisk anlagt, er det forfriskende at læse hans gennemgang af litteraturen både fra det 18. århundrede og fra guldalderen. Den sorteres og placeres primært ud fra oplag og udgaver, mens hverken litterære, filosofiske eller politiske strømninger spiller nogen rolle i dette kapitel. Her anslår han en streng, som blandt andre Robert Darnton senere udvikler til boghistorie i *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (1984), og som Kristina Lundblad demonstrerer et fornemt eksempel på med *Bound to be Modern* (2014).

I sin opsummering af publikumsanalysen begår Møller Kristensen en lille genistreg. En hovedkilde til analyse og forståelse af tidens strømninger er også her J.L. Heiberg. Denne er bl.a. forfærdet over tidens »Atomisme« og mangel på anerkendelse af »Autoriteten«. Her griber Møller Kristensen bolden i flugten og giver med henvisning til Daiche første del af svaret på sit spørgsmål:

Vilde det ikke være rimeligere med et moderne ord at sige *liberalisme*, som er det borgerlige samfunds saavel økonomiske som kulturelle princip, og som siden det 18. aarhundrede havde været paa stadig fremmarch, i Vesteuropa anerkendt og højt udviklet paa denne tid, men i Danmark fordækt saa længe enevælden varede og opretholdt illusionen om et organisk folk (I, 69).

»Digterne og tiden« underbygger konklusionen med digternes egne stemmer, primært i breve og artikler, men ind i mellem også fra deres værker. Man kunne måske savne tidens eller publikums egen stemme, f.eks. i form af anmeldelser. Den eneste kritiker, der får ordet i dette kapitel, er Poul Møller.

Efter det centrale kapitel »Flugt« følger en række kapitler, der gennemgår elementerne af, hvorfor og hvordan denne flugt fra virkeligheden udfoldede sig. Med udgangspunkt i Henrik Steffens' forelæsninger 1803 viser Møller Kristensen i »Digternes individualisme« pædagogisk hvordan begrebet udvikles fra »personlig tilegnelse« til »bevist bestræbelse for ikke at ligne andre«. Særlig interessant er kapitlet »Den guddommelige

kunst«. Som andre realister, eller måske snarere materialister, er Møller Kristensen ikke i tvivl om, at 'virkeligheden' ligger i 'tingene'. Ligesom med digternes individualisme er han eksemplarisk i sin bevisførelse for guldalderdigternes dyrkelse af kunsten som repræsentant for det hellige og guddommelige. Argumentationen fejler ikke noget. Det er hjemlen han ikke diskuterer eller tilsyneladende sætter spørgsmålstegn ved, men blot tager for givet, og dermed bliver konklusionen naturligvis også fejlbarlig.

Guddommelliggørelsen af kunsten stiller i en vis forstand litteraturen udenfor eller i modsætning til samfundet og menneskene. (...) Herved er der taget et afgørende skridt henimod det stadium, at kunsten er autonom (I, 154).

»Stof og teknik« gennemgår de typiske variationer i guldalderens digtning og kædes elegant sammen med de foregående observationer. Her angiver han så, om end i indirekte form, anden del af svaret på det indledende spørgsmål:

Det kunde endelig betyde meget for løsningen af denne bogs opgave, om man havde en undersøgelse af, hvor stor indflydelse digternes akademiske dannelse har haft paa form og stil. Det vilde være en vigtig faktor til belysning af guldalderlitteraturens primære publikum, en indirekte bevisform, idet man har lov til at slutte at den akademiske viden og dannelse, som digterne lægger for dagen og ligefrem benytter sig af i deres værker, ogsaa maa forudsættes hos et forstaaende publikum (I, 207 f.).

En af de store udfordringer ved denne type litteratursociologiske undersøgelser er, at de kræver tilvejebringelse og strukturering af et kolossalt materiale. I princippet skal forskeren jo fremlægge en analyse af eller et syn på ikke blot litteraturen, men hele samfundet for derefter at foretage sin egentlige undersøgelse af forbindelserne mellem disse i sig selv enorme størrelser. Møller Kristensen er ikke meget grundig i sin samfundsanalyse, da han som nævnt forlader sig på litteraturhistorikere og periodens literære stemmer. I anden del af *Digteren og Samfundet* om naturalismen 1870-1914 går han omvendt til værks, idet han starter med litteraturen og digterne og slutter med publikum. Dette kunne bl.a. skyldes, at bogmarkedsudviklingen havde overflødiggjort subscriptionsen, hvorved en vigtig kilde til publikum savnes. Imidlertid forklarer han selv dispositionen med

det forhold, at »billedet af samfundet og publikum er saa kompliceret«, at han ikke mener at kunne slutte fra samfund og publikum til litteraturens art og form, som tilfældet var med guldalderetiden.

Som i første bind males den litterære valplads med brede penselstrøg ved hjælp af litteraturhistorikere og periodens egne kritikere, bl.a. Georg Brandes. Valdemar Vedel får dog en privilegeret stemme, fordi han

ikke [kan] opfattes som nogen tidstypisk figur og hans meninger ikke som nogen større gruppes, men netop fordi han staar udenfor, i splid med begge lejre, paa et arkimedisk og humanistisk standpunkt, faar hans kritik en meget stor værdi og sikkerhed (II, 28).

Den pessimisme, der navnlig i 1880'erne fulgte det første mere kamplystne udbrud af realisme, impressionisme og naturalisme i litteraturen, forklares ved hjælp af Vedel således: Åndslivet er kuldkastet af »det brutale Regimente uden Omsvøb – af Pengene og af Magten. Pengene fra oven, Pøblen forneden mødes snart i at ringeagte eller næsten hade Kulturen« (II, 36).

Kernepunktet også i dette bind er digternes flugt fra tiden, og i Møller Kristensens optik er det mest radikale udtryk herfor naturligvis 1890'ernes mystik og katolicisme, der »er uden forbindelse med det danske samfunds religiøse strømninger, med grundtvigianisme og højskole, eller indremission; den stammer ikke fra noget lag i folket« (II, 42). Hele værket, og navnlig dette bind, er gennemsyret af en implicit forestilling om, hvordan 'rigtig' litteratur ser ud. Og intet sted som her i forbindelse med symbolismen, der er så fjernt fra hans ideal som overhovedet muligt, bliver det så tydeligt. Omvendt med Nexø og de såkaldte »bondeforfattere«, der næsten inkarnerer hans ideal.

De vedkender sig og akcepterer i tilsyneladende endnu højere grad end de gamle naturalister livet som det er, den eksisterende virkelighed, samfundet og samtiden. De er udadvendte, praktiske, realistiske, for ikke at sige materialistiske (II, 48).

Her eksemplificeres, hvad der kræves af 'rigtig' litteratur. Den skal ikke blot stå i direkte forbindelse med en hel befolkningsgruppe og udtrykke dennes syn på verden, idealer og fremtidshåb, den skal også acceptere og omhandle den foreliggende, materielle virkelighed, »livet som det er«. Man kan undre sig over, at Møller Kristensen ikke med et ord har nævnt

Georg Lukács og hans berømte essay fra 1938, »Fortælle eller beskrive«, hvor realisme defineres som en metode til at gå bag om den umiddelbare virkeligheds overflade og spejle samfundets grundstrukturer og magtfordeling. For det er i høj grad dette ideal, der ligger implicit i hele *Digteren og Samfundet*.

Aksen i dette bind er kapitlet om »Individualisme«, hvor Møller Kristensen forsøger at gå dybere end Julius Bomholts analyse i *Dansk Digtning fra den industrielle Revolution til vore Dage* (1930), der fandt paralleller mellem den politisk-økonomiske liberalisme og individualismen, og undersøge, om der er tale om et egentligt årsagsforhold. På basis af sine store forgængere, Brandes og Vedel, giver han en fornem gennemgang og analyse af individualismen i perioden og opsummerer:

Man maa rimeligvis opfatte smagen saadan, at den liberalistiske samfundsorden, med dens anerkendte frie konkurrence og alles kamp mod alle, har afgivet en yderst modtagelig jordbund for den livsanskuelse, som var baseret paa den moderne videnskab, især darwinismen. Det var som en videnskabelig stadfæstelse af, at liberalismen var selve naturens orden, selvhævdelsen var en naturlig og nødvendig ting, fordi den fremmede udvælgelsen og udviklingen, saavel i samfundet som i aandslivet (II, 72).

Analysen af litteraturen og især digternes opfattelse af deres hverv fuldendes med to fremragende kapitler om »Spørgsmålet poesi« og »Stilen«. I førstnævnte gennemgår han eksemplarisk digternes holdninger til menneskeskildring, det almenmenneskelige samt fiktion og sætter herigennem fokus på et emne, der er ligeså vedkommende i dag, som i den periode værket omhandler, nemlig hvad er det, der gør kunst til kunst. Naturalismens kunstsyn opsummeres således: »Digteren er den, der kan se bedre end andre mennesker, som forstaar at iagttage, gennemskue og analysere livet« (II, 105).

På denne baggrund skulle man forvente en stor optimisme hos Møller Kristensen, for dette svarer jo meget fint til værkets kunstsyn. Imidlertid kommer stilen på tværs. Efter en interessant diskussion af forholdet mellem naturalisme og impressionisme, »Som stil er naturalismen strengt taget kun en teori; i det øjeblik, den skal omsættes i praksis, bliver den til impressionisme« (II, 111), giver han en rammende og overbevisende gennemgang af stilens udvikling henimod den rene »formalisme«, hvor »teknikken bevidst anvendes til at gøre stoffet udvendigt, haandgribeligt

for læser og tilhører« (II, 122). Parret med digternes individualisme og samfundets og (det sekundære) publikums nyhedsjag finder han, »at det primære publikum – baade for det enkelte værk og for den værdifulde litteratur som helhed – bliver mindre og mindre« (II, 132).

Gennemgangen af »Det danske publikum« indledes som i forrige bind med en samfundsmæssig og politisk klasseanalyse, der suppleret med en åndelig eller kulturel analyse fører til tre grupper: Højskolen, socialismen og brandesianismen, hvoraf Møller Kristensen mener, kun den sidste kan danne basis for publikum til naturalismens litteratur. I højskolebevægelsen er »maalestokken moralsk, ikke æstetisk« (II, 150) og »arbejderne har altsaa modsat bønderne en materialistisk filosofi som samlende ide, men derimod – ligeledes modsat bønderne – ikke noget kulturelt program« (II, 152 f.). Atter ser vi stereotyperne i spil, et træk som heldigvis stort set er forladt af den nyere litteratursociologiske forskning. Blandt andet har Jofrid Karner Smidt i sin fremragende disputats om norske bibliotekarers litteraturformidling fundet belæg for, at storlæseres litterære præferencer er uafhængig af social baggrund (Karner Smidt, 2002, 139 & 179).

Som sit modstykke i første bind rummer kapitlet en mængde – for litteratursociologen uhyre interessante – oplysninger om oplag og udgaver af alle periodens væsentlige udgivelser, som ganske vist nok vil trætte den almindelige læser. Problemet er imidlertid her som i alle andre sammenhænge, hvordan man udleder de kvalitative oplysninger af de kvantitative facts. Dette problem står litteratursociologien langt fra ene om, det gælder for enhver undersøgelse, der støtter sig på kvantitative data – og alligevel står kvantitative undersøgelser i langt højere kurs end kvalitative – også i dagens samfund. Møller Kristensen vedstår åbent denne mangel på videnskabelig metode, i stedet benytter han »indirekte metoder og ræsonnement, d.v.s. ved hjælp af stikprøver og tilfældige udtalelser og ved at slutte fra bøgernes indhold og form til publikum« (II, 173), en metode, der siden er blevet god latin i næsten al litteratursociologisk forskning. På denne baggrund konkluderes, at »den moderne litteraturs primære publikum, bliver altsaa: en kreds af frisindede akademikere og kunstnere, som udgør et mindretal indenfor den akademiske verden som helhed, og en del af bourgeoisiet, navnlig kvinderne« (II, 187).

Endelig rummer det afsluttende kapitel »Akademiker, borger, bonde« flere vigtige analyser og diskussioner, hvoraf jeg især vil fremhæve Møller Kristensens diskussion af forholdet mellem sociale og kulturelle gennembrud. Her anfører han, at skønt det moderne gennembrud efter Brandes' og almindelig europæisk og litteraturhistorisk tidsregning, »kommer for-

sinket til Danmark, (...) saa maa man fra et sociologisk synspunkt mene, at det kom ca. en snes aar for tidligt« (II, 209 – kursiv i original). Ganske interessant fandt forfatterne af *Dansk litteraturhistorie*, bd. 4, *Patriotismens tid* (1983, red. Johan Fjord Jensen), der i høj grad var arvtagere efter Møller Kristensen, både hvad angår litteratursociologisk metode og med hensyn til politisk observans, et tilsvarende problem i slutningen af 1700-tallet. Litteraturen var tilsyneladende forud for den samfundsmæssige udvikling, og deres løsning blev at kalde litteraturen et laboratorium, hvor nye føleformer med videre kunne afprøves, inden de blev taget i brug af det ‘virkelige’ folk. Generelt synes Møller Kristensen som mange andre forskere at være blændet af sit ideologiske standpunkt, og det har ind imellem svækket hans fortolkninger og konklusioner. Det er blot mere tydeligt hos Møller Kristensen, fordi han selv stod uden for mængden og den fremherskende opfattelse af samfundet. Svaret på hele værkets forsknings spørgsmål forekommer da også lidt tamt og udokumenteret:

Disharmonien [mellem litteratur og publikum] bunder i samfundets struktur og mekanisme, det liberalistiske samfund, som fremelsker konkurrencen og individualismen. Som samfundet er, tvinges forfatteren til at være som han er, og publikum til at være som det er (II, 223).

»Virkeligheden kommer hele tiden bag på realismen« skriver en af Islands fremmeste – og venstreorienterede – forfattere, Einar Már Guðmundsson, i *Måske er posten sulten* (2002, 15). Netop dette forhold synes at have drevet Møller Kristensens lidt yngre, britiske kollega, Raymond Williams. Han tilførte litteratursociologien, hvad Møller Kristensen manglede i form af såvel kulturteori som litteraturteori gennem en stribe værker som *Culture and Society* (1958), *The Long Revolution* (1961) og *Marxism and Literature* (1977), hvori forholdet mellem litteratur, kultur og samfund undersøges. Et centralt begreb hos Williams er videreudviklingen af Gramscis hegemoni-begreb:

It is a lived system of meanings and values – constitutive and constituting – which as they are experienced as practices appear as reciprocally confirming. It thus constitutes a sense of reality for most people in society, *a sense of absolute because experienced reality beyond which it is very difficult for most members of the society to move, in most areas of their lives*. It is, that is to say, in the strongest sense a ‘culture’ (Williams 1977, 110 – min fremhævning).

Og med blandt andet dette begreb kunne Møller Kristensen utvivlsomt have nuanceret sine konklusioner betydeligt. Trods dette må man konkludere, at han var en fremragende iagttager og analysemester, han var umådelig grundig i sin research og derfor fremragende til at argumentere for sin sag, og endelig var han ærlig omkring sin nye metodes mangler. Med *Digteren og Samfundet* tilførte Sven Møller Kristensen dansk litteraturforskning en uundværlig dimension og en skatkiste af fund og iagttagelser, som fortsat kan inspirere og berige litteratursociologiske undersøgelser.

Litteratur

- Baldensperger, F. (1913). *La littérature, Création, succès, durée* (Bibliothèque de philosophie scientifique). Paris.
- Bomholt, J. (1930). *Dansk Digtning, fra den industrielle Revolution til vore Dage*. København: Fremad.
- Cassagne, A. (1906). *La théorie de l'art pour l'art en France, chez les derniers romantiques et les premiers réalistes*. Paris.
- Daiches, D. (1938). *Literature and society*. London.
- Darnton, R. (1984). *The great cat massacre and other episodes in French cultural history*. New York: Basic Books.
- Eckhoff, L. (1938). *Adelsmannen (De tre kulturformer ; 1)*. Oslo: Gyldendal.
- Escarpit, R., & Hertel, H. (1972). *Bogen og læseren, udkast til en litteratursociologi* (Litteratur og samfund). København: Hans Reitzel.
- Fjord Jensen, J. (1983) (red.). *Dansk litteraturhistorie, [Bind] 4, Patriotismens tid 1746-1807*. København: Gyldendal.
- Guðmundsson, E.M. (2002). *Måske er posten sulten, historier*. Valby: Vindrose.
- Hertel, H. (1996). *500000 £ er prisen – bogen i mediesymbiosens tid* (The Adam Helms Lecture ; 1995). København: Det kongelige Bibliotek, Museum Tusulanum.
- Lundblad, K. (2014). *Bound to Be Modern: Publishers' Cloth Bindings and the Material Culture of the Book, 1840-1914*. New Castle, Delaware: Oak Knoll Press.
- Smidt, J., & Universitetet i Oslo, Det historisk-filosofiske fakultet. (2002). *Mellom elite og publikum, litterær smak og litteraturformidling blant bibliotekarer i norske folkebibliotek* (Acta humaniora 123). Oslo: Unipub.
- Schyberg, F. (1942). Sort Syn paa Litteraturen og Publikum. *Politiken* 16-02-42.
- Schücking, L. (1923). *Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*. München.
- Stender-Petersen, Ad. (1942). Litteratur og Samfund. *Demokratens Kronik* 24-04-42.
- Williams, R. (1958). *Culture and society, 1780-1950*. Harmondsworth: Penguin.
- Williams, R. (1961). *The long revolution*. London: Chatto & Windus.
- Williams, R. (1977). *Marxism and literature*. Oxford: Oxford University Press.

Anmeldelser

Ebba Hjorth (hovedredaktør), Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen og Laurids Kristian Fahl (red.): Dansk Sproghistorie. Bd. 2: Ord for ord for ord. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag & Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2018. 506 sider. ISBN: 978-87-7184-163-3. Vejl. pris: 399,95 kr.

Den nye danske sproghistories bind to er kommet. Forventningerne er store, og lad det være sagt med det samme: Det er et gedigent værk der kommer, en bog som alle med interesse for sproget, dets historie og struktur kan have virkelig glæde af.

Dette binds emne er ortografi, udtale og ordforråd, altså de mindste byggeklodser i sproget. Bogen er inddelt i fem hovedafsnit: Ortografi, Tegnsætning, Udtale, Ordforråd og Ord fra andre sprog. Interessant nok er periodiseringen forskellig i de forskellige afsnit. Den ortografiske beskrivelse og beskrivelsen af udtalen er inddelt i fire epoker: Runetiden, Gammeldansk, Ældre nydansk og Yngre nydansk, mens tegnsætningsafsnittet er inddelt i to: Før 1500 og Efter 1500. Udtaleafsnittet er suppleret med et særligt afsnit om udviklingen i prosodien (tryk, stød, længde), skrevet af Lars Brink. Hvis en anmelder i et tidsskrift som dette må tilkendegive hvilke afsnit hans hjerte i særlig grad slår for, må det blive dette afsnit der dækker nogle vigtige og yderst vanskelige problemer ind med stor virtuositet.

Ordforrådsafsnittet benytter den firdelte periodisering, dog udbygget med specialafsnit der på tværs af sproghistorien behandler særlige typer af ord: Fagsprog, Slang og Navne. Indlånssdimensionen uddybes derefter med tværhistoriske afsnit om de sprog som der lånes fra. Der er reelt også her en kronologi som der disponeres efter, idet de långivende sprog jo har haft deres specifikke periode hvor de har domineret scenen. Netop her spiller sprogets ydre vilkår, som Skautrup formulerede det, oplagt en rolle, og dette historiske og kulturhistoriske moment bliver også inddraget i et passende omfang.

Gennemgående får læserne en fremstilling på et meget højt kvalitativt niveau. Alt er bundsolidt og godt formidlet. Det må dog bemærkes at ingen afsnit kan blive stærkere end den bagvedliggende forskning; det mærker man i de to afsnit om tegnsætning. I sidste afsnit – perioden efter 1500 – kan Henrik Galberg Jacobsen trække på sin egen grundige forskning i tegnsætningens etablering i nyere tid, og resultatet er tilsvarende koncist og velpointeret i sin fremstilling. Heroverfor

står den ældre periode meget svagere; der synes ikke at foreligge særlig omfattende eller velgennemarbejdede forarbejder til en helhedsbeskrivelse, og et af de få der findes, Britta Orlík Frederiksens analyse fra 2004 af interpunktionen i det ældste håndskrift af Skånske Lov, synes ud fra det øvrige materiale som fremlægges i sproghistoriens fremstilling, nærmest at behandle en enkelt, enestående tekst, sådan at undersøgelsens resultater er meget vanskelige at generalisere. Forfatteren af afsnittet, Ebba Hjorth, har i dette tilfælde i virkeligheden skullet samle stoffet sammen fra grunden af, og afsnittet rejser i den forstand langt flere spørgsmål end det kan besvare – af gode og rimelige grunde!

Der er god grund til at rose bogværket for den gedigne og meget pædagogiske billedredaktion. Hele vejen igennem er illustrationerne omhyggeligt tilrettelagt sådan at de virker som en invitation til læseren om selv at se med og selv at finde frem til de faglige pointer i billederne. Dette medinddragende aspekt af bogen er værd at fremhæve – næste generation af sproghistorikere kan begynde her.

Der ligger nogle redaktionelle valg i den organisation som bogen har fået, og det vil komme til at betyde noget for brugerne. Fra Skautrups fremstilling er vi vant med en fremstilling hvor hver epoke havde en overordnet beskrivelse, der så leder over i specialundersøgelser. Den overordnede beskrivelse af epokerne fik vi i bind 1, og den der vil læse om én bestemt epoke og eventuelt forsøge at trænge ind i dens særlige karakteristiske træk, skal nu sidde og slå op i alle 6 bind for at samle stoffet. For de hårdnakkede sproghistorielæsere, der ikke vil gå glip af et mikrogram af stoffet, er problemet næppe til at mærke, men f.eks. for en studerende der skal skrive om et bestemt stykke ældre litteratur, bliver de mange opslag frem og tilbage og de mange ture hen til reolen og tilbage til skrivebordet en ikke ubetydelig fysisk udfordring. Det er naturligvis muligt for de enkelte forfattere at påpege sammenhænge på langs og på tværs af de sproghistoriske epoker. Det sker også; der henvises i dette bind ganske ofte til de kommende bind af værket. Den fare der lurer, er at de sproglige sammenhænge inden for den enkelte epoke kommer til kort. Det bliver spændende at se hvordan dette aspekt af sproghistorien bliver håndteret, men indtil nu ser det ud til at problemet bliver håndteret sobert af skribenter og redaktion.

Andre sider af dispositionen i værket har mere diskutabile sider. Hvis man f.eks. vil vide noget om hvordan udtalens hovedlinjer udviklede sig, skal man ikke se efter i afsnittet om udtale, der primært er lagt an på at diskutere variationen i de enkelte perioder, uden dog at gå ind i det dialektologiske stof som er reserveret for bd. 3. Det uundværlige overblik over foneminventaret i de enkelte perioder finder man i ortografi-afsnittene. Det kan næppe være anderledes, set ud fra den betragtning at den eneste virkelige kilde til foneminventaret er den måde som netop ortografien reflekterer de betydningsbærende forskelle mellem enkeltlydene på. Men set ud fra en synsvinkel hvor læseren søger et overblik over en bestemt periodes karakteri-

stika, bliver denne organisation forvirrende, især når der så faktisk findes et afsnit der direkte angiver at handle om udtale. Uanset denne kritik er fremstillingen af samspillet mellem fonematik og ortografi omhyggelig og stofligt meget givende.

Det er ligeledes bogværkets disposition der betinger at afsnittet om tegnsætning er landet lidt skævt i sammenhængene. Ud fra et nutidssynspunkt er placeringen rigtig; tegnsætningen og ortografien er koblet sammen i kommissoriet til Dansk Sprognævn, og de hører derfor begge til sprogets normerede områder. Nu er det – som antydnet – vanskeligt at se hvilke principper tegnsætningen fandt sted efter før 1500. Når vi er så langt tilbage, findes de normerende instanser der legitimerede koblingen af ortografi og retskrivning, selvsagt ikke. De tendenser som kan spores, synes nærmest at pege på at tegn blev sat efter principper som måske mest af alt var stilistiske eller diskursive. I 1600-tallets prosa ser det mest ud til at der har rådet et pausekommaprincip, og før den tid er der tilsyneladende endnu flere, ofte selvmodsigende tendenser i spil. Tegnsætningens klare affinitet til syntaks kommer lidt til kort ved behandlingens nuværende placering i bd. 2, og de muligheder der måtte være for at koble tegnsætningen til andre niveauer i den sproglige organisation, bliver heller ikke rigtig fulgt op. Men som sagt: Eftersom ingen endnu har skrevet det teoretisk og empirisk gennemarbejdede hovedværk om tegnsætning før 1600, er det også vanskeligt at give dette afsnit en definitiv form i en bog som denne.

Et sidste træk i dispositionen der undrede mig, er at værket nok har et overordnet afsnit om Arveord, låneord og fremmedord, men at afsnittet om lån fra engelsk indledes med en kortfattet, men fagligt ækvivalent fremstilling af disse begreber. Det er svært at se hvorfor redaktionen har accepteret en sådan gentagelse; den bedste grund jeg kan tænke mig til, er at man regner med at afsnittet om netop de engelske låneord vil få adskillige læsere der ikke vil finde vej til de øvrige afsnit, endstige til et alment teoretisk overafsnit. På denne måde får de da i hvert fald i kortform en introduktion til terminologien. Hvis det er grunden, er denne dispositionelle pudsighed ganske velmotiveret.

Det er en af bogværkets udfordringer at det bliver til i et samspil mellem mange enkeltforfattere. Fordelen er at afsnittene skrives af folk der kender deres periode helt til bunds, som regel med baggrund i egen specialindsats på området. Men der lurer en usikkerhed i princippet; det er jo langt fra sådan at der er enighed om hvilke metoder fremstillingen af lydhistorien skal gå frem efter. Eksempelvis skriver Lars Brink og Jørn Lund om udtalen i Yngre nydansk ud fra deres klassiske lydlovorienterede perspektiv, som det blev anvendt i deres kanoniserede standardværk *Dansk rigsmål* 1-2 (Brink og Lund 1975). Det kontrasterer svært med fremstillingen af Ældre nydansk ved Simon Skovgaard Boeck, hvor lydlovsperspektivet eksplicit fravælges til fordel for en mere enkeltkildeorienteret behandling af periodens tendenser i udtalen. Det bliver gjort ordentligt og overbe-

visende i begge artikler, og det hele havde så kunnet være hvad det ville. Begge artikler står solidt i behandlingen af deres eget stof, og Boeck giver gode eksplícitte grunde til at fravælge lydlovstilgangen. Men dette fravalg bliver unægtelig underløbet kraftigt af Lars Brink, der i sit senere afsnit om udviklingen i prosodien inddrager og beskriver en hel del af de lydlove som Boeck ikke ville gå ind på. Det giver et lidt uskønt sammenstød mellem forskellige metodiske tilgange. Redaktionen har ikke kunnet forhindre det, med mindre man ville udstede fatvær mod metodefriheden i faglig sammenhæng; men som læser sidder jeg tilbage med den fornemmelse at det ville have været prægtigt med to parallelle gennemgange af lydhistorien: én gang *ad modum* Boeck, én gang *ad modum* Brink.

Der ligger et særligt drilsk problem i beskrivelsen af de fonematiske strukturer og lydlovene i de ældre sprogrtrin, nemlig spørgsmålet om hvor forpligtende den slags strukturer kan have været for den enkelte sprogbruger. I hvilket omfang kan vi overhovedet forudsætte en nogenlunde homogen situation i udtalen, en homogenitet der kan oversættes til et klart synkront snit i stoffet? Det er en god gammel strid mellem forskellige skoler i studiet af den sproglige variation, og jeg skal ikke her forsøge at genoplive fortidens onde ånder. Men at begge parter i striden – både dem der mente at en sådan homogenitet var tænkelig og beskrivelig, og dem der mente at hvert enkelt ord har sin historie – har deres pointer, kan man udlæse allerede af behandlingen af det tidligste sproghistoriske afsnit, nemlig afsnittene om ortografi og udtale i Runetiden. Her lykkes det Michael Lerche Nielsen under medvirken af Marie Stoklund at give et særdeles overbevisende billede af hvad man kunne betegne som de store linjer gennem Runetidens udtaleforhold og refleksionen heraf i ortografien, samtidig med at de i deres andet afsnit – det om udtalen – får givet et indtryk af variationsmulighederne og spændingerne i materialet. Med fare for at hensynke i den personlige begejstring tillader jeg mig at fremhæve dette afsnit, ikke bare fordi det fremlægger et komplekst og ikke særlig fyldigt materiale på en sober og velgennemtænkt måde, men også fordi det åbner for den virkelig vigtige metadiskussion om hvad sprog er, hvilke strukturer vi kan opstille i sprogs beskrivelser, og hvilke overordnede principper der er nødvendige for at fastholde spillet mellem de systematiske tilgange til sprog og de tilgange der er baseret på enkelttilfælde. Problemstillingen ligger naturligvis latent i alle de sproghistoriske perioder, men netop i fremstillingen af runetiden er problemet klart nærværende og trakteres eksplicit med overlegenhed.

Den metodiske inhomogenitet i afsnittene om ortografi og udtale går ikke igen i afsnittet om ordforrådet. Her er terminologien og tilgangene konsistent. Stoffet får en meget grundig behandling, f.eks. gennemgås inventaret af afledningsendelser i detaljer. Præcis dér giver bogen nogle kraftige ansatser til videre tænkning. Spørgsmålet om hvordan orddannelseselementer kan vandre rundt mellem sprogene, in-

korporeres i den 'lokale' morfologi og blive produktive i en sådan grad at national-sprogene danner udtryk der ligner fremmedord, men ikke har noget forbillede i det långivende sprog, er i virkeligheden et paradoks og fortjener opmærksomhed. Et interessant tilfælde fra denne afdeling er *flexicurity*, en typisk engelsk dannelse (et 'portmanteauord', en type som næsten ikke findes på dansk i øvrigt), som bare har den særlige egenskab ved sig at det er dannet i en i øvrigt dansksproget kontekst.

En forudsætning for en bog af denne art er at den skal repræsentere en opsummering af den bedste hidtidige forskning; den er ikke noget metodisk indlæg. I den forstand er det et sobert valg at fremstille ordstoffet i lyset af traditionelle nationalsproglige kategorier. Et alternativ havde været at inddrage den tilgang som Jens Normann Jørgensen tegnede, hvor lån betragtes sociolingvistisk og situationelt. I og for sig er afstanden mellem de to synspunkter ikke så drastisk som man kunne tro; selv når sprogningstilgangen opløser nationalsprogene og gør dem til sociale konstrukturer, findes de jo fortsat – som konstruktioner. Gennem opløsningen bliver der sat fokus på deres sociale status og deres funktion som retoriske elementer i fremstillingen – et fokus som klart har sin værdi som forklaring på omdannelserne i ordforrådet. En anden konsekvens af sprogningsstærkningen kunne være at se på tværproglige dynamikker. Som antydnet må der være en hel del orddannelsesaf-fekt på tværs af sprogene; det kommer tydeligst frem i afsnittet om arven fra latin og græsk, hvor de to sprogs evne til at danne begreber inden for rammerne af diskurser på helt andre sprog bliver fremhævet.

En manko der forbavser mig svært i ordforrådsafsnittet, er at redaktionen ikke har kunnet finde nogen til at behandle spørgsmålet om nederlandske låneord i dansk. Der er ingen tvivl om at de er der; søfartsudtryk er generelt stærkt præget af nederlandsk. Selv et par af vores farvandsnavne (Skagerrak og Kattegat) er nederlandske. Fra historieforskningen ved vi efterhånden en hel del om kontakten med Nederlandene i perioden 1400-1700; perioden var præget af en omfattende udvandring fra Danmark til Nederlandene, især fra Vestjylland, og der var som bekendt også samtidig en hel del indvandring til monarkiet fra Nederlandene. Så meget uheldigere er det at det ikke er lykkedes at finde nogen der kunne påtage sig at behandle dette aspekt af ordforrådet.

Der er enkelte ujævne detaljer i bogen. Vibeke Winge, der skriver om lån fra tysk, konstaterer at yngre danske begynder at låne fra tysk igen (s. 411 f.). Men her burde der nok have været en henvisning til afsnittet om lån fra engelsk, hvor det bemærkes (s. 438) at den samme trend (og til dels de samme elementer) forekommer på amerikansk. Som vi kender det fra lånene ind i multietnolekt, kan mange sproglige elementer blive formidlet gennem ganske andre sprog – f.eks. de spanske elementer i gangsta-terminologien, der ikke er hentet gennem ortodokse spansk-kundskaber. Det gælder næppe alle de tyske lån der anføres, men ikke desto mindre.

En anden unøjagtighed har ført til at prælaten, politikeren og hærføreren Hemming Gadh (ca. 1450-1520) er kommet med i bogen, tilmed med et farverigt portræt (s. 232). Her har den gamle skurk sneget sig ind på et forfalsket adgangskort; talen »Oratio contra danos«, hvori danskeres talevaner beskrives på en måde der kunne hentyde til stødet, er ført i pennen længe efter Gadh's død af historikeren Johannes Magnus, og det er ganske uvist om Gadh overhovedet har nogen som helst andel i ordlyden. Hvem der nu end har konciperet passagen, der gerne fremhæves som det første belæg for stødets eksistens, så spiller det nu ingen enorm rolle. Hvis citatet er en hentydning til stødet, rykker terminus ab quo for stødets eksistens ca. en generation frem. Det kan de eksisterende teorier om stødets alder nok tåle. Og den dannede læser kan nok tåle at blive mindet om den grove karl til Hemming Gadh. Visse fremskridt har civilisationen da gjort.

Endelig skal jeg sende en hilsen fra det jyske i anledning af s. 224, hvor Lars Brink fastslår at L-formen 'kammerat (med tryk på første stavelse) er uddød. Det gælder muligvis i landets østlige provinser, men her i Århus er trykket på første stavelse bestemt gængs endnu, også blandt yngre sprogbrugere.

Det er en spilleregul i anmeldelser at man skal finde noget at kritisere. Den spilleregul har jeg her prøvet at efterleve så godt jeg kan, og jeg håber at mine læsere føler sig vel forsynede med mit bidrag. Men facit af anmeldelsen er ikke den kritiske holdning. Facit er at jeg som læser har følt mig godt, sobert og grundigt orienteret i en mangfoldighed af emner, og at jeg til og med har fået interessante ansporinger til at tænke videre over mange sider af det stof som bogen fremlægger. I den forstand vil jeg gerne slutte med at erklære mig for meget tilfreds med bogen, og jeg vil tillade mig at antage at det også vil gælde alle de andre læsere som bogen er intenderet til.

Henrik Jørgensen

Erik A. Nielsen: Gådetale. Emblemer, symbolik, spejle. Billed-sprog IV. Fotograferet af Bjarne Sandstrøm. København: Gyldendal, 2018. 418 sider. ISBN: 978-87-0225-601-7. Vejl. pris: 399,95 kr.

Med få signifikante undtagelser fremstår emblemer undseeligt små. Hvad enten de optræder som vignetter og bogillustrationer, for eksempel i de populære emblembøger fra 1600-tallet, som ekslibrisser for store personligheder eller naivist-

ske miniaturemalerier på danske kirkers træpaneler, gerne placeret på steder, hvor man skal anstrenge sig for at se og tyde dem, så gør de umiddelbart ikke meget væsen af sig. Emblemer er marginale billeder, der let overses, og som sandelig heller ikke optager nogen prominent plads i kunstens historie.

Snarere end at overvælde, omfavne og forføre den betragtede, som visse store malerier på offentlige steder ellers kan gøre, og faktisk ikke mindst i emblematikens storhedstid fra begyndelsen af 1500-tallet indtil midt i 1700-tallet, forsøger emblemet med diskrete midler at sætte sin betragter og læser på en fortolkningsprøve af de svære: Kan du finde mig, kan du gætte mig, kan du løse min knude op, kan du knække min kode, synes emblemet udfordrende at spørge. Som var det en slags test på den enkeltes evne til med skarpsyn og -sindighed at folde et fortættet og ikke så sjældent nærmest uigennemtrængeligt billede med tekstinskriftion ud i en belærende fortælling, der – hvis løst korrekt – kommer som en gave og et tilbud om indvielse i et næsten paradoksalt fællesskab af individuelle betragtere. Emblemets forening af det gådefulde og det intime, dets indbyggede appel til nærlæsning og fysisk nærgående betragtning, udtrykker en ambition fra emblemfremstillers eller -bestillers side om at holde den enkelte fast på den opgave og den indsats, der består i at læse, at se og endelig at forstå. Ingen af delene skal man komme sovende til. Indsigt kræver arbejde. Forstandens, ikke mindst.

Litteraten og teologen Erik A. Nielsens nye bog om kristen emblematik som en genre, der forener tekst og billede, og som i dansk sammenhæng især kan studeres i østjyske kirkeudsmykninger fra 1700 til 1750, er kommet som foreløbig fjerde bind i det stort anlagte bogværk *Billed-sprog*, der med litteraturen som udgangspunkt – de to foregående bind handler om henholdsvis Kingos og Brorsons digtning – diskuterer både sproglige og visuelle billeder og sammenhængen mellem de to. I *Gådetale* sætter forfatteren sig for at kortlægge, beskrive og forklare opkomsten og betydningen af de talrige malede emblemer, der inden for en periode på godt halvtreds år blev udført i de såkaldte emblemkirker i Jylland, hvoraf langt de største opgjort i antal emblemer er Sortebrødrekirke i Viborg og Horsens Klosterkirke, efterfulgt af kirkerne i Engum, Vroue og Nørup. I indkredsningen af såvel de enkelte emblemers gådefulde retorik som af emblemets status i kirkehistorisk sammenhæng kommer han i bogens første halvdel vidt omkring i den efterhånden meget omfattende litteratur om emblematik og allegorier og diskuterer mangfoldige aspekter af genrens egen historie og forskellige udtryksformer, både de kristne og de sekulære. Trods sit relativt snævre fokus på emblemkirkerne og de kristne emblemer kan bogen derfor i høj grad tjene som en opdateret, på samme gang sprænglærd og velfortalt introduktion til emblemet i almindelighed, men såmænd også til den nordeuropæiske og pietistisk farvede barok, som optager ham i de foregående udgivelser.

Bogens første godt 200 sider byder på en af de bedste og skarpeste indføringer i emblematikkens finurlige univers af uløseligt sammenvævede billeder og tekster, undertegnede har mødt. Selv læste jeg denne del fra start til slut, men den kan med fordel indtages i mindre bidder og i mere vilkårlig rækkefølge, eftersom hvert kapitel fremstår som et lille afsluttet essay, af og til med uundgåelige gentagelser af ting sagt i tidligere kapitler. Med historiefilosoffen Johann Gottfried Herder spørger Erik A. Nielsen, om ikke perioden i europæisk kultur fra 1500 til 1700 kan kaldes for emblemet's tidsalder, en tid hvor den allegoriske tænkning herskede, og hvor der i teologi, billedkunst og litteratur søgtes efter forbindelser mellem den sanssemæssigt erfarede verden og en højere mening.

Pointen er imidlertid, at forbindelseslinjerne mellem dagligdagens erfaringer og de transcendentale betydningslag netop ikke længere fremstår indlysende, men snarere gådefulde og åbne for fortolkningsarbejde. I emblemet's tidsalder må verden og biblen tilegnes på en ny måde, som giver individet en mere central og aktiv plads i jagten på en underliggende mening, særligt i den lutheranske og pietistiske del af Europa. Det ligger i emblemet's natur, at mening i teologisk forstand ikke er noget, der blot viser sig, men derimod skal opdrives og tænkes frem, ikke i kraft af en kirkelig autoritet, men gennem individuelt udlægningsarbejde. Som sådan ser Erik A. Nielsen de kristne emblemer som udtryk for »en art tidlig teologisk modernitet, der endnu ikke er blevet rigtig moderne« (s. 19), ja faktisk er de symptomatiske for en hel forståelseskriser og senere en troskrise, idet det moderne »forstandsmenneske« i 1700-tallet ikke længere blot vil acceptere det kristne mysterium, men som læsende og selvstændigt tænkende individ også vil forstå det. Emblemet fortæller således også om »en tabt spontanitet« (s. 117), hvor nøje udtænkte, sindrige og undertiden ligefrem fortænkte forsøg på at knytte det sanselige og det begrebsmæssige sammen for at sætte gådegætteren på arbejde, afløser middelalderens mere ekspressive visualitet. I de jyske kirker, hvor de små emblemer ofte findes på prædikestole eller på lågerne til stolestaderne, bliver forbindelsen til forkyndelsen og præstens udlægninger af teksten understreget. Samtidig lader de med deres placering tæt på kirkegængerens forstå, at den enkelte nu også er blevet præst i eget hus. Emblemernes gådebilleder kan i tanken bringes med hjem og blive genstand for privat andagt og meditation, ligesom de bringer den private kontemplation med ind i kirkerummet. I det afsluttende essay om emblemet's relation til meditationen, efter min mening blandt bogens mest interessante, diskuteres dette indgående.

Emblemer er nok i udgangspunktet gådefulde sammenvævninger af både kodificerede symboler og fænomener med foreløbigt tilskrevne betydninger, og med deres hjerter, spindelvæv, bier, sommerfugle, slanger, kranier, kors, bøger, frugter, vinger, bål og hænder, som kommer ned gennem skyer, i de jyske kirker ledsaget

af en kort inskription i form af henvisning til et skriftsted, kan de forekomme som genstridige og dunkle rebusser, hvis betydning i lang tid kun anes. Selvfølgelig indtil det øjeblik, hvor koden knækkes, og gåden gættes. Og dét er netop sagens kerne. For det forhold at emblemet faktisk har en løsning, at billedet i al sin fortættede, næsten moderne poesi kan optrevles, forbinder flere af dem med den kristne ortodoksi, regulær indoktrinering og streng moralsk belæring. Det gådefulde er kun foreløbigt; under overfladen eller bag de dunkle tegn ligger en mening på lur og venter på at oplyse den betragtede om nødvendigheden af affektkontrol, om den rette levevis og om de straffe, der venter den syndige.

Går man med bogens smukke gengivelser af ikke mindst emblemmaleren Mogens Christian Thranes små malerier ind i denne billedverden, og tager man dens kromatik og skitserende penselføring med i betragtning, så kan man dog ikke undgå at fornemme konturen af en konflikt og et paradoks i selve det kristne emblems kerne. For balancerer de bedste eller mest inciterende af disse emblemer ikke netop mellem gådens uafgjorthed og gådegætningens øjeblik, mellem det åbne og det lukkede billedsprog, mellem det kromatiske billedes visuelle prægnans og den moralske undertekst? Nok rummer emblemerne løfter om en underliggende mening. Men selv når dén er tilvejebragt, står billedet tilbage som billede, der aldrig helt går op i sin egen udlægning, lige så lidt som sætningen »en blå himmel« udtømmende beskriver de taktile strøg i baggrunden af emblemet, som antyder himlens chancerende blå. Som ikonografisk studie går *Gådetale* direkte til udlægningerne og bevæger sig relativt let hen over selve det stoflige og plastiske aspekt i de små billeder. Men illustrationerne klarer i grunden opgaven fint i sig selv.

Kort til sidst om bogens store anden del, der bærer titlen »Billedbogen eller: Encyklopædien« (s. 215). Her findes en meget nyttig og detaljeret oversigt over udbredte motivtyper og symboler i de jyske emblemkirker og dermed i de emblem-bøger fra 1600-tallet, som mange af motiverne er hentet fra. Uden at have efterprøvet det vil jeg tro, Billedbogen kan bruges som håndbog for den rejsende, der besøger kirkerne og på stedet ønsker sig en grundig gennemgang af emblemerne. Med rigt illustrationsmateriale og alfabetisk ordnede motivgrupper kan man ret let søge oplysninger om og ligefrem udlægninger af de almindeligste typer. Bogens omfang taget i betragtning er den dog nok mest velegnet til hjemlig meditation. Her vil den til gengæld byde på timers ikonografisk grubleri, billedbetragtning og nydelsesfuld læsning, serveret med netop det mål af emblematiske vid og skarpsindighed, man kan forvente sig af en forfatter som Erik A. Nielsen.

Pil Dahlerup: Litterær reformation. København: U Press, 2016. 636 sider. ISBN: 978-87-9306-001-2. Vejl. pris: 499,95 kr.

Det seneste bind i Pil Dahlerups (PD) store litteraturhistoriske projekt har som sit emne Martin Luthers »religiøse og litterære tilbud« til dansk kultur og de danske reformatorers behandling af dette tilbud, som det hedder i det vigtige forord (s. 5 f.). Her præsenteres værkets centrale kilder som »danske tekster trykt i perioden 1523-1559 (Christian II's flugt-Christian III's død)«, med »danske« menes 'danksprogede', idet den danske litteratur på latin ikke behandles. Trods den historisk betingede afgrænsning af værkets periode henvises læseren til at op-søge det kirkehistoriske forløb andetsteds: »Der er tale om en litteraturhistorie«. I indledningskapitlet »Den litterære Luther« præciseres værkets dobbelte formål: »at påvise reformationens betydning for tidens litteratur og omvendt at påvise litterære strategiers betydning for opbygningen af reformationens tekstunivers« (s. 26).

Hverken i forordet eller andetsteds overvejes værkets adressat, og der kan være grund til at understrege, at det klare fokus på den religiøst betingede fornyelse principielt udelukker en række tekster, som man ville forvente behandlet i en traditionelt anlagt litteraturhistorie om perioden, mest påfaldende genrerne poesi, der ikke er salmer (herunder folkeviser), romaner og historiske skildringer. Forordets fremhævelse af den i samtiden trykte litteratur indebærer fornuftigvis ikke, at andre værker forbigås, men latinen holdes ubønhørligt ude, selvom man i nyere fremstillinger har knæsat den indlysende rigtige og frugtbare opfattelse, at danske tekster på latin er en integreret del af den danske litteraturs historie.

Som lærebog har værket altså iøjnefaldende begrænsninger, og hele tilrettelæggelsen af bogen tyder også på en bredere adressatgruppe: Der er mange flotte illustrationer, ingen noter, alle fremmedsprogede citater er oversat, ligesom ældre nydanske citater gengives i moderniseret form med indføjede ordforklaringer og ofte ledsaget af en parafrase. Fagtermer defineres gerne – kort og klart. Sproget er letløbende og fremstillingen ret bred med en del gentagelser. Bogen er kort sagt indbydende. Trods PD's eminente pædagogiske evner og bogens lækre indpakning er der ikke tale om formidling i den ugebladsagtige form, der græsser for tiden. Værket overholder standarderne for dokumentation med klart afgrænsede citater, kildeangivelser overalt, hvor det er påkrævet, og omhyggelige bibliografier.

Anmelderens nærlæsning af bogen fra perm til perm er ikke den optimale tilgang til værket. Bedst vil det nok fungere som opslagsbog for fagfolk, bl.a. studerende, og idealbrugeren vil være den stil- eller genrehistorisk interesserede nør, der gerne vil have det hele med.

Den litterære synsvinkel er bestemmende for værkets disposition, som efter det indledende kapitel om den litterære Luther er styret af centrale »genrer«: bibeloversættelse, bønnebog, Maria-tekster, prædiken, visitatsbog, salme, fortælling, drama og polemik. Som den blandede kategori lader ane, er værkets overordnede struktur ret løs, og PD nævner udtrykkeligt, at de enkelte kapitler kan læses i tilfældig rækkefølge, bare man som læser har tilegnet sig indledningskapitlet (s. 5). Bogen afrundes med konklusioner (s. 612-15), titelregister (s. 616-26) og personregister (s. 627-36).

For PD's tilgang til de tekster, hun behandler, er det afgørende at definere begrebet *litteratur*, så det bliver operationelt i de mange tekstanalyser. I indledningskapitlet udpeger hun (s. 16-20) tre definerende karakteristika: 1) litterært sprog, dvs. et mangetydigt, komplekst og æstetisk sprog, udmøntet i stilistiske og retoriske figurer; 2) fiktion, dvs. et univers, der skabes af og med teksten, meddelt af en fortæller (som er forskellig fra forfatteren) og henvendt til en læser, der opfatter teksten som en alternativ virkelighed; 3) figuration, dvs. omformning af abstraktioner til konkrete figurer. Med dette litteraturbegreb som målestok analyserer PD en respektindgydende mængde værker.

En stor del af de behandlede tekster forekommer umiddelbart genstridige i æstetisk sammenhæng, men det lykkes ganske ofte PD at fravriste stoffet interessante perspektiver, tydeligst nok i de to sammenhørende kapitler om bønnebøgerne »Fader, o fader« og »Exit Maria« (s. 159-274). Indledningsvis skitseres sigtepunktet: »Umiddelbart lyder emnet protestantiske bønnebøger ikke interessant. Men det er netop her, man kan følge det store kulturskifte fra senmiddelalderlig moderlighedskultur til førmoderne faderlighedskultur« (s. 159 f.). Gennem analyser af Luthers indflydelsesrige *Betbüchlein* og de danske bønnebøger fra perioden påvises det, hvordan Maria-tilbedelsen og helgendyrkelsen bekæmpes til fordel for en fromhedspraksis, der koncentrerer sig om Gud fader, konkretiseret i fadervor. Sat på spidsen: Med reformationen tabte moderligheden »sit transcendent niveau«, og da også helgendyrkelsen ophørte, er der tale om »ophør af al kvindelig transcendent repræsentation i protestantiske lande« (s. 266 f.). For litteraturen betød det, at »mægtige genrer som legende, mirakel, helgenspil, Maria-salmer, Maria-sange og Maria-bønner« blev afskaffet, parallelt med, at »(traditionelt) kvindelige egenskaber«, især mildhed, blev tillagt Gud og Jesus (s. 267 f.). Bønnebøgernes »omvending« af moderlighed til faderlighed er godt dokumenteret af PD, selvom enkelte tolkninger ikke er holdbare, fordi de negligerer den teologiske tradition. Eksempelvis hedder det om bønnebogsforfatteren Veit Dietrich: »Han benytter også den strategi at overføre nogle centrale Maria-træk på Jesus. Til ham siger han: »Du est alene undfangen og født from, retfærdig og hellig, uden al synd, fuld med nåde og al dydelighed«« (s. 210). Disse karakteristika er blevet tillagt Jesus

siden oldkirken og er fortsat god dogmatik, både for katolikker og lutheranere. Det er altså ikke rimeligt at opfatte Dietrichs udsagn som en overføring af Maria-træk til Jesus; han fastholder i og for sig det traditionelle Jesusbillede, men frakender Maria egenskaber, som for en lutheraner kun tilkommer Kristus.

Det store perspektiv for det kulturskifte, PD påviser i bønnebøgerne, er, som hun påpeger, den stigende patriarkalisering af samfundet, der var begyndt inden Luther, men blev vældig styrket af reformationen.

Det tekstmateriale, PD behandler, har ikke været decideret negligeret af de hidtidige litteraturhistorier, men det har dog i vidt omfang været opfattet som emne for teologi og filologi. Set fra de to fagområder er der da også en række diskussionspunkter i bogen.

Generelt virker det, som om PD ikke ganske har godtaget alvoren og lidenskaben i Luthers og de øvrige reformatorers anliggende. For dem var opgøret et spørgsmål om liv og død, ja, mere end det, om det evige liv og den evige død – og spørgsmålet angik ikke bare dem personligt, men deres menighed og i sidste instans hele befolkningen, som de i kraft af deres embede mente sig ansvarlige for. Eksempelvis skriver PD (s. 558 f.) om nadverdskussionen mellem Luther og Friedrich Nausea, at den »ret beset« er »en teologisk debat om tolkningen af nogle liturgiske tekster. Selv om den rette forståelse er vigtig, skruer polemikken uenigheden op til kosmiske højder (...) og sætter hele menneskehedens frelse eller fortabelse på spil« – hvortil det må bemærkes, at sagen for reformatorerne »ret beset« netop angik alles frelse. Den noget distante holdning til reformatorernes religiøse engagement er i høj grad en følge af PD's litterære tilgang til stoffet, men til en forståelse af teksterne på indholdsplan hører dog en åbenhed over for deres budskab.

PD giver ingen samlet fremstilling af den lutherske lære. Det er formentlig et bevidst valg, der skal understrege det litteraturhistoriske sigte, men selv en kort oversigt ville have været nyttig for læseren. I stedet behandles nogle af de centrale lærepunkter i forskellige sammenhænge, mens andre kun strejfses. En af de læresætninger, man oftest støder på i bogen, er forholdet mellem tro og gerninger. Med stor kraft understregede Luther, at mennesket ikke kan fortjene frelsen ved gode gerninger, men kun kan frelses ved Guds nåde; i sin glæde og taknemmelighed over at være frelst vil den troende gøre gode gerninger. Som slagord kom opfattelsen til at lyde »gode gerninger gør ikke god mand, men god mand gør gode gerninger«. PD gengiver Luthers synspunkt kort og klart i indledningskapitlet (s. 64), hvor det opfattes som udmøntning af det retoriske greb »faktorernes rette orden«. Her fremhæver PD, at mens tanken er lysende klar, er læren vanskelig at efterleve. Denne nuancerede gengivelse fastholdes ikke gennem bogen som helhed, hvor den lutherske tanks klarhed er gledet i baggrunden – læren omtales gerne

som vanskelig el.lign. (fx s. 28 og 447) – og de gode gerningers berettigede plads fortøner sig, så PD er tilbøjelig til at se gerningsretfærdighed i periodens udbredte moralisering (fx s. 133 og 360). Om gerningsretfærdighed er der kun tale, når mennesket vil frelses på grund af sine handlinger, og derfor er eksempelvis PD's karakteristik af *Den danske Dødedans* (s. 565) selvmodsigende: »Genren bygger på gerningsretfærdighed, men kombinerer det med Guds nåde«.

PD's rigoristiske opfattelse af forholdet mellem tro og gerninger bestemmer hendes vurdering af den episke litteraturs plads i lutherdommen som »en genre i krise« (s. 443). Her argumenteres for, at reformatorerne egentlig slet ikke burde befatte sig med fortællinger, fordi genren er »bygget af *handlinger*, og de er i Luthers teologi et problematisk begreb« (sm.st.). Nu vrimler reformationslitteraturen jo med fortællinger, og det forklarer PD med, at reformatorerne inkorporerede fortolkninger i fortællingerne: »*Fortolkningen* er reformatorernes legitimation for at udgive fortællinger« (s. 445). Det er ubestridelig sandt, at gejstlige – og ikke kun lutherske – er vældig glade for moraliserende udlægninger af gode historier, men PD's skeptiske holdning til den episke litteraturs berettigelse i luthersk sammenhæng er hverken velbegrundet eller frugtbar. Det er da ærgerligt, at bl.a. Christiern Pedersens nationale opbyggelsesskrift *Holger Danske* er blevet udgrænset af værket (kun nævnt i en oprensning, s. 511). Heller ikke tidens krøniker har fundet nåde for forfatterens strenge blik (kun Carions verdenskrønike er nævnt, s. 511 og 512). Historiefortællingens opdragende funktion burde have givet den en plads i billedet af konfessionaliseringen af den dansk-norske befolkning. Nu må læseren nøjes med et citat af Peder Tidemand (s. 446), som klart udtrykker den pragmatiske historieopfattelse med den konventionelle metafor om historien som et spejl for samtiden, hvor den kan se Guds belønning af de gode og straf over de onde.

Mens Luthers opfattelse af tro og gerninger altså spiller en gennemgående rolle i bogen, forbigås andre nok så vigtige aspekter af hans lære. Det gælder eksempelvis den politisk og socialt afgørende toregimentelære (som kunne have sat forholdet mellem tro og gerninger ind et større perspektiv), stands- og kaldsetikken (der fx kunne have belyst væsentlige forudsætninger for Peder Palladius' visitatsbog) og forsoningslæren (som er fundamentet for hele dogmatikken og kunne have kastet lys over flere af de polemiske tekster i bogens sidste kapitel).

Centralt i Luthers opgør med den katolske kirke stod hans hævvelse af Bibelen som eneste autoritative kilde til Guds åbenbaring, prægnant udtrykt i slagordet *sola scriptura* 'gennem skriften alene'. Derfor blev det en central opgave for reformatorerne at gøre Bibelen tilgængelig for alle, først og fremmest gennem oversættelser til folkesprogene. I PD's fremstilling behandles både Luthers og de danske bibeloversættelser udførligt – og fuldt berettiget (s. 30-43 og 95-137). Værkets anlæg betyder, at der er fokus på de litterære virkemidler, som oversæt-

terne betjener sig af, og fordi PD er bevidst om, at en oversættelse også er en tolkning (s. 121), sætter hun sine tekstiagttagelser ind i reformationskampens større perspektiv. Fire af de tidlige danske oversættelser behandles ikke i sammenhæng med de øvrige, men i kapitlet om reformatorerne og fortællingen (s. 445-54). Det forekommer ikke velbegrunder. Kun ét af de bibelske skrifter, der får denne særbehandling, er reelt episk (Dommernes bog), mens de øvrige er sentenssamlinger (de såkaldte visdomsbøger) eller kærlighedslyrik (Højsangen). Placeringen af Tidemands oversættelse af Dommernes bog begrundes PD med, at bogen ikke er udsendt som bibeloversættelse, men som »folkelæsning« (s. 446). Nu er de to begreber i netop reformationstidens ideologi ikke modsætninger, og bogens titel modsiger PD's tolkning: *Domernes bog aff det gamle testamente fordansket*. De typografiske virkemidler, hun fremfører til støtte for sin tolkning (s. 447), gælder ikke specifikt for »folkelæsning«, men for tidens bogtryk.

For virkelig at bibringe befolkningen kendskab til Bibelen var det ikke nok at oversætte den hellige skrift, den måtte også formidles, først og fremmest i prædikener. Også denne genre behandles godt og grundigt af PD (s. 51-54 og 277-343), som med imponerende vedholdenhed har pløjet sig igennem det tit ganske tørre stof. Hendes læsning af flere Lutherprædikener fører hende til et opgør med den angiveligt udbredte opfattelse af Luther som banebrydende fortæller for den bogstavelige tolkning af Bibelen, dokumenteret med et citat fra *Den store danske encyklopædi*: »Med Luther kom [en – udeladt af PD] på én gang bogstavelig og eksistentiel forståelse i højsædet i 1500-tallets begyndelse« (s. 284). Kilden præciseres ikke, men citatet stammer fra artiklen om »Bibelen – bibelfortolkningens historie« af Jørgen I. Jensen og Mogens Müller. I den følgende argumentation beskæres citatet, idet kildens »bogstavelig og eksistentiel forståelse« behandles uden hensyn til den eksistentielle, jf. »helt op til vore dage og helt ind i *Den store danske encyklopædi* fastholdes forestillingen om Luther som en banebrydende bogstavelig fortolker« (s. 288 f., jf. s. 339). Den amputerede karakteristik finder PD – med rette – misvisende, idet hun påviser Luthers »allegoriske metoder«, bl.a. typologien. Disse metoder dækker i høj grad, hvad encyklopædien kalder »eksistentiel«, jf. PD's udtalelse om Luthers brug af »den typologiske metode til at se paralleller mellem bibelsteder og *samtiden*«. Opgøret virker altså ikke rimeligt, og det skal straks understreges, at argumentationsformen ikke er karakteristisk for værket som helhed.

Den nye, helt afgørende betydning, som Luther tillagde Bibelen, fik bl.a. den følge, at den hellige skrift blev referencerammen par excellence for litteraturen i de lutherske lande. Det kommer til udtryk på alle niveauer i også de danske reformatorers skrifter, som er gennemsyret af bibelske allusioner og citater. PD har fx iagttaget, hvordan Hans Tausens sprog »hæver sig, når han bevæger sig ind på den

åndelige forvandlingsproces (...) hvor han lægger sig tæt op ad Esajas, som han citerer« (s. 313). I andre tilfælde har PD ikke oplyst om den bibelske baggrund. Det gælder bl.a. de lutherske prædikanter værdsættelse af hørelsen som den vigtigste sans (på bekostning af synet); holdningen tillægges Palladius s. 299 (hvor han citerer Rom. 10,17) og Tausen s. 319 (hvor Matt. 13,9 citeres; i dette tilfælde er skriftstedets særlige status markeret med stor skrift).

I denne sammenhæng kan der være grund til at opridse den åndshistoriske baggrund for »Føde-metforen« om Gud, som indgår i PD's påpegning af glidningen fra moderlighed til faderlighed (s. 207 f.). PD bemærker rigtigt, at fødemetforen ikke er »opfundet i reformationstiden«, men belyser ikke dens centrale rolle i den kristne dogmatik, hvor læren om Jesus som Guds enbårne søn er selve omdrejningspunktet for frelseshistorien. Allerede i Det gamle Testaments Salme 2,7 bruges verbet »føde« i betydningen 'sætte et barn i verden' om Gud, og dette skriftsted tolkedes i kristendommen om Jesus. I de oldkirkelige trosbekendelser, især den nikæno-konstantinopolitanske, indgår tanken med megen vægt: »Jesus Kristus, Guds enbårne Søn, som er født af Faderen før alle tider, Gud af Gud, lys af lys, sand Gud af sand Gud, født, ikke skabt«. Teksten er bekendelsesskrift for såvel den romersk-katolske kirke som den danske folkekirke.

Også ud fra et litteraturhistorisk perspektiv forekommer det rimeligt at tematisere reformationslitteraturens gennemført bibelske præg som et prægnant eksempel på intertekstualitet.

En periodes litteratur vekselvirker selvsagt altid med den historiske kontekst, men det gælder i ekstrem grad reformationslitteraturen. Det er indlysende, at vilkårene for tekstproduktion og publicering ændrede sig afgørende i 1536 med indførelsen af den lutherske statskirke. Man kunne frygte, at PD's valg af genrer som konstituerende for værkets disposition ville sløre den historiske udvikling, men det afhjælpes nogenlunde i de enkelte kapitler, hvor der som hovedregel relateres til den historiske baggrund, når det er relevant. Analysen af Palladius' visitatsbog (kapitlet »Min kære bondelille« s. 345-73) er dog svingende i fremstillingen af den historiske kontekst. I den indledende omtale af visitatsbogen hævder PD, at det er værkets formål »at bibringe Sjællands bønder den nye tro« (s. 345). Formålsbeskrivelsen rammer ikke ganske præcist, der er snarere tale om en vejledning i at omsætte den nye tro til konkret praksis. Og det meddeler PD lidt senere i en glimrende fremstilling af værkets historiske baggrund (s. 359-61). Gennemgangen af visitatsbogens »trusselspædagogik« (s. 356 f.) havde vundet i dybde ved en tematisering af periodens overbevisning om, at individets synd angår hele samfundet, fordi Guds straf rammer kollektivt. Denne synsmåde fremgår af et citat fra visitatsbogen, hvor Palladius indskærper, at skøger og lignende folk skal piskes »på det Gud skal ikke lade et helt land hudstryge med blodstyrtning og

anden plage« (s. 357). I betragtning af hvor langt synspunktet ligger fra moderne vesteuropæisk retsbevidsthed, kunne det nok have givet anledning til oplysning om de historiske forhold.

De lutherske salmer er vel den del af reformationstidens religiøse litteratur, man på forhånd ville anse for æstetisk mest interessant, og PD er fuldt ud opmærksom på genrens enorme betydning (s. 375), jf. hendes karakteristik af salmen som »idealgenren« (s. 612). Ikke desto mindre er det hendes vurdering, at »disse salmer er af ringe litterær værdi« (s. 375), hvilket demonstreres af hendes analyser af udvalgte typesalmer. Konklusionen på salmekapitlet er nedslående:

det er selve *hensigten*, det er galt med. Hans Thomissøn (...) fremlagde ingen bevidsthed om salmegenrens litterære side. En grund var, at han betragtede salmen som Guds ord og ikke stillede krav til disse ords æstetiske udformning (s. 436).

Når PD's dom er så hård, hænger det sammen med, at den udelukkende angår den tekstlige side af salmerne. PD orienterer udmærket om melodierne og den lutherske holdning til musik, men adskiller salmegenrens to komponenter for at fokusere på det tekstlige plan. Det er naturligvis helt legitimt, men det betyder, at salmernes uomtvistelige gennemslagskraft fremstår aldeles ubegribelig. For befolkningen, som brugte salmerne gennem de følgende århundreder, har musikken været det bærende, aldeles som det stadig er tilfældet. Enhver dansker må kende fællessangens pinlige moment: Man husker melodien og begyndelsen af teksten, hvorefter den kollektive amnesi indtræder, kun oplyst af enkelte tekststumper, gerne bundet op på et rim.

Salmernes generelt ringe æstetiske værdi modstiller PD folkeviserne, der som nævnt ikke behandles i værket, selvom PD gør opmærksom på, at *Hjertebogen* er anlagt 1555 – i øvrigt samtidig med Jens (eller Sten) Billes håndskrift, der dog ikke nævnes (s. 486). PD finder en del folkeviseudtryk i salmerne, fx »kvide« (det drejer sig her om substantivet) og »monne på dig kalde« (s. 393). Dertil er at sige, at ingen af de to udtryk er specielle for folkevisen. Substantivet *kvide* er, som det fremgår af *Kalkars Ordbog* (*kalkarsordbog.dk*), almindeligt udbredt i den ældre poesi, belagt i de senmiddelalderlige ridderromaner, i *Den danske Rimkrønike* (1495) og i Hr. Michaels rimværker (1514-15). I det andet udtryk må det være modalomskrivningen med *monne*, PD finder folkeviseagtig, men også den er almindelig i alle typer enderimende poesi fra ældre tid – og såmænd også siden, se *Gammeldansk ordbogs* artikel om ordet (*gammeldanskordbog.dk*), foruden citatmaterialet i *Kalkars Ordbog* og *Ordbog over det danske Sprog* (*ordnet.dk/ods*); infinitiver er bekvemme rimord, og dem kan man bl.a. skaffe sig ved modalkonstruktioner. Fol-

kevisepreget søges næsten parodisk påvist s. 424, hvor det om en salme hedder: »Der bruges folkevisestrofe med fordelingen 4-3-4-3 af de trykstærke stavelser; dog er der intet omkvæd, og der er to krydsrim (folkeviserne har kun ét)«. Strofen er med andre ord ikke folkevisens; den alternerende verslængde med fire tryktoppe (i vers med mandlig udgang) og tre ved kvindelig udgang er gængs i tidens strofiske digte. Tilsvarende gælder det for alle de øvrige angivelige folkevisetræk, at de enten er karakteristiske for poesi generelt eller bare er forældede i dag (fx adverbiet »vide«). Kun en fast tro på folkevisegenrens høje ælde og dens gennemgribende indflydelse på tekster, der er ældre end de kendte folkevisesamlinger, kan betinge henførelsen af en broget mængde sprogstof til netop denne genre.

Som en lille digression skal det nævnes, at folkeviserne også får for megen ære – eller vanære – når Palladius' konventionelle advarsel mod »Boleviser« forklares som »kærlighedssange; han præsicerer [sic] ikke hvilke, måske har han tænkt på folkeviser eller middelalderlig kærlighedslyrik« (s. 352, jf. s. 128). Det har den gode biskop ganske givet ikke; *bolevise* betyder 'horevise' og betegner den type erotisk digtning, der i moderne tid er henregnet til *skæmteviserne* i selskab med andre frimodige udtryk for lystprincippet, hvis foretrukne emner PD selv præcist udpeger som mad, sex og vold (s. 482). Advarslen mod sådanne viser bliver for øvrigt en fast topos i diverse fortaler til samlinger af anstændige sange, der af deres fromme udgivere formenes at fordrive ikke bare besyngelsen, men også udøvelsen af utugtig adfærd.

Hovedkilden til gennemgangen af salmegenren er Hans Thomissøns *Den danske Psalmebog* fra 1569. Salmebogen falder uden for værkets kronologiske ramme (1523-59), hvad PD ikke kommenterer. Faktisk ville det have været muligt at beskrive genren på basis af de bevarede syv salme- og messeböger fra før 1560, og det havde været interessant at kende PD's grunde til at bryde med værkets anlæg. For en salmehistorisk betragtning ville det være uhensigtsmæssigt at beskæftige sig med reformationens danske salmer uden Thomissøn, men grundene ligger egentlig uden for PD's perspektiv: Thomissøn kodificerer reformationstidens danske salmesang ved at indsamle og redigere tekster og melodier, han ordner stoffet tematisk, han giver en oversigt over den hidtidige salmeproduktion, hans salmebog er den første officielt autoriserede, og den udstikker rammerne for al senere dansk salmedigtning og kirkemusik.

PD's afdækning af litterære strategiers betydning for reformationsteksterne indebærer rimeligt nok, at hun interesserer sig for forfatternes opfattelse af litterær kvalitet. Luthers betagelse af de gammeltestamentlige salmer dokumenteres bl.a. med citatet »Og taler de om frygt og håb, da er det med sådanne ord, at ingen maler kunne afmale dig frygten og håbet med stærkere farver, og ingen Ciceros veltalenhed skildre dem mere levende« (fortalen til salmeoversættelsen fra 1528,

citeret s. 119). Til citatet stiller PD spørgsmålet, om Luther har set »det litterære sprogs evne til at udtrykke religiøs dybde?« Svaret er benægtende, og begrundelsen er, at han ikke omtaler salmernes sprog som kunstnerisk, han »nævner hverken deres metaforik eller deres parallelismer« (s. 199). Spørgsmålet i sig selv forekommer uberettiget, da citatet jo netop hævder, at salmernes ordvalg levendegør stærke følelser, som traditionelt er knyttet til religiøse oplevelser. Og begrundelsen for svaret stiller Luther til regnskab for en litterær analyse, som slet ikke er hans anliggende. De danske reformatorer underkastes lignende eksaminationer med samme resultat: Frands Vormordsen »viser ingen indsigt i salmernes litterære virkemidler«. (s. 128, jf. om Hans Thomissøn s. 377 f. og Tidemand 450 f.).

Sekundærlitteraturen om det felt, værket behandler, er enorm, og PD har orienteret sig i en imponerende mængde fremstillinger. Selvfølgelig vil eksperter inden for de mange berørte fagområder kunne pege på forskning, der set fra deres ståsted burde være inddraget. For nærværende anmelder drejer det sig især om sproghistoriske afhandlinger og tekstkritiske udgaver, bl.a. undersøgelserne af Christian III's Bibel efter 1949 (udgivelsesåret for Bertil Moldes afhandling, som er den seneste af PD nævnte), afvisningen af Tausen som udgiver af salmebogen fra 1553, Leif Stedstrups DSL-udgaver af den ældste danske dramatik og – mere generelt – hele det lærde apparat af indledninger, efterskrifter og noter i de videnskabelige udgaver af periodens kilder. Disse paratekster rummer ofte de grundigste – ikke sjældent de eneste – videnskabelige undersøgelser af værkerne, og det er en følge af digitaliseringens velsignelser, at PD er gået glip af editionsfilologernes akkumulerede lærdom: Hun har i vidt omfang anvendt de online udgaver, Det kongelige Bibliotek har foranstaltet udgivet på eeb.chadwyck.co.uk og ep.fjernadgang.kb.dk.

Sproget i nogle af kilderne er ganske fremmedartet, og det kan afstedkomme misforståelser, selvom det ikke sker ofte. Mest stødende er nok den hårde dom over sproget i den ældste danske oversættelse af Det nye Testamente fra 1524, hvor det om evangelierne hedder: »Den besværlige stavemåde og de mærkelige ord er iøjnefaldende. Hertil kommer forkerte verbalbøjninger, forkert køn på navneord, forkerte eller udeladte forholdsord, forkerte biord. Men grundfejlen er latinismene« (s. 106). Latinismene bør konkretiseres til visse syntaktiske konstruktioner, og om de øvrige anklagepunkter må det siges, at der bortset fra de talrige trykfejl er tale om træk, som med stor sandsynlighed skal henføres til oversætterens jyske baggrund. Hvor trist, at denne herlige manifestation af det svindende jyske skriftsprog skal smides i skraldespanden med sprogfejl! De mange ordforklaringer i citater og parafraaser af citater er i næsten alle tilfælde rammende og en god hjælp til læseren. Her skal kun et enkelt eksempel på en uheldig forklaring meddeles. I

et citat af Palladius omtales papistiske skikke, som er »retsindelige afprædikedet«. Hertil anfører PD ODS's definition af *afprædike* 'ved tale eller forestillinger at få (en) til at opgive (en mening)' (s. 333). Den forklaring rammer ikke citatets mening, som derimod opklares af Kalkars Ordbog med den rette definition: 'ved tale få afskaffet'.

Det er ubeskedent at stille krav til en forfatter, der har præsteret et så omfattende værk, men det må dog nævnes, at bogen ville have vundet ved en slutredigering, som til dels burde være forlagets opgave. De følgende småsure betragtninger gælder ikke korrekturlæsningen, der har efterladt et minimum af trykfejl; et par ubehagelige af slagsen er dateringen af Efesoskoncilet til 43 i stedet for det rigtige 431 (s. 234) og definitionen af Luthers skriftprincip som »*Sine scriptura*, dvs. skriften alene« (s. 283). Det korrekte *sola scriptura* står heldigvis s. 573, hvor princippet gennemgås.

Generelt havde bogen vundet ved en vis stramning. Der er mange gentagelser, tit med kort afstand (bl.a. oplysningen om den sorte død som baggrund for dødedansen s. 533, 535 og 540). En del stof har karakter af ekskursioner (fx redegørelsen for Erasmus' opfattelse af Maria s. 239-45, hvor det indledende afsnit havde været tilstrækkeligt i sammenhængen).

Forstyrrende for læseren er det, når de indledende afsnit står i modsætning til de følgende værk gennemgange (således s. 211 om billeder i bønnebøgerne og det tidligere diskuterede afsnit om formålet med Palladius' visitatsbog). Et irritationsmoment er det også, at de interne henvisninger næsten altid gælder hele kapitler; i betragtning af kapitlernes længde (fra 27 til 74 sider ekskl. bibliografier) ville sidehenvisninger have været en meget større hjælp. Da der ikke henvises fra tekst til illustrationer, er det frustrerende, at billederne hyppigt er placeret flere sider fra den tekst, hvor de omtales; den vanskæbne rammer eksempelvis figur 29, der bringes s. 149 under omtalen af Christian III's Bibel, men stammer fra oversættelsen af Det nye Testamente 1529, som behandles s. 109-17. Værst er det selvfølgelig, hvor teksten beskriver et billede, som det sker s. 177, hvor den tilhørende illustration findes s. 180. I sådanne tilfælde er det muligvis bogdesignerens ønske om en jævn fordeling af billederne, der har overtrumpet forfatterens intentioner.

De små og lidt større indvendinger, der her er fremført, må ikke skygges for de mange og vægtige kvaliteter i PD's seneste bidrag til den store danske litteraturhistorie, hun gennem mange år har arbejdet med. Der ligger en respektindgydende arbejdsindsats bag værket, og som læser kan man kun være taknemmelig for, at PD har orket at arbejde sig igennem det store og ikke specielt indbydende materiale.

Jens Baggesen: Labyrinten, eller Reise giennem Tydskland, Schweitz og Frankerig, bd. 1-2. Danske Klassikere, 1. udgave. Tekstudgivelse, noter og efterskrift af Henrik Blicher. København: Gyldendal og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2016. 888 sider. ISBN (samlet): 978-87-7533-224-3. Vejl. pris: 300 kr.

Da anmelderen, som er født og opvokset i Tyskland, først kom til Danmark, var hans kendskab til den danske litteratur begrænset. Blandt de få værker han allerede havde læst dele af på tysk og glædede sig til at læse på originalsproget, når han var kommet så langt, var Jens Baggesens *Labyrinten*. Han kendte til den store betydning, som netop *Labyrinten* havde haft for Kierkegaard (indtil videre hans danske yndlingsforfatter), og til bogens kalejdoskopiske skildring af det tysksprogede Europa på tærsklen til romantikken. Baggesens rolle som formidler mellem dansk og tysk kultur ville gøre ham til den perfekte cicerone i hans nye intellektuelle omgivelser, fordi beskrivelserne af Tyskland i virkeligheden også havde været en kommentar til danske forhold – og en rejse gennem en fælles fortid, der endnu ikke var farvet af det nationalromantiske sindelag, som skulle ændre historien så radikalt.

Anseelig var derfor den unge mands skuffelse, da han måtte sande, at ingen nyere, uforkortet udgave af dette kanoniske værk eksisterede på dansk. Ikke nok med det; det gik snart op for ham, at kun ganske få forfattere var tilgængelige i udgaver, der nogenlunde svarede til internationale editoriske standarder. (Det aktuelle danske retskrivningsprogram på computeren kan, og det er måske i sig selv symbolsk, ikke genkende ordet »editorisk« og forslår »idiotisk«, »eritreisk« eller »ahistorisk« i stedet for). Hvordan kunne det være, spurgte han sig selv, at et af de rigeste samfund i verden, som i mange henseender anså sig selv som det ypperste, civilisationen havde frembragt, behandlede sin litterære arv så skødesløst? Det samme gjorde sig jo ikke gældende i museumsverdenen, hvor næsten hver afgrøde havde sin egen kulturhistoriske samling (her tænker jeg specifikt på Danmarks kartoffelmuseum i det nordfynske), eller i den omhyggelige restaurering af ældre bygninger, kirker, industrimonumenter og runesten. Selv den største danske digter valgte man sågar i jubilæumsåret at fejre med en afdanket stjerne, hvis honorar for en af de pinligste koncerter i pophistorien nemt kunne have betalt for at sætte skub i en tilforladelig udgave, som mangler den dag i dag (fra et editorisk synspunkt var de 18 bind, som udkom i 2003-2007, en skuffelse).

Selvom det stadigvæk er relevant at søge efter en forklaring på Danmarks editoriske *exception culturelle*, er det imidlertid ikke længere helt så presserende at finde svaret. Tingene har heldigvis, kan man konstatere, ændret sig. De store editionsprojekter (Kierkegaard, Grundtvig), der vel at mærke ikke sprang ud af de littera-

turfaglige miljøer (men af fx teologi), beviste endegyldigt behovet for at komme på højde ikke kun med den moderne editoriske praksis, men også dens teori. Johnny Kondrups mesterlige *Editionsfilologi* (2011), den første danske monografi om emnet siden 1938, har sat helt nye standarder. Sidst men ikke mindst har Det Danske Sprog- og Litteraturselskabets serie Danske Klassikere satset på en mere ambitiøs udgivelsespolitik, især med hensyn til det bogæstetiske. Henrik Blichers udgave af *Labyrinten* i netop denne serie er, både i denne henseende, men også rent videnskabeligt, blevet den bog undertegnede forgæves søgte efter for så mange år siden. Nok kommer den for sent til at hjælpe med sprogindlæringen, men den kommer bestemt ikke for tidligt. For tiden er inde til at læse Baggesen igen – hele *Labyrinten*, uforkortet, uden indgreb i dens levende sprog og stavelser, med en omfattende og dybtgående kommentering, som åbner værkets rigdomme for alle.

De bogæstetiske aspekter, som generelt kendetegner nylanceringen af serien Danske Klassikere, skal ikke undervurderes. De er udtryk for den (nye?) betydning og status man tillægger editionsarbejdet og dets resultater. For det første er det meget glædeligt, at serien overhovedet vedbliver med at udkomme i fysisk form. Anskaffelsesprisen er tilmed så lav, at det næsten bør være borgerpligt at have den stående i hjemmet. *Labyrinten* koster ikke meget mere end to biografbilleder – men holder nok så længe, at den sagtens vil kunne gå i arv. Det er svært at forstille sig, at der kommer en ny udgave af *Labyrinten*, som ville erstatte den foreliggende, i løbet af de næste generationer.

Serien er ikke overdådigt udstyret, men produceret med godt håndværk. Trykt på kvalitetspapir og indbundet på et rigtigt bogbinderi i Celle, Tyskland («Det er ikke fordeeltigt for Patriotismen (...) at alle Danske, som reise udenlands, maae passere Celle» skriver Baggesen i *Labyrinten*, bd. 1, s. 172). Formatet læner sig mere op ad den amerikanske klassikerserie Library of America end fx den franske Pléiade eller udgaverne fra Deutscher Klassiker Verlag. Den bruger simpelt papkarton til bogomslaget, i en lysegrøn farve (en oplødning af Pléiadens laurbærgørne?), og indeholder to tekstile bogmærker i forskellige farver, en lille gennemtænkt detalje. Smudsomslaget fremstår i et elegant monokromt design, som udstråler tidløshed.

Alt dette ville være ligegyldigt, hvis det tekstkritiske arbejde var utilstrækkeligt. Men det er det bestemt ikke. Omsider foreligger *Labyrinten* i en nøje gengivelse af førsteudgaven, med original stavemåde og tegnsætning og alle de informationer, man med rette kan forvente, såsom dokumentation af den originale paginering og en differentiering mellem de forskellige skrifttyper, der bliver brugt. Mit eneste kritikpunkt ville være den inkonsekvente brug af spatiering, men det er et generelt problem i dag, hvor mange forlag er tilbageholdende med at bruge spatiering for fremhævelse, selvom det bliver brugt i originalen.

Fortegnelsen over de rettede trykfejl er ikke et udtryk for tekstindgreb baseret på andre versioner, men dokumenterer åbenlyse forbedringer for læserens skyld (fx bliver *opptin* til *optrin*, *lette* til *lette* osv.). Nogle af rettelserne (betegnet som sådanne) stammer allerede fra en gennemgang fra Baggesens egen hånd.

Tekstkritikken har ellers ikke voldt de store udfordringer, idet der udover førsteudgaverne (dvs. begge bind fra førsteudgaven) ikke eksisterer relevante konkurrerende kilder som manuskripter eller renskrifter. De få tekster, der findes, bliver selvfølgelig henvist til eller brugt i kommentaren; tre forprøver, som Baggesen havde publiceret i tidsskriftet *Minerva*, er trykt i deres helhed (for første gang så vidt jeg kan se). Man kunne desuden have argumenteret for at gengive alle breve og dagbogsoptegnelser som står i forbindelse med *Labyrinten*. Udgiveren foreslår, at de bliver »gjort tilgængelige i en tidssvarende udgave« senere hen (bd. 2, s. 332). Det kompromitterer dog ingenlunde etableringen af selve *Labyrintens* tekst. Når der opstår videnskabeligt behov eller almen interesse for det, kunne den, til enhver tid, suppleres med et bind, der dokumenterer Baggesens rejsejournaler, eventuelt endda som faksimile-edition med diplomatarisk transskription af håndskriftet.

Udgavens efterskrift er essayistisk anlagt og uden fodnoter. Det henvender sig til et bredere publikum uden at gå på kompromis med den videnskabelige substans. Udover en god indføring i den biografiske kontekst for Baggesens rejser og i *Labyrintens* tilblivelse byder det på et overblik over receptions- og udgivelseshistorie og giver et godt indtryk af værkets virkningshistorie. Afsnittet om rejseskildringens genre i kølvandet på Laurence Sterne er måske en anelse for kursorisk. Her kunne man med fordel have henvist til eksisterende forskning på området.

Kronen på værket i den foreliggende udgave er imidlertid uden tvivl kommentaren. Den er særdeles brugervenlig og følger sidetællingen, med fremhævede stikord fra teksten. Den er også imponerende – både dens bredde og dybde. Den fylder, fordelt over de to bind, tæt på 300 sider og åbner Baggesens tekst op på en helt ny måde. Ikke kun for nye læsere, som først nu kan følge Baggesens opdagelsesrejse på et oplyst grundlag, men også for fagfæller. Anmelderen har, efter den ihærdigste indsats, kun fundet to deciderede småfejl: i bd. 1, s. 370 ad s. 177: »Liebesstrafe« i stedet for »Leibesstrafe« (en simpel trykfejl) og ligeledes i bd. 1, s. 302 ad s. 79: pentametret består strengt taget ikke, som angivet her, af fem, men (på trods af navnet) seks fødder. Upræcise angivelser er der et par flere af, men de må, i forhold til kommentarens omfang, anses for at være ubetydelige. Eksempelvis sker henvisning til Platon kun til en oversat udgave uden angivelse af Stephanus-paginerings efter gældende citatpraksis (bd. 1, s. 411 ad s. 233), hvilket er et lille men unødvendigt kompromis med den videnskabelige brugbarhed.

»Burscherne«, som Baggesen beskriver i Göttingen, er ikke bare »studerende« (bd. 2, s. 342 ad s. 31), men en slags (fægtende) studenterbroderskaber som byen var (og er) berømt for. Den romerske hærfører Arminius – eller Hermann der Cherusker som han er bedre kendt som i Tyskland – var ikke mindre kendt (bd. 1, s. 394 ad s. 215), men tværtimod en legendarisk figur, især siden Klopstock grundlagde myten om den første germanske sejrherre over Rom.

Som germanist kunne undertegnede nogle gange have ønsket sig lidt flere henvisninger i specielt det tyske og tysk-danske område beregnet på de danske læsere, som ikke længere kan forventes at være fortrolige med de vigtigste skikkelser i tysk litteratur- og kulturhistorie. For nogle af de centrale forfattere ville et par udvidede forklaringer således have gjort en stor forskel. Hvem kender i dag til den enorme betydning, Johann Wilhelm Ludwig Gleim (bd. 2, s. 398 ad s. 119) havde for hele litteratursystemet 1700-tallet? Han bidrog til dannelsen af centrale litterære netværk, men regnes også for at være en af opfinderne af det moderne litterære forfatterarkiv (og i det hele taget som en faderfigur for hele den nyere tyske litteratur). August von Kotzebue (bd. 1, s. 261 ad s. 15) er også næsten glemt i dag, men var på Baggesens tid en europæisk teaterberømt uden sidestykke. Mordet på ham senere blev legitimationen for restaurationspolitikken før Martsrevolutionen.

Hvor Baggesen nævner Faust-stoffet, bliver der kun henvist til folkebogen (bd. 1, s. 296 ad s. 70), selvom andre forfattere arbejder med Faust-digtning i perioden: Lessing nævner stoffet og planlægger et drama, Goethe havde publiceret *Faust*-fragmentet (1790), og især Friedrich Maximilian Klingers roman *Fausts Leben, Thaten und Höllenfahrt* (1791) havde været en stor succes omkring *Labyrintens* publikationstidspunkt. Det er også rigtigt, at Baggesen ikke var den eneste beundrer af Shakespeare (bd. 1, s. 329 ad s. 111), men hvorfor så ikke nævne fx Herders og Goethes indsats, der overhovedet førte til, at Shakespeare blev genopdaget i verdenslitteraturen?

Man savner især lidt mere materiale om Klopstock-kredsen og hele den dansk-tyske litterære akse i 1700-tallet, som Baggesen kom ud af. København var centrum for den tyske oplysning, akse til Hamborg spillede en afgørende rolle for åbningen af dansk litteratur til resten af verden. Også grænsegangere som Friederike Brun (bd. 1, s. 272 ad s. 35) kunne have fortjent flere kildeangivelser eller henvisninger, fx Karin Hoff's disputats *Die Entdeckung der Zwischenräume. Literarische Projekte der Spätaufklärung zwischen Skandinavien und Deutschland* (2003), som også mangler i bibliografien (s.nf.). Endelig er der nogle historiske kontekster, der kunne have været forklaret lidt mere udførligt for danske læsere. Friedrich II af Preußen var ikke kun filosof, men også litterat (bd. 1, s. 304 ad s. 83) – han blev meget stærkt kritiseret af de yngre generationer for sin

negative, franske fremstilling af den tyske litteraturhistorie. Af egen erfaring kan anmelderen også berette, at en størrelse som Det Hellige Romerske Rige (bd. 1, s. 303 ad s. 82) kræver en hel del forklaring i en dansk kontekst. De færreste ved fx at den danske konge i kraft af sine holstenske besiddelser havde sæde i Rigsdagen.

Alt dette er dog pedanteri, reelt er der ikke noget at komme efter. Den eneste del af udgivelsen, som undertegnede ikke er lige så begejstret for som for tekst-kritikken, efterskriftet, kommentaren og det generelle bogdesign, er bibliografien i slutningen af efterskriftet. Der er ikke noget galt med selve fortegnelsen over udgaverne og oversættelserne, men angivelsen af forskningslitteraturen er utilfredsstillende. Anordningen er kronologisk, ikke alfabetisk, hvilket gør det svært at finde rundt. Bibliografien er tydeligvis en udvalgsbibliografi, men det står ingen steder, og kriterierne for udvalget bliver heller ikke forklaret. Anna Sandberg, nok en af de bedste Baggese-kendere herhjemme, er kun repræsenteret med en enkelt bog, ikke med en eneste af sine mange artikler om netop *Labyrinten*. Germanisten Leif Ludwig Albertsen til gengæld, har flere artikler med, dog ikke den vigtige om Baggese og jøderne (Leif Ludwig Albertsen, »Baggesen und die Juden«, *Text & Kontext*, 1:1 (1973), s. 70-86). Udenlandske forskere eller arbejder, som ikke er publiceret på dansk, kommer generelt til kort, fx (i kronologisk rækkefølge og uden fuldstændighed): Oskar Bandle, »Die Alpenreise eines Empfandsamen: Zu Baggese's Erlebnis der Schweiz 1789-90«, *Studien zur dänischen und schwedischen Literatur des 19. Jahrhunderts*, Basel 1976, s. 9-46; en række artikler af Horst Nägele; Claudia Gremler, »Vertraute Fremde? Jens Baggese's und H.C. Andersens Reisen durch Deutschland: Fremdheitswahrnehmung und ihre literarische Gestaltung in Labyrinten und Skygebilleder«, *Skandinavistik: Zeitschrift für Sprache, Literatur und Kultur der Nordischen Länder*, 30:1 (2000), s. 21-43 eller Lotte Thrane, »Visual Pleasure and Writerly Delight: On the Longing for Apocalypse in Baggese's Alpine Journey«, *Scandinavica: An International Journal of Scandinavian Studies*, 41:1 (2002), s. 5-20. Til forskel fra disse anerkendte tidsskrifter angives der på den anden side tyske artikler fra obskure publikationer som *Jahrbuch des Alstervereins*. Det fremstår således uklart, hvilke brugere bibliografien sigter imod. En mere eller mindre fuldstændig videnskabelig bibliografi over bøger og artikler om *Labyrinten* ville måske have været en tredjedel længere og ville klart have været at fortrække.

Der er dog en ting som bibliografien viser med al tydelighed, nemlig hvor levende beskæftigelsen med *Labyrinten* har været de sidste mange år, dvs. inden denne excellente nye udgave overhovedet forelå. Man kan kun gisne om, hvad den vil betyde for Baggese-forskning og udforskningen af perioden i det hele taget. Det er Henrik Blichers store fortjeneste at have forberedt grundlaget for en

sand renæssance for danske 1700-talsstudier og beskæftigelsen med den fælles tysk-dansk-europæiske litteratur- og kulturhistorie. Tilmed håber man, at nogle danske læsere vil føle sig inspireret til at gå på opdagelsesrejse hos den sydlige nabo i Baggesens fodspor, både intellektuelt og geografisk. Det kan man nemlig også bruge udgaven til.

Christian Benne

Morten Høi Jensen: A Difficult Death. The Life and Work of Jens Peter Jacobsen. Med forord af James Wood. New Haven; London: Yale University Press, 2017. 272 sider. ISBN: 978-03-0021-893-0. Vejl. pris: 195 kr.

En dansk litterat baseret i New York har på et estimeret universitetsforlag udgivet en biografi om J.P. Jacobsen. Man har formået litteraturkritikeren James Wood, forfatter i 1999 til en bog om litteratur og tro, til at levere et forord. I dette karakteriseres *A Difficult Death* med ord som »pioneering biography« og »superb biography«, ligesom Morten Høi Jensen prises for at levendegøre »a whole culture«, den københavnske i 1870'erne og 80'erne, da byen var modernismens »first real battleground« – arnested for eller i hvert fald inspireret af naturalisme og realisme og darwinisme og radikal ateisme.

Hvad Wood især fokuserer på er Jacobsens interesse for religiøs tro og for kætteriets komplikationer. Han opholder sig følgelig i *Fru Marie Grubbe* ved Gyldenløves død og Maries samtale mod slutningen med Holberg, og *Niels Lyhne* opfatter han som en af de største og mest intense ateistiske romaner nogensinde og stopper op ved anfægtelsens samtlige stationer, altså ved dødsfaldene, fra Edeles til Niels' eget. Han tilslutter sig Høi Jensens opfattelse, at romanen snarere end ateistisk er misoteistisk, et udtryk lanceret i 2010 af Bernard Schweizer i bogen *Hating God*. Gud svarer ikke på bønner og er for så vidt noneksistent, men han slipper ikke for opfordringer til at svare på bønner. Pointen synes at være, at en reaktualisering af Jacobsens roman er ønskværdig i en tid med genopblussende religiøs fundamentalisme.

Heldigvis er bogen mere nuanceret, end markskrigeriet lægger op til. Den sætter accenterne lidt anderledes, end det oftest sker, men i bund og grund er der tale om en traditionel, introducerende *Life-and-Work*-fremstilling. Høi Jensen vedgår da også i »Acknowledgments« arv og gæld til Jacobsen-forskningens veteraner, med tillæg af Kristian Himmelstrup som enerepræsentant for de nyere.

Ud over Wood-forordet har bogen en prolog af forfatteren. Den omhandler mestendels Rainer Maria Rilke og hans Jacobsen-fascination, der faldt sammen med den europæiske interessekulmination omkring århundredskiftet – som jo aftog i en sådan grad, at *The Times Literary Supplement* i hundredåret anslø, at Jacobsen var blevet overhalet netop af Rilke. Denne tog i 1902 til Paris for at skrive sin Rodin-bog og fortsatte til Viareggio, hvorfra han skrev til sin ven Franz Cappus, at to bøger fulgte ham: *Bibelen* og Reclam-forlagets oversættelse af *Niels Lyhne* og novellerne. Han beundrede den næsten videnskabelige præcision i forbilledets naturskildringer osv. I begyndelsen af 1904 var han og hustruen Clara Westhoff i Rom, hvor han påtog sig at skrive en bog om Jacobsen. Han overvejede at flytte til Danmark og opholdt sig faktisk i landet (og i Skåne) fra 9. juni til 14. december. Men sproget voldte ham problemer, og i de følgende år kredsede han ganske vist om bogen, men jo uden at få den skrevet, og efterhånden trængte den sig mindre på. (Jf. nu også Ernst-Ullrich Pinkert, »Rilkes Jacobsen-monografi. Forsøg over en uskreven bog«, *Jacobseniana*, 12, 2018, s. 39-48).

Rilke havde fået Jacobsen ind under huden i kunstnerkolonien i Worpswede, hvor han var kultfigur i hvert fald for Paula Modersohn-Becker og Clara Westhoff, hustruen *in spe*. Specielt *Niels Lyhne* i Marie Herzfelds oversættelse betog mange forfattere og billedkunstnere: Freud, Musil, Zweig, Mann, Benn, osv. En særlig historie knytter sig som bekendt til Gurreangene, der jo blev basis for Arnold Schönbergs *Gurrelieder*, et forhold, som på det seneste især Per Thomas Andersen, Joachim Grage og Jørn Erslev Andersen har forsket i.

Efter sagens natur dominerer »life« over »work« i de første par kapitler. »Simply to Be Remembered« hedder det første, om Thisted og barndommen dér – og om et landskab, hvor ikke de talrige bronzealderhøje, men snarere det rigt varierede planteliv stimulede hans nysgerrighed. Tilsyneladende en tryk og lykkelig barndom, også ifølge biografierne, men Høi Jensen minder om, at Thisted var et snavset hul i jorden, at Jacobsens far var sur og arbejdsliderlig, og at f.eks. Rilkes skildring af Malte Laurids Brigges barndom, baseret bl.a. på indtryk fra Jacobsen-læsningen, har pustet til myten om barndommen som det tabte land. Rilke havde også læst Ellen Key og annammet hendes tanke om barnealderens betydning for udfoldelsen af kunstneriske anlæg. Men i øvrigt handler kapitlet forbavsende meget om Jacobsens død! Overskriften stammer fra Fru Fønss' afskedsbrev til de børn, der har slået hånden af hende – en situation knap nok sammenlignelig med Jacobsens. Brevcitaterne anføres, som var det digterens eget farvel til livet, en indirekte påmindelse om, hvordan »liv« og »værk« fremstillingsmæssigt kan blandes; men således opfattede også vennerne sagen, viser et brev fra Edvard Brandes. Også citatet fra *Niels Lyhne* om den vanskelige død anføres – længe før læseren forsynes med oplysning om den debat, romanen deltager i og bidrager til. Endelig

refereres den kristne begravelse og den efterfølgende uskønne debat om forfatterens ateisme.

Det lange kapitel 2, »A Sentimental Education«, rækker fra ankomsten til hovedstaden i 1863 frem mod det skel, som Brandes' indledningsforelæsning satte. Først gjaldt det universitetsadgangen, hvor Jacobsen følte sig mere draget af botaniske sager, end godt var, som f.eks. forældrene mente. Det »nye« hos Høi Jensen er en problematisering af omtalen af disse år som Jacobsens »kri-seår«. Snarere var de præget af selvudforskning og selvopdagelse, et synspunkt, som underbygges med et kendt citat (»an astonishingly sensitive passage«) fra *Niels Lyhne*. Høi Jensen ytrer på dette sted ellers en vis betænkelighed ved den art argumentation: Jacobsen-fascinationen omkring århundredskiftet fremmede fristelsen til at »oversætte« fiktionsudsagn til biografiske udsagn, hvad der kom gætværk og formodninger ud af. Specielt mystikken omkring hans seksuelle liv har forlokket til psykoanalytisk inspirerede antagelser. Ikke mindst Frederik Nielsens opfattelse, at den puritansk opdragne digter var oppe imod skamfulde sexfantasier, der førte ham til ateismen, fordi Gud ikke reagerede på hans bønner, fremdrages. Men Nielsen overfortolker og går fejl af *Hervert Sperring*-digtsamlingen. Også de homo- og biseksualitetsformodninger, som har været markedsført, afvises som ufunderede. I denne forbindelse nævnes Jacobsens venskab med Anna Michelsen. Var det mere, så blev det til mindre – han lagde troen bag sig, og hun blev psykisk uligevægtig og fik ophold på Sankt Hans fra 1882 til sin død i 1924.

Ellers var de såkaldte kriseår præget af intellektuel udfoldelse i flere retninger. Jacobsens nære kreds omfattede oversætterne af Feuerbach og Taine – og selv fordybede han sig som bekendt i Darwin, som han præsenterede og senere oversatte. Poul Kierkegaard og H.S. Vodskov, begge fra kredsen og begge psykisk ustabile, fik betydning for ham. Høi Jensen formår fint at indføje små portrætter af dem i sin fremstilling. I forbindelse med skildringen af det københavnske cafémiljø får vi også f.eks. et overflødigt glimt af skuespilleren/sladrehanen F.L. Høedt.

Fra 1867 kunne Jacobsen koncentrere sig om botanikstudierne. Hans farveglæde dokumenteres med et par citater fra *Niels Lyhne*, bl.a. det om »den blide Vinca, Rousseaus Yndlingsblomst«, hvor dog mere end farven er i spil (jf. roman-tikkens blå blomst). Dobbeltblikket, kunstnerens og naturforskerens, evnen til at se det velkendte som også »noget andet«, pointeres. Det lykkes Høi Jensen at sige noget om dette andet, men ikke om Jacobsens forskningsresultater; han bekymrer sig mere om forældrenes reaktion på prisopgaven: hvem af dem var mest overbevist om, at sønnen nu var på ret spor?

Under algearbejdet knyttede Jacobsen sig til Vilhelm Møller, der blev hans nærmeste ven, og i hvis *Nyt dansk Maanedsskrifts* første nummer han skrev om

planternes udvikling, optakt til en længere række instruktive evolutionsartikler og til oversættelserne senere af Darwins hovedværker. Artiklerne bragte D.G. Monrad til at tage afstand fra menneskets indplacering i udviklingen og til at fnyse over den såkaldte abeteori, hvilket satte scenen for store dele af de kommende års darwinismediskussion i Danmark.

Tredje kapitel omhandler det moderne gennembrud, med et 1911-motto af Edmund Gosse om den frastødning og terror, som i almindelig samtale blev forbundet med fritænkere og jøden Georg Brandes. *Hovedstrømninger* fik som bekendt en hadsk modtagelse, kun fritænkere omkring månedsskriftet vendte tommelfingrene opad. Høi Jensen ofrer en del linjer på det turbulente stiftelsesmøde i Litteratursamfundet og på periodens intellektuelle caféliv. Det Kongelige Teater siges placeret et stenkast fra den bænk, hvor Strindberg først læste Nietzsche. Det noteres, at Jacobsen og Edvard Brandes respekterede hinanden, og at forholdet måske gjorde Edvard til en bedre skribent – og mere uafhængig af broderen, »the swashbuckling critic«, vist en tanke lanceret af Kristian Hvidt. Jacobsen, den kejtede og tilknapede, sociofobiske, gjorde det over for Edvard klart, at han ikke orkede at sætte problemer til debat. Han beskrev sig selvironisk som et æsel så dovent, at han end ikke orkede at blive forelsket som et vildt dyr. Han tog, også efter tuberkulosediagnosen, livet til efterretning, aldrig med beklagelse. Denne individbetragtning forbindes af Høi Jensen med det paradigmeskifte, som tiden bød på. Den universelle affortryllelse stillede nye krav til mennesket. »It meant that traditional social structures were arbitrary and malleable, that mankind was in control of its own destiny, and that the stern God of theodicy had slackened to atavistic mythology«.

Det var i selskab med Edvard Brandes, at Jacobsen i februar 1872 læste Panarabesken, og det replikskifte, som kendes fra Oehlenschläger/Steffens (hvorfra Brandes vel havde det), gentog sig: »Men du er jo Digter«. Hvortil Jacobsen svarede: »Ja, det véd jeg nok, og det har jeg altid vidst«. Nu var det jo med »Mogens«, Jacobsen satte sig litterært igennem, tilsyneladende ud af intet. Høi Jensen refererer novellehandlingen og afviser, at teksten illustrerer den darwinistiske tanke om »parringsvalget«, men også, at den er protonaturalistisk à la Zola. Alrik Gustafson har læst novellen som en understregning af, at naturen ikke behøver romantiske tilsætningsstoffer for at tilfredsstille mennesket, den er god nok i sig selv. Edvard Brandes' udpegning af regnvejrsscenen som dansk litteraturs første eksempel på naturalistisk prosa affærdiges som sejlivet ortodoksi. Novellen afviser forestillingen om en central idé og foregriber *Niels Lyhne*-problematikken om det nøgne liv som »nok«. Og hvad endelig angår de angiveligt naturalistiske detaljer i novellen, påpeges, at Jacobsen jo transformerer dem i baudelairensk retning. Revolutionen var først og fremmest stilistisk.

Herefter omtales 1873-rejsen sydpå, sammen med Edvard og Harriet Brandes. Høi Jensen leverer her en del løs snak om Dresdens ildsmagende remoulade, om verdensudstillingen i Wien, hvor Henrik Ibsen i juryen lagde et ord ind for russisk kunst, samt om teatrene: Hofburgtheater og («a little more than a kilometer southeast») Musikverein, hvor Schönberg jo (langt senere) fik *Gurre-Lieder* opført. Turen gik også til Riva, hvor Niels Lyhne (også senere) hørte »Madam Odero[!]« synge, selvom det vist var værtinden, der var lidt venlig mod Jacobsen. Madame Odéro relateres i øvrigt også til Anna Buchholtz, som Jacobsen (også senere) mødte i Montreux. Man tør spørge, hvor vigtigt det er med disse kuriosa. Tuberkuloseudbruddet i Venedig derimod får med rette detaljeret opmærksomhed, hvortil kommer tre sider om tuberkulosens kulturhistorie. Sygdommen, hvis bacille blev identificeret i 1882, ramte i 1890'ernes Danmark 14 % af befolkningen. Den associeredes især med sensitive unge mænd, opfattedes som lidt mondæn, lidt glamourøs – og blev som bekendt tematiseret i operaer. Jacobsen peb ikke, men kedede sig bravt under de følgende års langvarige ophold i Thisted. Skøt Brandes over for Edmund Gosse dødsforklarede ham, fik han immervæk 11 leveår med sygdommen. Og jo de vigtigste.

Kapitel 4, »A Woman without Qualities«, en hilsen naturligvis til Robert Musils *Der Mann ohne Eigenschaften*, er viet *Fru Marie Grubbe*. Høi Jensen opholder sig ved undertitlens interiør-begreb: episoderne, ikke så meget handlingsgangen, er det centrale; det er i dem, at tryllekunstneren udfolder sin magi, som oversæteren Mikka Haugaard har bemærket.

Ulrik Christians død aktualiserer identitetstemaet: han vil ikke vide af himmel og helvede, men en præst lodser ham i sikker kristen havn. Herefter bliver Maries dage, som Madame Bovarys, blege og trivielle. Ægteskabet med Ulrik Frederik går sin håbløst pinagtige gang. I forholdet til Sti Høg fra de melankoliske kompagni italesætter Marie sin livssult uden at få den stillet, men ender dog med at kassere ham som en maddike uden brod. Høi Jensen gennemgår redeligt romanen, som venteligt uden at føje nyt til, før Maries desillusion og resignation er total og beseglet i ægteskabet med den uflyttelige Palle Dyre. Her griber han til Georg Lukács' pointering af, at Maries skæbne er typisk for Jacobsens egen tid og sammenlignelig netop med Emma Bovarys. Historikeren Roger Williams ser bovaryismen som et ruinerende realitetshad dømt til at ende i sorg og sønderknuselse, hvor Jacobsen imidlertid skitserer en anden mulighed, en art lykkelig slutning. Efter 16 år overstået i én sætning tænder Marie på Søren Møller – og ender sit liv med ham på færgeriet ved Guldborgsund, hvor skæbnen så vil, at Holberg indfinder sig, så scenen kan sættes for den berømte samtale om liv og sjæl, som Høi Jensen diskuterer over adskillige sider efter en omvej forbi Søren Matthesens 2013-bog *Rygtet om Guds død*, der gør gældende, at Marie anerkender Guds ek-

sistens gennem benægtelsen. Jacobsen nærmer sig her det ateismeparadoks, han udfolder i *Niels Lyhne*. At Holberg insisterer på, at hun kun har én sjæl, modsiges af, at hun løbende skifter karakter. Jacobsen spørger således i realiteten: Hvad er en litterær karakter, hvad er et selv? Et problem, som Strindberg under Jacobsens indflydelse tager op i *Frøken Julie*, pointerer Høi Jensen, der finder den samme opfattelse af sjælen som patchwork i Knut Hamsuns »Fra det ubevidste Sjæleliv« (1890). Edvard Brandes fik *Sult* stukket i hånden af en desperat Hamsun og blev grebet, ligesom da Jacobsen læste Pan-arabesken for ham. Storebror orkede den ikke.

Kapitel 5, »Poor Freethinkers«, anlægger det synspunkt, at København var europæisk modernismes første slagmark. Uden grænsedragning altså mellem det moderne og det modernistiske. Jacobsen tilbragte nogle måneder 1877-78 i Montreux med udsigt til Savoyens langeligt skrånende højder og skrev dér på *Niels Lyhne* med dens både personlige og tidstypiske konflikt. Temaet var anslået af H.C. Andersen i *At være eller ikke være*. Niels Bryde var læge i den første slesvigske krig, Niels Lyhne falder i den anden. Høi Jensen fremhæver (i samhu med Jacobsen) Turgenjovs *Fædre og Sønner* som inspirationskilde og ser en parallel mellem Bazarovs og Niels' forældrerelation.

Den tredje udlandsrejse, til Rom, genfortælles over flere sider, også her baseret på brevklip, f.eks. om samvær med Ibsen, som måtte have udviklingslæren forklaret. Rejsen sluttede som bekendt med et tilbagefald. Hjemme igen skrev Jacobsen »To Verdener«, der omtales med henblik på »the state of his mind at the time«, altså som livsdokument, som vidnesbyrd om hans manglende evne til at komme fri af den kristne eskatologi, ja, hans ansigt skimtes bag den syge kvindes. Også Harriet Brandes' selvmord nævnes i sammenhængen. I øvrigt stod årene omkring 1880 i den sejrende realismes tegn (Gjellerup medtælles i flokken, men Nobelprisen fik han nu – meget senere – af helt andre grunde), men også i injuriernes og de retlige forfølgelses tegn. *Fru Marie Grubbe* blev f.eks. kaldt en bordelroman. Det er sædelighedsfejden, der går sin gang, uden at Elias Bredsdorffs store bog om den bringes i erindring. Jacobsen er på sidelinjen, frustreret over sin langsommelighed, men berømmet for sit ordpusleri. For den dødsyge i sin relative isolation var gudløsheden et alvorligere anliggende end for dem, der debatterede på torve og stræder.

»The Atheist«, overskriften på kapitel 6, refererer til *Niels Lyhnes* oprindelige titel. Som motto læses ordene om at have »intet Hjem paa Jorden, ingen Gud i Himlen, intet Maal derude i Fremtiden«. Romanen er, anfører Høi Jensen, den mest dødshjemsøgte i europæisk litteratur, og den fuldlødigste om ateisme tillige. Han ser den som »one long and unbroken metaphor«, hvis radikalitet så at sige blev »streamlined into form« af Hamsun, Rilke, Joyce og Mann – og verdensan-

skuelsemæssigt af Camus i *Sisyfos-myten*. En eksisterende, hvem livet forholdes. Høi Jensen genfortæller bogen, som det jo må gøres, med dvælen ved de steder, som ikke vil forbigås, dødsfaldene især, og juleaftens samtalen mellem Niels og Dr. Hjerrild, frem mod den vanskelige død, som har givet bogen titel, og som vel er ment som forfatterens sidste, småironiske hilsen til dens livsuduelige hovedperson. Herefter følger refleksioner over ateismens tvetydigheder. Jacobsen var, pointerer Høi Jensen, en anderledes ateist end vor tids liberale intellektuelle med deres »café society atheism«. Bernard Schweizer har talt om »misotheism«, »a response to suffering, injustice, and disorder in a troubled world«, og Claudio Magris har kaldt *Niels Lyhne* »a critique of positivistic atheism«.

Kapitel 7 har den kierkegaardske overskrift »The Sickness unto Death«, der jo egentlig betegner den åndelige lidelse ikke at opnå kendskab til sig selv. Men er det Jacobsens lidelse? I hvert fald er det de sidste år i København og Thisted, der afhandles: Digterens tilstand, hans venskab med Alexander Kielland (på den tid bosat i København), den politiske opblødning i Brandes-brødrenes favør, radikalismens identitetsproblemer – og Sædelighedsfejden, der igen desavouerede bevægelsen i borgerskabets optik og gjorde Jacobsen oprørt over at bevidne den samfundsmæssige forfølgelse af kolleger, især Herman Bang. I kapitlet indgår en grundig omtale af »Pesten i Bergamo«, »among the finest things he ever wrote«, igen en gennemspilning af temaet om ubesvaret bøn, men nu i massepsykotisk orkestrering.

Mod enden af kapitlet hvirvler Høi Jensen med Maurice Blanchot i baghånden overvejelser op om autentisk og inautentisk død og placerer Niels Lyhnes død nærmest som en mellemting. Men herefter kommer kapitlet til at dreje sig om, hvordan vennerne registrerer og kommenterer Jacobsens sygdom, frem mod afskeden med ham, da han i juli 1884 for sidste gang satte kurs mod Thisted. I de følgende måneder sivede livet ud af ham. Vi må vist forstå, at han fik en autentisk død. Det synes at være et grundsynspunkt, at tuberkulosen aktualiserer menings-spørgsmålet, om man som Jacobsen bekender sig til ateismen. Hvad er meningen, når der nu ingen mening er? Måske er meningen selve det forhold, at man bringer desillusioneret kunst til verden?

»The Jacobsen Fashion« hedder det lettere kalejdoskopiske slutkapitel. I 1907 slog Edvard Brandes i en enquete fast, at *Niels Lyhne* trods den lunknere modtagelse hurtigt overhalede *Fru Marie Grubbe*, ligesom en samtidig konference i Bonn søgte svar på, hvorfor Jacobsen var blevet så populær i Tyskland. Vigtigst var nok Georg Brandes' bidrag under opholdet i Berlin til litteraturpolitisk opdragelse af det nye, konservative, jødefjendske Tyskland, for reelt var den gode europæer jo ikke specielt imponeret af romanen. Den dekadent-symbolistiske interesse op imod den realistisk-naturvidenskabelige kom Jacobsen til gode, sti-

muleret også af Brandes' Nietzsche-promotion (inkl. selve »opfindelsen« af begrebet aristokratisk radikalisme, som jo glædede Nietzsche). Ola Hansson lancerede Jacobsen som længselspoet og drivhustropeplante, med fremhævelse altså af netop det, der i sin tid havde irriteret Brandes. Også Marie Herzfelds promovning i 1897 af Jacobsens lyrik fik stor betydning. Ligesom Stefan George og Rilke lærte hun sig dansk netop for at kunne oversætte Jacobsen. Kredsen af digtere omkring Wienerkafeen Griensteidl, et arnested for moderniteten, gjorde ham til kultfigur, og opførelsen i 1913 af Schönbergs *Gurre-Lieder* med 150 musikere og 600 sangere udgjorde det absolutte højdepunkt. Rilke var ikke ganske uforberedt, da han ankom til Worpsswede og blev del af kredsen dér, som også omfattede Jacobsen-illustratoren Hans Vogeler. Dér mente man, at Jacobsen skrev, som malere malede, og dette koloristiske aspekt udfolder Høi Jensen så mod slutningen, især på basis af en udstillingspublikation fra Fåborg Museum (*J.P. Jacobsen og kunsten*, redigeret af Anders Ehlers Dam og Gry Hedin, 2016). Den begejstrede Paula Modersohn-Becker skrev til Rilke om sin Jacobsen-læsning på en måde, der har fået en amerikansk forsker til at mene, at der er tale om en pastiche over en passage i *Niels Lyhne*; hun fik ligefrem nervefølelser af læsningen. Høi Jensen konkluderer:

Like Nietzsche, Jacobsen became a cult figure to an entire generation of young men and women debating among themselves what it meant to be truly modern, to live a fully modern life without recourse to the ideals of past generations (s. 187).

I medfør af denne tilbagevenden til Rilke kommer han til at omfavne fremstillingen. I 1925 forklarede han den franske oversætter af *Malte Laurids Brigge*, at der var to Jacobsener: ham, der uforligneligt havde udpeget livets kildevæld, dets rigdom og overflod, og ham, der bitter og ulykkelig betvivlede alt og intet kunne stille op over for døden. Men, tilføjede han, hvis en stor kunstner kendetegnes ved evnen til fuldtone at orkestrere sådanne hinanden udelukkende sandheder, så var Jacobsen blandt de største.

Så vidt, så godt. Høi Jensens bog er vidende og velskrevet. Den sætter Jacobsen ind i en europæisk kultursammenhæng og udpeger de faktorer, der gav ham kultstatus i denne. Men uproblematisk er den ikke. Den er generelt analytisk tilbageholdende. Det kan undre, at den knap nok forholder sig til den lyriske produktion, selvom den vedgår, at denne spillede en væsentlig rolle i den tysk-østrigske dyrkelse, og tillige at den af det novellistiske forfatterskab kun går i clinch med »Mogens« og »Pesten i Bergamo« og slet ikke nævner »Fra Skitsebogen«, »Et Skud i Taagen« og »Der burde have været Roser«. Og det kan især undre, så lidet

orienteret Høi Jensen er i den nyere Jacobsen-litteratur. Skønt han angiveligt har haft kontakt med J.P. Jacobsen Selskabet og besøgt det i Thisted og endda refererer til et par af bidragene i dets efterhånden 12 år gamle årbog, har han oversat, at selskabet har været involveret i udgivelsen af to bibliografier: Erik Falsigs *Jens Peter Jacobsen bibliografi. Fortegnelse over hans skrifter på dansk og oversat til germanske og romanske sprog* (1990) og Aage Jørgensens *Jens Peter Jacobsen bibliografi. Litteraturhenvisninger 1967-2015* (2016). Med den sidstnævnte i hånd vil man let kunne fastslå, at en række betydelige fremstillinger har unddraget sig Høi Jensens opmærksomhed. Det gælder ikke Kristian Himmelstrups biografi *En sejlbåd for vindstille* (2014), men det gælder i kronologisk orden i hvert fald følgende akademiske arbejder: Frédéric Durands disputats *Jens Peter Jacobsen ou La gravitation d'une solitude* (1968); Jørgen Ottosens *J.P. Jacobsens »Mogens«* (1968); Bernhard Glienkes *Jens Peter Jacobsens lyrische Dichtung* (1975); Jørgen Holmgaards *Interieur fra det 19. århundredes borgerlige kultur* (1976); Jørn Vosmars disputats *J.P. Jacobsens digtning* (1984); Susanne V. Knudsens *Krystallisationer: J.P. Jacobsen, en moderne mandsforfatter* (2005); og Jens Lohfert Jørgensens ph.d.-afhandling *Sygdømsstegn* (2014).

Høi Jensen kan knap nok lastes for, at James Wood i forordet omtaler hans biografi som »the first in English«, idet han véd bedre og refererer til Niels Lyhne Jensens bog fra 1980, ganske vist fejlanbragt i bibliografien. Men om Mark Musaris præsentation i *Danish Writers from the Reformation to Decadence, 1550-1900* (2004) tier han helt.

Korrekturlæseren har oversat: Eslev Andersen (Erslev; passim); Christian Krogh (Krohg; flere gange); Her-/zfeld (xxviii); Stockhol-/ms (12); Vimmels-/kaftet (54); new wife, Harriett (79; Harriet Salomonsen var Edvard Brandes' første kone); Studies-/træde (149); pesimisstic (160); Moments of Existence (The Moment ...; 194); Nihilisme (197); Concept of Man (Nature of Man; 198, note 41). Holberg kaldes »the young playwright« (81; i uoverensstemmelse med årstallet 1711). Høi Jensen finder det forvirrende, at den uheroiske Ulrik Frederik Gyldenløve ligesom den heroiske Ulrik Christian Gyldenløve er »son of the king« (87; dog ikke af den samme konge; og Gyldenløve var netop det navn, som uægte kongesønner fik). Aage Hansen og Erik Dal er anført som ophavsmænd til et tidsskriftbidrag af Erik Reitzel-Nielsen (199, note 65). 1957-årgangen af *Fund og Forskning* er angiveligt redigeret af den da seksårige John T. Lauridsen – for Nationalbiblioteket, som jo var det foreløbige navn for fusionen pr. 1. januar 2017 af Det Kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket (213). Hvad angår geografien, placeres Korsør på Sjællands østkyst (16). Bornholm placeres, korrekt, men lidt oplysende, 23 miles syd for Sverige (36); øen var »sparsely populated« (i 1870'erne var der o. 40.000 indbyggere, akkurat som nu, mod 20.000 o. 1800).

Læsø anbringes »midway« mellem Danmark og Sverige (38) og Varde på Danmarks sydvestkyst (69). De 417 km fra København til Thisted modsvarer ikke »almost tree hundred miles«.

Kan Morten Høi Jensens biografi skaffe Jacobsen flere læsere og større opmærksomhed på det amerikanske marked? Det tør man tro eller i hvert fald håbe. Gode oversættelser er i hvert fald til rådighed. Tiina Nunnally tegnede sig for *Niels Lyhne* i 1990 og for *Mogens and Other Stories* i 1994, og Mikka Haugaard supplerede med *Marie Grubbe* i 2015.

Aage Jørgensen

Rasmus Vangshardt: Livets febrile hemmeligheder. Et litterært slægtskab mellem Henrik Pontoppidan og Thomas Mann. Hellerup: Forlaget Spring, 2017. 162 sider. ISBN: 978-87-9335-828-7. Vejl. pris: 198 kr.

Romankunsten ser ud til at have haft særlig gode vækstbetingelser, når én epoke lakker mod enden og den efterfølgende endnu kun befinder sig i støbeskeen. Overgangen mellem det gamle og det nye tilbyder tilsyneladende sensitive gemytter et privilegeret skriveværksted. Det gamle i skikkelse af livsformer, mentaliteter og dyder træder tydeligt frem i sin egenart i samme historiske øjeblik, det fortøner sig. Det nye anes gennem kontrasten til det gamle. Testamente og profeti går hånd i hånd. Tiden omkring Første Verdenskrig udgjorde et eksemplarisk epokeskifte, hvor der blev skrevet påfaldende mange moderne, klassiske fyrtårne. To af disse værker, Thomas Manns *Trolddomsbjerg* (1924) og Henrik Pontoppidans *De Dødes Rige* (udkom i fem bind i årene 1912-16 og samlet i en to-bindes udgave i 1917) afsluttes begge handlingsmæssigt ved udbruddet af »den store Verdensbrand«, som det hedder i slutningen af *De Dødes Rige*. Hovedpersonen i *Trolddomsbjerg*, Hans Castorp, drager simpelt hen ud i krigen som soldat med en angiveligt usikker skæbne, som nok desværre kun er alt for sikker. Det er i sprækkerne i de historiske tidsafsnit, at man kan se ind i, hvad der var, og hvad der ulmer. Dette erkendelsesmæssigt privilegerede øjeblik indfanger Hegel i den berømte sentens i indledningen til retsfilosofien: »Først når skumringen bryder frem, flyver Minervas ugle ud«. Det er disse to roman-ugler af Pontoppidan og Thomas Mann, der flyver ud i den gamle verdens aftenslumring, som litteraten og litteraturkritikeren Rasmus Vangshardt har valgt at vise slægtsskabet mellem i monografien *Livets febrile hemmeligheder*.

Som litteraturstudie er der tale om en friere, komparativ undersøgelse, der først og fremmest fokuserer på ligheden mellem de to romaner med henblik på at indhøste en større indsigt i Pontoppidans *De Dødes Rige*:

Fra det plateau, *Trolldomsbjergets* højdedrag, er det min opfattelse, at vi kan blive klogere på Henrik Pontoppidan. Denne kronologiske omvendelse betyder, at bogen først og fremmest er en *fortolkning* af lighederne mellem de to romaner, uafhængigt af de mulige filologiske påvirkninger, selvom disse også eksisterer (s. 13).

Trolldomsbjerg bliver således brugt som en prisme til at kaste lys over og »se ting i *De Dødes Rige*, der hidtil er blevet overset« (s. 13). Bogens fortolkninger bygger på tætte og fordøjede nærlæsninger, en grundig opsporing af ånds- og kulturhistoriske og filosofiske kilder, særligt Arthur Schopenhauer og Friedrich Nietzsche, som *Trolldomsbjerg* med sikkerhed og formentlig også *De Dødes Rige* direkte eller indirekte står i gæld til. Georg Brandes havde som bekendt introduceret Nietzsches tankeverden til den danske offentlighed i skriftet *Aristokratisk Radikalisme* så tidligt som i 1889. Hvad angår det sidstnævnte, er bogen præget af en gennemgående interesse for det, der efter forfatterens mening er undervurderet hos Henrik Pontoppidan; indflydelsen fra Nietzsches tænkning, den romantiserede dødslængsel og den »åndelige dødsympati« (s. 92).

Kapitlet om *Trolldomsbjerg* – »Plateau« – er en gedigen gennemgang af og diskussion med den omfattende forskningslitteratur, bl.a. centrale navne som Børge Kristiansen, Hermann Kurzke og Eckhard Hefrich. Dette ophæng af læsningen af *Trolldomsbjerg* giver den en særlig soliditet. Det gælder f.eks. påvisningen af, hvordan figurer fra tidligere tiders myter og litteratur, manifestationer af den kollektive fantasi, såsom Dionysos, Pan og Silen, sammenfatter længsler, drifter og frygt for menneskets indre kaos. Som de halvdæmoniske skikkelser, de også er, toner de frem fra menneskesindets ur-vildnis. Også gennemgangen af specifikke musikkompositioner og komponister, som optræder i romanen, bl.a. Claude Debussys *Prélude à l'après-midi d'un faune* og Franz Schuberts *Winterreise*, yder romanen megen retfærdighed. I den forstand lykkes bogen med at skabe den prisme, forfatteren gerne vil se *De Dødes Rige* gennem. Rasmus Vangshardt ser også antydningen af en ny, stoisk humanisme på den anden side af det nulpunkt, hovedpersonerne i de to romaner nærmest søvngængeragtigt bevæger sig frem imod. Nok går det mod afgrunden for de involverede, men varsler denne afslutning trods alt ikke også noget nyt? Noget der er på vej, men som de ikke selv kommer til at opleve. Som tragiske helte, der ofres for noget, der kommer efter dem selv; »ofrede forløbere« (s. 95).

Særlig tæt på *Trolddomsbjerg* og Thomas Manns kompleksitet som forfatter kommer fremstillingen, når forfatteren påviser en afgørende diskrepans mellem Thomas Manns Princeton-tale i USA i 1939, hvor romanen entydigt tages til indtægt for en »ny humanitet« (s. 52) på trods af romanens egen endog særdeles stærke interesse for dødssympatier i alle dens skikkelser. Medens Thomas Mann i Princeton-talen hævder at »*Trolddomsbjergets* tema er dødssympatiens overvindelse« (s. 53), fremhæver Rasmus Vangshardt, at slaget om dødssympatien aldrig afgøres endeligt i romanen (s. 53). Thomas Mann tolker således sin roman mere opbyggeligt og optimistisk end den litterære tekst giver belæg for. Det er en vigtig pointe, der vidner om Manns offentlige forvaltning af sit forfatterskab: At han som berømt forfatter i en bestemt historisk situation omkring Anden Verdenskrigs udbrud, der krævede en klar stillingtagen mellem demokrati og diktatur, valgte at fortolke sit eget værk på en ansvarlig måde ved at betone den humanistiske impuls i romanen.

Et selvstændigt punkt, og dybt forbundet med interessen for tilstedeværelsen af det romantiske i begge fortællinger, er diskussionen af, hvorvidt de afsluttende sider i *De Dødes Rige* rummer utopiske aspekter eller ej, hvilket rejser spørgsmålet om eventuelle lykkeforestillinger i de to romaner, der i forskellige grad og på vidt forskellige måder rummer nedadgående, for ikke sige ligefrem dekadente livslinjer og biografier.

I de afsluttende kapitler i bogen begrundes udførligt en »ikke-utopisk fortolkning« (s. 107) af slutningen i *De Dødes Rige*. Når det overhovedet kommer på tale, at romanen skulle rumme en slags idyl, er det, fordi der i værkets sidste linjer tilsyneladende finder en forsoning sted mellem brødrene Johannes Gårdbo (præsten) og Povl Gårdbo (lægen), der har været stærke ideologiske modstandere, og at bipersonen Kjeld Borgen, der først kommer ind hen mod romanens slutning, vækker idylforestillinger ved sin musikalske udfoldelse på skalmeje. Rasmus Vangshardt argumenterer detaljeret og gennem krydslæsninger med andre passager i *De Dødes Rige* for, at dette ikke ændrer det overordnede billede af romanens gennemgående fatalistiske livssyn og mange tungsindige skæbner.

Lige så enig man kan være i konklusionen, at en utopisk læsning af romanens slutning ville være ude af proportioner med romanens hele grundstemning og gennemgående toneart, ligeså overdrevent forekommer det at vægte fremstillingen i den grad omkring dette punkt. Ikke mindst fordi, med en formulering af Bent Haugaard Jeppesen, »utopien virker for sølle« (s. 136). *De Dødes Rige* er ikke drevet af en utopi, hverken i de mange skildrede individuelle livshistorier, fortællerstemmens toning af historien eller i hele det fortællingens landskab af generaliseret pessimisme, konflikter, intriger og kærlighedsforviklinger, der oprulles – eller i romantitlen selv for den sags skyld. Den generelle indsigt proklameres flere steder

i romanen: Den teknologiske og politiske udvikling skaber forhåbninger, som ikke indfries.

Det er svært at frigøre sig fra det indtryk, at studiet visse steder praktiserer kreative former for bøjninger i argumentationen for sine pointer: Det siges f.eks. at det er »usandsynligt, at *De Dødes Rige* skulle kunne forstås som helhed uden Nietzsche-kendskabet« (s. 24), senere at det ikke er »usandsynligt, at læsningen af *De Dødes Rige* (...) har påvirket *Trolddomsbjergets* tilblivelse« (s. 26 f.), og endelig at der er »reel sandsynlighed for at Mann har fundet sin inspiration i *De Dødes Rige*« (s. 27). Rasmus Vangshardt aflaster sig i sådanne formuleringer i alt for høj grad for en selvstændig og positiv argumentation og påvisning af sine teser til fordel for eksistensen af muligheder, der ikke kan udelukkes. Ligeledes med den gentagne brug af ordet »inspiration«, altså henvisning til kunstnerens beåndede og kreative tilgang til et materiale, som ikke i sig selv besidder megen forklaringskraft. Når det gælder Thomas Mann, ville det f.eks. være oplagt at præcisere inspiration som en inddragelse af f.eks. litterært materiale gennem en udpræget synkretistisk bearbejdningsmetode, hvor de enkelte kilder, iagttagelser og citater flettes sammen, således at den fælles rod mellem de forskellige fremtrædelsesformer, f.eks. myter, religioner og symboler, træder tydeligere frem.

Et andet eksempel på argumentationsmæssig freestyle: I prologen omtales Pontoppidans pessimistiske verdensbillede. Det hævdes, at samtidsbilledet af liberalismens bankerot og kulturens amerikanisering er mere end blot beklagelige fænomener i tiden. Bag ved disse historiske fænomener findes ifølge Pontoppidanforskeren Knut Ahnlund forestillingen om livet »som en ond drøm« (s. 21). Som en slags yderligere belæg tilføjes det: »Især med tanke på, at det også var præcis et af de træk, Georg Brandes fremhævede ved Arthur Schopenhauers filosofi i en artikel, som Pontoppidan med stor sandsynlighed læste« (s. 21). Argumentationen bygger for det første på en stærk implicit antagelse om en meget direkte import af filosofisk tankegods fra en bestemt artikel i *Ude og Hjemme* fra 1884 ind i et litterært værk, hvilket for det andet er en dristig antagelse i betragtning af, at det var noget Pontoppidan *sandsynligvis* læste.

Pointen er ikke, at disse læsninger nødvendigvis er forkerte eller ikke har noget for sig, men at de 1) under alle omstændigheder burde være underbygget mere positivt og 2) i for høj grad ikke har taget højde for, at de eventuelt kunne vise sig at være rigtige, men af andre grunde end de anførte og formodede påvirkningsveje. Samme forestillinger eller livssyn er vel ikke i sig selv et endeligt og fældende bevis for indbyrdes påvirkning. Det er naturligvis et indicium på noget, men dette »noget« står tilbage som noget, der skal bestemmes nærmere. Med andre ord: Hvorfor ikke udvide interessen og spørge om, hvad det var, hinsides Schopenhauer, Nietzsche, Mann og Pontoppidan, og mange andre forfattere og tænkere

i tiden, der frembragte en så dyb pessimisme vedrørende menneskets manglende evne til at blive gennemsigtigt for sig selv og dets manglende evne til gennem teknologi, lovgivning og fremskridt at skabe menneskelykke i denne periode? Hvad var drivkræfterne og konteksten bag ved den indbyrdes lighed?

Livets febrile hemmeligheder slår af og til over i identitetstænkning, således at faktiske forskelle sprogligt sættes i skyggen af ligheden: Hvorfor egentlig insistere på, at der i *De Dødes Rige* er tale om »et højst sanatoriumslignende hotelmiljø« (s. 19), som dermed gøres mere lig med sanatoriet i *Trolldomsbjerget*, eller på at frøken Søholm i *De Dødes Rige* har en opfattelse, der er »nøjagtigt identisk med Naphtas ideologiske overbevisning om at sundhedsbesættelse er at gøre mennesket til et dyr«? (s. 109). Hvad betyder i øvrigt »nøjagtigt« helt nøjagtigt i denne sammenhæng, hvor der under alle omstændigheder er tale om almene betragtninger? Det er, som om forskellene mellem de to romaner ikke anerkendes som mindst lige så informativ som lighederne. Det, der næsten ligner hinanden, kan også bidrage til at gøre forskellene tydeligere – uden af den grund at gøre pointerne mindre. Når man bringer noget tæt sammen, træder forskellene i sagens natur også tydeligere frem.

Når talen falder på forskelle og deres betydning: Særlig i betragtning af, at Rasmus Vangshardt udviser så stor en interesse for livsanskuelse og livstydning i romankunsten, er det påfaldende, at der ikke falder ét ord om den trods alt store forskel mellem den alvorlige, for ikke at sige alvorstunge og tungsindige tone i *De Dødes Rige* og den udpræget skælnske tone i *Trolldomsbjerget*, som bl.a. hænger sammen med, at sidstnævnte har karakter af et litterært laboratorium, hvori f.eks. politiske holdninger undersøges distanceret med et kritisk røntgenblik. Hvor samme generaliserede pessimisme og samme skuffede forventninger taler ud gennem flertallet af figurer i *De Dødes Rige*, er sanatoriet i *Trolldomsbjerget* et uafgjort møde mellem en mangfoldighed af livsanskuelser. Det er tydeligvis mere sjovt, pirrende og stimulerende for Hans Castorp at være syg på Manns sanatorium end for Jytte Abildgaard og Torben Dihmer at være livstrætte i en tidlig alder på Pontoppidans hotel.

Under tolkningen af den tvivlrådige Jytte Abildgaards karaktertræk, som er den mest gennemgående figur i *De Dødes Rige*, anvender forfatteren med en karakteristisk formulering: »en (...) skabelon fra Thomas Manns univers« (s. 77). Skabelonen uddybes med følgende bemærkning:

Det sydlandske, som Jytte tilskrives, er det vitale og livsdrukne hos Mann. Kunstner/borger-skellet er ofte centreret om en nord/syd-akse (...). Forstørret i eksempelvis *Døden i Venedig*, hvor aksens ordenens formende ro i det nordlige Tyskland, kaos og erotik i det sydlandske Venedig (s. 77).

Men skabelonen er langt fra så skabelonagtig som hævdet: Det nordlige er, om man så må sige, ikke så nordligt endda. Gustav von Aschenbachs indre kaos i *Døden i Venedig* (1912) står således delvist allerede i fuld flor, da han møder døden i dens nemt genkendelige skikkelse med sin »stumpnæsede fremtoning« og for korte læber, som afstedkommer rædselsfantasier om et asiatisk vildnis – vel at mærke under en rolig spadseretur i München ved højlys dag.

Set under ét er bogens rygrad et grundigt, detaljeret og fordøjet kendskab til sine romanklassikere og en ligeledes detaljeret rekonstruktion ikke mindst af den brogede skare af mytologiske skikkelser i europæiske ånds- og litteraturhistorie, som har præget vores fælles forestillinger og bevidsthed. Bogen introducerer og rekonstruerer overbevisende disse figurer og brugen af deres betydningslag i de to litterære værker. Således indfrieder Rasmus Vangshardt også de mere formidlende ambitioner med fremstillingen, der nævnes i forordet. Også gennemtrængningen af det komplicerede tema dødssympatien og sygdomsmotivet, som den kommer til udtryk i en række musikkompositioner i *Trolldomsbjerget*, bør fremhæves som vellykket. Det er, som om den del af bogen bevæger sig i et roligere leje og konkluderer forsigtigere og mindre hårdt.

Livets febrile hemmeligheder er primært optaget af slægtskabet og identiteten mellem de behandlede værker, men reducerer desværre til tider erkendelse og analyse til genkendelse. Denne drift mod mønstergenkendelse ville have haft mere forklarings- og overbevisningskraft, hvis forfatteren havde givet mere plads til differentieringer, distinktioner og kontekstualiseringer – man kunne kalde dem erkendelsens variable – i sin tekstlæsning. Tilliden til at den blotte og almene kategorisering, som undervejs ofte finder sted gennem overbegreber som realisme, naturalisme, romantik og metafysisk, i sig selv rummer en indsigt, producerer erkendelse og bidrager med selvstændig forklaringskraft, er gennemgående for stor. Det er ofte det, der kommer før generaliseringen, og som ligger til grund for abstraktionen, som erkendelsesmæssigt er mest interessant. Eller som filosofen Ernest Cassirer sammenfatter det i sine betragtninger over erkendelse i ånds- og humanvidenskabene: »Sammenfatningskraften beror på leddelingskraften; jo mere distinkt den sidste opererer, desto mere præcist og fyndigt fremtræder den første« (Ernest Cassirer: *De symbolske formers filosofi – udvalgte tekster*, Gyldendal 1999, s. 51).

Det er fristende at give *De Dødes Rige* det sidste ord i diskussionen mellem kategori og erkendelse i forhold til forståelse af romanen selv. Rasmus Vangshardt indleder sin bog med Jyttes konstatering vedrørende menneskets manglende indsigt i sit eget sjæleliv. Mod slutningen af *De Dødes Rige* og mange livserfaringer rigere – bl.a. gennem de to brud med Torben Dihmer – er Jytte blevet ikke så lidt klogere på sig selv i forhold til sit forfejlede kærlighedsliv: »Havde hun besnakk

sig selv til at mistvivle om sin kærlighed, fordi den var kysk og stille?» (bd. II, s. 237, Gyldendal 1982). Passagen, der vidner om Jyttes modne selvindsigt, bruges overraskende nok ikke nogetsteds i bogens analyse, selv om den i høj grad understøtter Rasmus Vangshardts tese om den undervurderede romantik i romanen. Jytte har, som den vitale drengepige hun var i sin ungdom, set kærligheden gennem den romantiske kategori, dvs. gennem idealet om en stormfuld og dramatisk forelskelse, men derved også overset kærlighedens konkrete empiri.

Henrik Stampe Lund

Ben Hellman: Hemma hos Tolstoj. Nordiska möten i liv och dikt. Stockholm: Appell förlag, 2017. 560 sider. ISBN: 978-91-9832-759-5. Vejl. pris: 259 svenske kr.

Hvert år, når jeg underviser nye studerende i russisk kulturhistorie, opstår der et dramatisk højdepunkt, når vi kommer til Lev Tolstoj (1828-1910). Hans livslange sandhedssøgen skabte ikke bare fascinerende litteratur men også en fascinerende person, der især i sit sene liv blev både berømt og berygtet verden over. Den russiske kulturhistorie er ikke ligefrem fattig på dramatik omkring store personligheder, men Tolstoj udvikler sig alligevel til at blive den mest radikale af dem alle på måder, som til stadighed fascinerer også unge mennesker. Det er denne sene, radikale Tolstoj (ca. 1880-1910), som er omdrejningspunktet i Ben Hellmans bog *Hemma hos Tolstoj. Nordiska möten i liv och dikt* – den pacifistiske, vegetariske, asketiske godsejer og bondeklædte bibelfortolker, som stadig skrev både essays og litterære værker, men forsagede al litteratur og kunst, der ikke var forståelig for menigmand og ikke skabte kristne følelser.

Hellmans interesse er, som undertitlen indikerer, nordiske møder med Tolstoj i både liv og digt, og hermed mener han alle dokumenterede svenske, norske, danske og finske besøg, al bevaret nordisk korrespondance, spor af Tolstojs læsninger af nordisk litteratur samt nordiske spor i hans litterære værker og (i mindre omfang) spor af Tolstoj i nordiske værker. Det er på flere måder en unik udgivelse. For det første på grund af emnet, hvor fokus på en så specifik kulturudveksling åbner for mange ellers oversete detaljer, og hvor den inkluderende tilgang – med inddragelse af både liv og digt og af hele det nordiske område – tegner et kulturhistorisk felt, som er metodemæssigt ambitiøst og på sin vis kaster en handske til os i Norden: Det udfordrer os på vores tendens til at tænke nationalt og bilateralt, når

vi studerer vores historiske relationer til Rusland (og sikkert også andre lande). For det andet er værket ekstremt solidt baseret på arkivmateriale og tilhørende research, og alt præsenteres omhyggeligt og præcist, hvilket også de afsluttende 50 siders noter vidner om. Omstændeligheden truer måske nok med at tynde værket, især for dem, som ikke primært er interesserede i Tolstoj selv, og ikke mindst hvor der inkluderes møder og korrespondancer med nordiske personer, som ikke selv er interessante kulturpersonligheder eller overhovedet identificerede. Men her kommer heldigvis en tredje kvalitet ved bogen til undsættelse, nemlig Hellmans fremstillingsstil. Han komprimerer og komponerer med fast hånd, med tørre sidebemærkninger og pointerede drejninger af stoffet og med sans for både tragiske skæbner og komiske tosser, hvilket gør langt de fleste afsnit yderst læservenlige og ofte decideret underholdende.

Bogen er systematisk opbygget, overordnet efter typen af kontakt med Tolstoj, og herefter behandles de forskellige nordiske personer en for en. Denne komposition giver naturligvis visse overlap, hvor der både er møder og korrespondance med de samme, og selv om der gives interne henvisninger, er det en læserudfordring at huske, hvem de tidligere præsenterede personer nu lige er. Igen kommer Hellman til hjælp med et udførligt navneindeks bag i bogen, i øvrigt suppleret af et indeks over Tolstojs værker.

Den første og største del af bogen dokumenterer nordiske besøg hos Tolstoj – af tolstojanere og andre sympatisører, af oversættere og filologer, og af folk engageret i velgørenhed, især i forbindelse med den russiske hungersnød 1891-92. Vi får præsenteret gæsternes formål, deres indtryk af Tolstoj og hans og hans families (simple) indretning og (livlige) tilværelse på godset Jasnaja Poljana samt hans og hans families indtryk af gæsterne. Enkelte besøg rummer ikke rigtig noget spændende i nogen af aspekterne og kunne have været udeladt; det samme gælder enkelte sandsynligvis opdigtede besøg, som Hellman minutløst afslører som utroværdige; men de fleste giver anledning til mange nye detaljer om Tolstoj (hvem kendte måske hans yndlingsåbning i skak?) og indblik i hans opfattelse af de nordiske lande og deres kultur og litteratur. Herefter følger to relativt store afsnit. Det første gennemgår brevene, hvor der i arkivet findes omkring 120 nordiske – i alt modtog han mere end 50.000, heraf ca. 9.000 fra udlandet. De kommer fra beundrere, som vil takke, rose og lykønske, men i nogle tilfælde også tilbyde den af kirke og tsar udskældte og censurede forfatter eksil, for eksempel i det trykke Danmark; andre ser den berømte næstekærlige greve som en mulig redning fra fattigdom og ulykke, og atter andre vil bare gerne have en autograf. Bogens følgende afsnit redegør for de nordiske værker i Tolstojs enorme privatbibliotek: H.C. Andersen, Søren Kierkegaard, Georg Brandes, Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Knut Hamsun mfl., med redegørelse for hvad der vides om hans læsning

af og holdning til dem. Før det afsluttende afsnit om mulige nordiske prototyper i hans romaner, som er bogens korteste og også mindst interessante, er der et knap så kort afsnit om relevante nordiske priser og kongresser. Det drejer sig her specifikt om fredskongressen i Haag 1899 og i Stockholm 1909/1910 samt Nobelprisen i litteratur og Nobels fredspris. Ligesom Tolstoj blev kontaktet og involveret i begge kongresser, men af forskellige grunde ikke kom til at deltage i dem, var han i flere år i spil til begge Nobelpriser, men fik ingen af dem og ønskede da heller ikke at få dem. Her er det fascinerende at læse hans forsøg på at undgå at blive berømmet, sat over for de velmenende beundreres ihærdighed – og at få indblik i, hvordan Tolstojs undvigelser i tilfældet med litteraturprisen paradoksalt nok fik støtte fra Det Svenske Akademis i mange år ret enerådende ekspert i slavisk litteratur, den svenske journalist, oversætter og ruslandsrejsende Alfred Jensen, der vurderede Tolstoj som uværdig til prisen på grund af hans aktuelle livssyn, uagtet de mesterværker han tidligere havde skrevet.

Det er et gennemgående motiv i bogen, at kulturudvekslingen ofte har form af en beundrende henvendelse, som Tolstoj tager imod, men som han også er hudløst ærlig over for, og det gælder både håndteringen af anmodninger og ærinder, vurderingen af forfattere eller oversættelser og reaktionen på deres opfattelse af ham og hans rolle. Enkelte gange kom han dog til kort. Således da den vildeste af alle besøgende, Abraham von Bonde – en svensk særling, som i ekstrem form udlevede en filosofi der mindede om Tolstojs – uden videre indlogerede sig på Jasnaja Poljana uden ejendele og næsten uden en trævl på kroppen. Til sidst blev hans uhæmmede tilstedeværelse for meget for selv den rummelige Tolstoj-familie, og han blev sendt videre på sin vandring. De tåbelige autografjægere blev konsekvent ignoreret af Tolstoj, folk i nød måtte han pga. omfanget af henvendelser efterhånden sige nej til, mens de, der skrev om rettigheder til hans værker, fik at vide, at han for længst havde frigivet alle rettigheder til alle værker, som det derfor stod alle frit for at udgive og oversætte. Nok måtte mange brevskrivere, ikke mindst hvis deres ærinde eller sprog var uforståeligt for Tolstoj, finde sig i ikke at få noget svar fra ham, men mange fik svar fra enten greven selv (ca. 9.000 svarbreve er bevarede) eller en anden i hans familie, og han plagedes af dårlig samvittighed over ikke at kunne svare alle. Som vi får mange eksempler på, var Tolstoj generøs over for sine medmennesker med både sine midler, sit hus og sin tid, så længe besøgene passede ind i hans daglige rutine med måltider, arbejde og spadsereture, men han virker samtidig ofte næsten grov, for tro som han var mod sit sandhedsideal, sagde han som regel sin mening, ikke mindst om yndlingsaversionerne: indbildskhed og prætentios modernisme.

Som det vil være nogle bekendt, forsagede den sene Tolstoj også sine egne store romaner, *Krig og fred* (1865-69) og *Anna Karenina* (1873-77), som ellers var

dem, der havde ført til og fortsat bibeholdt hans status som stor og vigtig forfatter i Rusland og i verdenslitteraturen. Den slags berømmelse ønskede han ikke, men det medfølgende ansvar tog han alligevel på sig. Derfor er det ikke så meget decideret litterær udveksling, der beskrives i Hellmans bog, selv om litteraturen stadig er et vigtigt medium for og anledning til debat og udveksling. Det handler ikke ret meget om form, stil og sprogkunst, men så meget desto mere om temaerne (i livet som i litteraturen) tro og sandhed, livsførelse og moral (ikke mindst kønsmoral), krig og militærnægtelse, og hvordan den enkelte kan bidrage til en god og sand udvikling for menneskeheden. For Tolstoj ligger ansvaret og muligheden hos den enkelte, ikke i organisationer og politik og slet ikke hos ledere, der tror, de kan styre livet fra toppen. Bogen giver flere eksempler på nordiske aktører, der går fejl af Tolstoj og prøver at spænde ham for et projekt, som i hans øjne er politisk. Et udfoldet og gennemgående eksempel, som dominerer de finske forbindelser med Tolstoj, er det finske spørgsmål i begyndelsen af 1900-tallet – storhertugdømmet Finlands selvstændighedsønsker over for truslen om øget russisk dominans – og heller ikke protesterne mod ungarnes undertrykkelse af det slovenske sprog får nogen støtte fra ham.

Sprogbeherskelse, herunder kendskab til fremmedsprog, var tydeligvis afgørende for Tolstoj som et praktisk redskab, men det var ikke noget, han ønskede at koble til en national dagsorden, som i hans øjne altid var af det onde og til skade for menneskehedens forbrødring. Det er herligt at se, hvordan Tolstoj – og hans familie – begik sig flydende ikke kun på russisk og det russiske adelsprog fransk, men også på tysk og engelsk, og Hellman følger fornemt trop ved at citere frit fra alle disse sprog og diskret anføre de svenske citatoversættelser i noterne. Også finsk oversættes i bogen til svensk, mens dansk og norsk anvendes på linje med bogens svenske. Det er et passende valg for en bog, der i den grad handler om kulturudveksling på tværs af nationale og sproglige grænser og er baseret på præmissen om et nordisk fællesskab i forhold til Tolstoj og i det hele taget. I denne bog lærer vi også, at Tolstoj endda interesserede sig for esperanto og med glæde modtog nordiske entusiaster inden for kunstsproget. De nordiske sprog bemestrede han dog ikke, og mange af de omtalte nordiske boggaver i hans bibliotek er således ulæste. Måske fik han i nogle tilfælde hjælp – eller bøgerne blev læst – af familiens svenske svigerdatter, Dora Westerlund, hvis mand, Lev Lvovitj, også lærte sig svensk.

Afsnittet om Lev junior og Dora er et af de mest interessante i bogen, og man ærgrer sig her over den valgte emneafgrænsning, som gør, at vi kun hører om sønnen og svigerdatteren, så længe de bor eller er på besøg på Jasnaja Poljana, og ikke følger deres historie til ende efter flytning til Sverige og skilsmisse. Man sidder tilbage med et ønske om en mere udfoldet behandling af netop denne svensk-russi-

ske forbindelse med dens kulturelt men også menneskeligt dramatiske elementer. Bare beretningen om svigerdatterens svenske indretning af parrets fløj på Jasnaja Poljana rummer et fantastisk svensk-russisk (eller -tolstojsk) kultursammenstød: Den antimaterialistiske Tolstoj ser med afsky på de utroligt mange møbler og ting, der ankommer fra Sverige (kan man tænke sig noget mere overflødigt og dekadent end antimakassarer!); hans hustru Sofja påskønner derimod den rene og lyse indretning af et ellers mørkt og tungt hjem – man ser det levende for sig, denne Ikea-ficering af den traditionelle russiske godsejendom. Svigerdatterens gode sind og kærlige omgang med både svigerforældre, tjenestefolk, gæster og egen børnefolk bløder dog efterhånden den gamle greve op, og han kan da også med tilfredshed konstatere, at hun selv med tiden bliver lidt jasnapoljariseret, som han udtrykker det.

Af de nordiske forfattere brød Tolstoj sig ikke om Ibsen og Strindberg, og heller ikke Hamsun, som han alle indrangerede i samme store skare af dekadente moderne forfattere med et livssyn langt fra hans eget, som Hellman udtrykker det. Selma Lagerlöf, som ellers var populær i Rusland og fik Nobelprisen 1909, synes Tolstoj mærkeligt nok ikke at have kendt til. Men H.C. Andersen kendte han, og han satte ikke mindst stor pris på *Kejserens nye klæder*, hvis hovedmotiv han anvendte flere steder i sine egne skrifter. Søren Kierkegaard forsøgte Tolstoj at forstå, men fandt ham både for kringlet at læse og for »hidsig« – og han opfordrede flere gange oversætteren Peter Emmanuel Hansen til ikke bare at oversætte, men også formidle Kierkegaard i mere enkel form.

Denne Peter Emmanuel Hansen (1846-1930) er ikke en hvem som helst, men må faktisk udnævnes til at være Hellmans anden hovedperson ved siden af Tolstoj. Det var danske Hansen, som i en ung alder kom til Rusland som telegrafist og blev russisk gift, der igennem mange år identificerede interessefællesskaber hos forskellige nordiske forfattere og Tolstoj, og sørgede for ikke bare at oversætte dem, så de kunne læse hinanden, men også at sende eller personligt overbringe sine oversættelser til de nulevende af dem. Han oversatte en del Tolstoj til dansk og det direkte fra russisk, mens mange andre af de florerende oversættelser var relæoversættelser fra primært tysk eller fransk; og ikke mindst sørgede han (og hans kone) for, at Tolstoj kunne læse førende nordiske forfattere på russisk. At Tolstoj overhovedet hørte om Kierkegaard, selv så mange år efter Kierkegaards død, synes at være Hansens fortjeneste, og han gjorde meget for at få Tolstoj overbevist om den danske filosofers relevans for Tolstojs egen tænkning. Ligeledes forsøgte han ihærdigt at få Tolstoj til at se kvaliteterne i Ibsens værker, og Tolstoj stolede nok på sin ven og oversætter til at blive ved med at læse flere værker, men fortsatte ikke desto mindre med næsten kun at tale dårligt om dem.

Flere andre oversættere til og fra de nordiske sprog optræder i bogen, og deres afgørende rolle for den studerede kulturudveksling er en vigtig pointe, som Hellman, der selv er en førende oversætter af russisk litteratur til svensk, har stor sans for og viser mange eksempler på, dog uden at gøre noget stort nummer ud af det. Det er i det hele taget kendetegnende for bogen, at det er op til læseren at opdage dens mange store kvaliteter og vigtige overordnede pointer undervejs i læsningen. Dette skyldes dog formodentlig beskedenhed, for der er ingen tvivl om, at Hellmans grundige udforskning af dette meget specifikke emne er foretaget på grundlag af velgennemtænkte præmisser og med kyndig sans for de mange aspekter, der skaber kulturhistorie og muliggør kulturudveksling som sådan. Og den »nordiske« pointe er som nævnt vigtig i sig selv: Vi skylder Hellman en stor tak for at have givet os ikke bare den finske eller finsk-svenske Tolstoj, men hele Nordens Tolstoj.

Tine Roesen

Bjarne S. Bendtsen: Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939. Aarhus: Klim, 2018. 585 sider. ISBN 978-87-7204-004-2. Vejl. pris: 399,95 kr.

Måske vover Bendtsen sig lidt for langt ud ved indledningsvis at påstå, at Første Verdenskrig ligefrem er »den glemte krig« (s. 15) i den kollektive bevidsthed i Danmark. Men utvivlsomt har han ret i, at Første Verdenskrig ikke spiller nogen nævneværdig rolle i den danske erindringskultur sammenlignet med krigene i 1864 eller 1940-1945. *The Great War* eller *La grande guerre*, som Første Verdenskrig betegnende nok kaldes på andre sprog, huskes i Danmark fremfor alt som præludiet til den såkaldte genforening i 1920. Også litteraturen om krigen er blevet offer for denne »historisk[e] og kulturel[le] amnesi« (s. 498). Bønnelyckes *Spartanerne* (1919), krigsdigtene i Broby-Johansens *Blod* (1922) eller Paludans *Jørgen Stein* (1932-1933) er – sandt nok – kanoniserede, selv om Bønnelyckes krigsdigtning gerne bagatelliseres som avantgardistiske skriveøvelser uden eksistentiel alvor. Men langt størsteparten af litteraturen om krigen – ikke mindst den mere dagsaktuelle, kulørte og/eller underholdende slags – er hurtigt gået i glemmebogen.

Efter at have læst *Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939* kan læseren dog ikke længere være i tvivl om, at »krigen

fyldte umådeligt meget i den danske offentlighed« (s. 22) og i den kollektive bevidsthed. Bogen er en omarbejdelse af forfatterens ph.d.-afhandling fra 2011 og virkelig noget af en forskningsmæssig bedrift. Bendtsen fremlægger en mursten af en bog med 1591 fodnoter, som bygger på en dybt imponerende samling af kildemateriale: skønlitterær 'krigslitteratur' fra Danmark såvel som fra udlandet, samtidige debatbøger og krigsreportager, filmanuskripter og film, brevsamlinger, hvidbøger, talløse avisbidrag, artikler i tidsskrifter, satireblade, revytekster, materiale fra arkiver rundt om i landet osv. osv. Der er næppe en sten, som ikke er vendt under affattelsen af bogen, der argumenterer mod et forsimplet billede af krigstidens Danmark som et »Pusling-Land, som hygger dig i Smug, mens hele Verden brænder om din Vugge« (Aakjær), og mens gullaschbaronerne i læ af krigens tjente store penge.

Bendtsen lægger ud ved at præsentere emnet som en kritisk kommentar til krigens tavse muser (*inter arma silent musae*) og giver et overblik over forskningslitteraturen og sit kildemateriale og ved at opridsede de forestillinger om den kommende krig, som findes i 'invasionsromaner' som Karl Larsens og Victor Dalhoff-Nielsens *Dommens Dag* (1908), der skildrer et tysk overraskelsesangreb mod Danmark. Anden del af bogen (»Mellem fronterne«) drejer sig om, hvordan krigsudbruddet oplevedes i Danmark, og om den danske »blækkrig« (s. 177) i den publicistiske offentlighed. På baggrund af pressedækningen konkluderer Bendtsen, at 1864-traumet var et vigtigt referencepunkt for diskussionerne omkring krigsudbruddet (s. 81), som ikke ligefrem var ledsaget af begejstring, men som dog oplevedes som en kortvarig eufori, en »*Augusterlebnis* forstået som sammenhold på tværs af partier og tidligere skarpt kolliderende klasse- og holdningsmæssige fronter« (s. 104). Selv om Danmark erklærede sig neutralt, blev neutraliteten og dens moralske forsvarlighed diskuteret meget, ikke mindst af den danske intelligentsia. Blandt deltagerne i denne debat tælles Betty Marie Ahlberg, Georg Brandes, Viggo Cavling, Johannes V. Jensen, Johannes Jørgensen, Karl Larsen, Karin Michaëlis, Harald Nielsen, Helge Rode med flere, og Bendtsen analyserer deres stillingtagen og diskurser udførligt og overbevisende.

Tredje del handler om »[d]anske krigserfaringer på hjemmefronten« (s. 179). Kapitlets hovedemne er en absolut læseværdig, mangefacetteret og empiribaseret analyse af gullaschbaronen som en – socioøkonomisk såvel som kulturel og litterær – dansk topos i sammenligning med lignende topoi om krigsspekulanter i andre lande. Bendtsen peger bl.a. på, at de rigtig store penge blev tjent på skibsfart og aktiespekulationer og ellers med den mere traditionelle landsbrugsekspor til begge sider i krigen. Gullaschbaronen må derfor nok tydes – i det mindste delvis – som symbolsk syndebug for en anløben krigsøkonomi, kendetegnet ved kynisk indtjening og spekulation. Kapitlet afsluttes ved at kaste et blik på sik-

ringsstyrken og sømændene, og hvordan deres indsats blev omtalt bl.a. i skønlitterære værker.

Analysens fokus flyttes i fjerde del bort fra Danmark hen til de personer, som faktisk deltog i selve krigen: de ca. 25-30.000 dansksindede nordslesvigere på tysk side foruden de danske frivillige og sygeplejersker på begge sider af konflikten. Indledningsvis vender Bendtsen sig mod Walter Benjamins forestilling om, at erfaringerne fra verdenskrigen var et fuldstændig grundlæggende brud med gamle erfaringer i en grad, så det ikke straks kunne fortælles (første gang formuleret i »Erfahrung und Armut« i 1933). Bendtsen kan dokumentere, at der allerede under krigstiden fandtes adskillige selvbiografiske og mere eller mindre fikcionaliserede brevromaner og erindringer med udgangspunkt i krigen og søger forklaringen på det senere »krigsbogsboom« mod slutningen af 1920'erne i økonomiske forhold (s. 284-285). Virkningsæstetikken i de skrifter, som gennemgås i dette kapitel, beror ikke kun på en effektiv måde at fortælle om krigen, men endnu mere på hvad Bendtsen under henvisning til Samuel Hynes (*A War Imagined*, 1990) kalder »den direkte erfarings autoritet« (s. 281). Spørgsmålet om skildringernes empiriske troværdighed og autenticitet spiller af gode grunde en central rolle i Bendtsens omhyggelige redegørelse for værker som Erich Erichsens succes *Den tavse Dansker* (1916) eller Johannes Reiffs *Gennem Skyttegrave* (1929). Opmærksomheden rettes også imod, hvordan nordslesvigeres krigsdeltagelse retfærdiggøres, hvad der var et brændende spørgsmål i tiden, og tilsvarende blev det i litteraturen, både i den mere dokumentariske og i den decideret fiktive (som tages op senere i del fem). Grundene til at gå i krig for den tyske arvefjende, som stod i vejen for selvbestemmelsesretten, var forskellige: Man kunne gøre sin pligt på trods af sin danske hjemstavnsloyalitet og være tro mod den tyske stat, hvor man var undersåt, men man kunne også gøre det for at undgå repressalier mod familien eller for at opretholde dansk neutralitet (i bakspejlet undertiden også udlagt som et blodoffer, der efter krigen muliggjorde genforeningen) – og i enkelte tilfælde for simpelthen at opleve det store eventyr i krigen.

Femte del handler om »Krigens aftryk i den neutrale hjemmefronts litteratur og kultur« (s. 399). Det skal med det samme siges, at Bendtsen godt er klar over, hvor problematisk det er at skelne skarpt mellem 'selvoplevede' krigsskildringer og »skildringer af en forestillet krig« (s. 399), men den idealtypiske differentiering giver dog heuristisk god mening. Kapitlet indeholder ikke kun læsninger af værker, som giver liv til fronterfaringer under og efter krigen (Sophus Michaëlis' *Træbukken* (1918), Emil Bønnelyckes *Spartanerne*, Broby-Johansens *Blod* m.fl.), men også af de mange bøger og skuespil, som skildrer krigens indvirkning på Danmark på anden vis. De personlige erfaringer spiller i den samtidige reception af disse bøger en afgørende rolle:

Det er ikke kun fordi den, der ikke selv har oplevet krigen, ikke kan skildre den i mangel på viden om, hvordan det virkeligt er *derude*, det er i lige så høj grad fordi forfatteren hjemme i sin lune stue ikke har lov til at spekulere i og dermed besudle de andres lidelser på slagmarken (s. 458).

Desuden inddrages i dette kapitel danske spillefilm, hvor krigen også var et emne – dog i forhold til op til 200 spillefilm om året omkring 1914 ikke nær så prominent, som Bendtsen synes at mene (s. 423). *Nordisk Films Kompagni* var som det største produktionsfirma nemlig næsten udelukkende rettet mod det internationale marked, hvor krigsfilm normalt mødte modstand fra censurens side i de forskellige lande. Kapitlet afsluttes med Pontoppidans famøse »Et Nytaarsønske« (1929) samt diskussionen derom og med Paludans *Jørgen Stein* som en »krigsroman uden krig« (s. 489).

Den sidste og sjette del består mestendels af en sammenfatning, suppleret med en omtale af de krigsromaner, som hidtil ikke var blevet nævnt i bogen, og en udvidelse af perspektivet mod den litterære nutid.

Bendtsen indfrier i den vægtige *Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939* fuldt ud, hvad titlen lover: at kortlægge verdenskrigens påvirkning af dansk litteratur og kultur. Under undersøgelsens gang hæves en masse forfatterskaber ud af glemslens mørke, og de talrige tekster præsenteres med veloplagte, undertiden ironisk farvede referater og indsigtfulde analyser. I det hele taget præges bogen af en imponerende sagkyndighed og detailviden, der bidrager til et nuanceret billede af krigen aftryk; og det komparative perspektiv muliggør en sammenligning af den danske situation med krigen i litterære og kulturelle refleksioner i andre lande.

Som læser skal man dog også være opmærksom på bogens – i betragtning af emnets omfang uundgåelige – begrænsning, som titlen allerede implicit signalerer. Begrebet 'aftryk' er, ligesom 'nedslag' og lignende metaforer, som bekendt ingen analytisk kategori, og Bendtsen diskuterer heller ikke, hvordan mon 'aftryk' kunne konceptualiseres. Om sin metodologiske tilgang til materialet skriver han selv lidt tåget, at den er »en blanding af greb fra litteratur- og historieforskning, hvor jeg i afhandlingen arbejdede med begrebet litteraturhistorie som en af de såkaldte bindestregshistorier og med tryk på historie« (s. 9). Forfatteren er i det hele taget ikke synderlig interesseret i store, styrende teser (selv om bogen indeholder mange værdifulde iagttagelser og småteser), og endnu mindre i litteraturteoretiske overvejelser fx omkring genreproblematikken. Hans intention er at tegne et bredt, stofmættet kulturhistorisk billede, en slags kulturel arkæologi, hvor simpelthen *alt* skal med – en slags 'tæt beskrivelse', som på en vis måde forudsætter en læser, som er mindst lige så begejstret for emnet som forfatteren selv. Hans formål er at

levere et bidrag til »kulturhistorien i Danmark og [krigens] virkninger på dansk kultur« (s. 32). Det gør han glimrende, men den grundlæggende kulturhistoriske vinkel på emnet indebærer, at visse diskussioner i den internationale forskning om litterær bellografi ingen eller næsten ingen rolle spiller i bogen, i hvert fald ikke som analysestruktur. Dertil hører diskussionen om muligheden for at repræsentere krig i det hele taget og i relation til forskellige medier, om krigslitteraturen som den kollektive erindrings medium eller som emotionaliseringens medium, om kropslighed i krigslitteraturen, om krigens metaforik, om sammenhængen med det sublime m.m. Hvorledes krigserfaringen var ansvarlig for et nyt sprog og nye litterære strategier, i særdeleshed for udformningen af den avantgardistisk-moder-nistiske litteratur, har ligeledes været et stort emne i litteraturvidenskaben – Hazel Hutchison kaldte ikke for ingenting sin bog om amerikanske forfattere under Første Verdenskrig *The War That Used Up Words* (2015).

Når det er sagt, må der dog tilføjes, at den almindelige krigserfaring i Danmark – trods de hen imod 5.000 faldne dansksindede og danskere – for det første ikke tåler sammenligning med krigserfaringen i de krigsførende lande. For det andet karakteriseres de danske litterære tekster om Første Verdenskrig – med undtagelse af enkelte tekster fra Bønnelyckes, Nygaards eller Broby-Johansens hånd – ikke netop ved æstetiske nybrud, men snarere ved at holde fast i etablerede skrivemåder og litterære skabeloner. Bendtsen er tydelig i sine domme, når han fastslår, hvor middelmådige eller æstetisk skuffende mange af de undersøgte tekster er. Her er ingen glemte mesterværker at finde, som kunne korrigere den litterære kanon. Det mindsker selvfølgelig ikke teksternes *kulturhistoriske* værdi og retfærdiggør samtidig den mere kulturhistoriske og mindre litteraturvidenskabelige tilgang, som bogen har.

Bogen byder på mange (farve-)illustrationer; der er karikaturer, bogomslag, portrætter af forfattere og lignende med interessante kommentarer. I betragtning af bogens omfang har man nok lov til at se bort fra enkelte slåfejl, en manglende kursivering hist og her og dårlige orddelinger. At to afsnit gentages umiddelbart efter hinanden (s. 459-460), burde et forlag dog lægge mærke til ved sidste gennemsyn. Personregistret (s. 559-564) kunne have været et fortræffeligt hjælpemiddel til at gøre tekstens væld af informationer nemt tilgængelige – men desværre er det helt uigennemskueligt, hvilke af de mange omtalte personer der er taget med (og hvorfor), og hvilke ikke. Den sidste gruppe omfatter i hvert fald rigtig mange. Det er synd, for denne bog havde fortjent bedre. Den er et sandt pionerarbejde, som vil blive stående som standard- og referenceværk, og som gerne kunne blive optakten til en systematisk og længe savnet historie om den danske krigslitteratur gennem tiderne som et bidrag til den internationale forskning om bellografi.

Marta Norheim: Oppdateringar frå lykkelandet. Røff guide til samtidslitteraturen. Oslo: Samlaget, 2017. 396 sider. ISBN: 978-82-5219-419-7. Vejl. pris: 349 norske kr.

Mens litteraturkritik i DR er endegyldigt afskaffet eller rettere, efter laveste fællesnævners princip, afløst af forfatterinterviews og mere eller mindre overfladisk publikumsleflende præsentation, har man i NRK (Norsk Riksringkasting) oprettholdt traditionen tilbage helt fra 1927 for analyserende, perspektiverende og diskret vurderende omtale af nye bøger. Hovedrollen indtages her af Marta Norheim (f. 1955), som både har virket i Bok i P2 og Kulturnytt, og som for en mangeårig indsats blev kåret til »Årets litteraturkritiker« 2002. Siden har hun udgivet essaysamlingen *Friksjonar* (2011), som hun modtog Språkprisen for, og oversigtsbogen *Røff guide til samtidslitteraturen* (2007). Ti år efter sidstnævnte friske bud på en overvejende indholdsorienteret litteraturhistorie kommer så opfølgeren *Oppdateringar frå lykkelandet*, der kort skal beskrives, vurderes og diskuteres her.

Og hvorfor så lige det? Først og fremmest fordi Marta Norheims aktuelle oversigt giver klar, udførlig besked om, hvad der rører sig i den unge norske litteratur. Undertitlen kan forekomme en smule vildledende al den stund såvel lyrikerne som de ældre prosaister er valgt fra, skønt de vel også laver »samtidslitteratur«. Bogen handler nemlig kun om skønlitterær prosa udgivet efter 2005, overvejende den del heraf, som er skrevet af forfattere med debut i selve perioden. Det myldrer derfor med navne og titler, som kun de færreste danske læsere vil kende, og som næppe nogen anden norsk læser end netop Norheim ville kunne have holdt styr på; men de ca. 100 bøger ordnes i overskuelige grupper, sådan at værkerne, næsten udelukkende romaner, fremstår som samlede svar på deres tid, dog vel at mærke gennem de spørgsmål, som kun litteraturen, ikke mediedebatten, kan stille. Dette stædigt gennemførte stof- og indholdsorienterede valg bliver på én gang bogens styrke og faglige svaghed.

Bortset fra det næstsidste af bogens 16 kapitler, en formmæssigt struktureret gennemgang af kortprosa og mere eller mindre realistiske noveller, holder Marta Norheims veloplagt lystlæsende, men alligevel saglige samtidsbeskrivelse konsekvent et *tematisk* fokus. Opmærksomheden rettes mod, hvad bøgerne »handler om«, deres konfliktstof, deres erfarings- og oplevelsesindhold, og derfor jo også deres hovedpersoner, som kritikeren uden undtagelse tager alvorligt og prøver at forstå, skønt mange af dem kan forekomme sære og skæve – eller præcis af denne grund. Hun forholder sig basalt nysgerrig og indtryksåben, hvilket kombineret med suverænt overblik sætter hende i stand til at finde skjulte forbindelseslinjer værkerne imellem. Mest sammenhængsskabende bliver den iagttagelse, at »lykkelandets« mennesker, de gennemgående stenrige nordmænd, ikke befinder sig videre godt med verden, hinanden og sig selv: »sjølv om vi har det bra, har vi det ikkje særleg

bra.« (s. 377). Der tegner sig generelt et billede af ensomme, udsatte enkeltindivider. Og tro endelig ikke, at kriserne kun rammer mellemgenerationen! I henseende til bekymringers omfang ligner de unge og de gamle i den nye norske litteratur hinanden mere, end de ligner den mellemliggende generation, »som har dagane fulle og slit med å turnere alle rollene, inkludert rolla som ansvarleg for dei eldste og dei yngste« (s. 87). Ingen går altså fullstendig fri for smerte. Krisetegnene flourer ikke overraskende især i de bøger, der handler om sygdom: Ifølge statistikken bliver vi sundere, men i litteraturen mere og mere syge, fastslår Norheim nøgternt. Efter kædepræsentation af en stribe nye »tilbagetrækningsromaner« kan hun konkludere, at der ligefrem tegner sig en type i tiden: »menneske i alderen 19-40 som har meldt seg ut, stengt seg inne, gått på en smell eller stukke av frå alt og alle. Dei føler at dei ikkje passar inn, eller dei vil ikkje passa inn i det etablerte samfunnet« (s. 231). Figuren var før i tiden mest en stakkels skuffet, bitter og retningsforvirret mand, men »i dei nyaste romanane er det minst like vanleg at den retningslause er ei kvinne utan at mennene nødvendigvis har snappa definisjonsmakta« (s. 232).

Læg her mærke til den sidste, formentlig Bourdieu-inspirerede glose, som vidner om Marta Norheims med konsekvens fastholdte bestræbelse på at anskue den nyeste litteratur og dens ensomme, udsatte individer i et sociologisk eller i det mindste *socialt* perspektiv. Ingen kriser er for hende individuelle i ordets strenge forstand (s. 130). De isolerede, sårbare personer siger nemlig noget om den verden, de ikke tager del i (s. 351). Kriserne kaster hver gang lys over særlige personlige skæbner, men disse lader sig med fordel opfatte som brudflader eller konfliktzoner, hvor samfundet, tiden eller kulturen støder imod udsatte sjæle, følsomme kroppe, og presser dem ud over kanten (s. 130). Dermed får Norheim også peget på, at når bøger handler om enkeltpersoner med minimalt netværk omkring sig, gør dette ikke værkerne upolitiske eller selvoptagede, selv om romanpersonerne meget vel kan være begge dele (s. 354). Husk i den forbindelse på, at individer af i dag via sociale medier måske nok har adgang til tusinder af kontakter, men at digitaliseringen og den øgede globale medialisering også har gjort det muligt at leve i det norske eller for den sags skyld danske lykkeland uden møder ansigt til ansigt, uden virkelig *berøring* med andre mennesker.

Selv fremtræder Marta Norheim i sin bog som en »oplevelsessulten« læser, der ønsker at blive berørt:

Ein god, skjønnlitterær tekst har evna til å suge lesaren inn og la han eller ho oppleve det skapte universet som ei verkeleg verd så lenge ein er inne i det. Dette er skjønnlitteraturens store force: Vi kan leve os gjennom dei mest forunderlege, usannsynlege og fryktelege historier, vel vitande om at det alltid er sant og ikkje sant (s. 128).

Dette almene credo falder smukt i tråd med en viktig dimension af hendes kritiske strategi, nemlig opmærksomheden på *læserens medskabende rolle*, som teoretisk tænkt af bl.a. Umberto Eco og Wolfgang Iser. Om to efter alt at dømme tidstypiske krigsromaner af Jan Roar Leikvoll (1974-2014) og Liv Mossige (f. 1978) hedder det således, at når historien fortælles af folk, som mangler overblik og forståelse af deres egen rolle, må læseren »inn og operere både som fortolker og som moralsk kompass« (s. 169). Bøger om kærlighed og grænseoverskridende sex mellem helt unge piger og ældre mænd opfatter kritikeren som steder »der ein kan prøve ut det som ikkje kan prøvast ut i det verkelege livet og på rette sida af lova« (s. 259). Idet forfatterne bevæger sig ud i grumset farvand uden at sætte advarselsskilte op, appelleres der netop til læsere, som er voksne nok til at etablere kritisk distance, hvor dette behøves. Eller som det så slagfærdigt hedder om dansepigene i *Bangkok Baby* af Anne Helene Guddal (f. 1982): »Ho handlar. Tenkje kan lesaren gjere« (s. 268). Flere eksempler på receptionsæstetisk anlagte indfaldsvinkler kunne nævnes, bl.a. fra nyere noveller, hvor slutningen er åben og inviterer læseren til at digte videre selv (s. 314).

Nedslag af ovennævnte art kan muligvis efterlade det indtryk, at Marta Norheim begejstret synger med og digter med på hvad som helst. Dette er dog ingenlunde tilfældet. Hun ventilerer således eksplicit skepsis over for de slappe slutninger i påfaldende mange af samtidens norske romaner:

Når det strammar seg rundt ein person, så går han berre på eit tog, og så er det slutt på *den* romanen. Ein annan endar brått og uventa med sjølv-mordet til ein av bipersonene. Ein tredje stoppar bogstaveleg talt i lause lufta, og slik kunne eg halda på. Eg veit ikkje kva dette er eit uttrykk for: Har forfattere nedprioritert slutten og tenkjer at dette ikkje er så farleg? Er det ingen skriveskular som underviser i kunsten å avslutte? Er forfatterne ute av stand til å finne noko og tyr til det første og beste berre for å bli færdig?« (s. 112 f.)

Kritikeren vil her gerne tro på, at der ligger en dybere tanke bag, men kan ikke frigøre sig fra fornemmelsen af,

at forfatteren har gjeve opp og sender meg ut av fengslende historier med eit slapt handtrykk som på ingen måte høver med stemninga boka har sett meg og dei andre leserane i. Vi har jo levd oss inn og blitt kjende og alt, kan du berre forlate oss her? Og på den måten? Vi lesarar har også kjensler! (s. 113)

Sidste sætning og ikke mindst dens lidt læserbrevsagtige, forbrugerklagenævns-lignende tone ville for 50 år siden have sendt en *hardcore* nykritiker op i det

røde felt. Men selv på baggrund af de relativeringer, som dogmet om det litterære værks autonomi berettiget er blevet udsat for siden 1970, vidner Norheims kritik af de slappe slutninger også om et teoretisk og litteraturanalytisk tab. Hvordan en fortælling slutter – eller tilsyneladende ikke slutter – kan i sagens natur ikke beskrives og vurderes uafhængigt af, løsrevet fra tekstens øvrige dimensioner såsom *retorisk struktur* (hvilke talepositioner oprettes og udnyttes?), *tropologi* (hvilke sproglige billeder skabes, og hvad bruges de til?) og *narrativ struktur* (hvilke fortællelag findes der, og hvordan er viden og ikke-viden fordelt imellem dem?).

Skal man forsøge at se Norheims kritik på vegne af det abstrakte læsende »vi« ikke som en kapitulation rent analytisk og litteraturteoretisk, men som en art forsøg på gyldig positionering, understreger den kritikerens forpligtelse over for det læserkollektiv, hun i bogen vil skrive og i radioen vil tale både ud fra og til, samtidig med at ordene vidner om hendes betoning af værdier, vurderinger og ikke mindst – affekter. I den forstand indgår hendes bog måske i litteraturkritikkens aktuelle 'affective turn'. Mindre påvirket, om overhovedet, er den af 'the archival turn' (med den nye interesse for skriveprocessen), og kun punktuelt forholder den sig til 'the spatial turn' og til Stedet i litteraturen, nemlig der, hvor det drejer sig om lokalt funderede kollektive »kommuneromaner« i kapitlet »Tilstandsrapportar«, hvor hun fagligt særdeles prisværdigt går i dialog med Tue Andersen Nexø og dennes *Vidnesbyrd fra Velfærdsstaten* (2016). *Oppdateringar frå lykkelandet* har desuden nogle steder taget farve af den internationalt fremvoksende 'eco-criticism', ikke mindst i kapitel 2 om klimakrise og dystopier, hvor der jongleres med både det 'posthumane' og det 'postapokalyptiske', og hvor det fyndigt hedder, at naturen kommer tilbage i litteraturen, men som noget, vi er i færd med at miste (s. 38). Tankegangen viser sig desuden i læsningerne af den korte og ultrakorte prosa, som trods sit knappe format eller også just i kraft af dette viser sig i stand til at beskrive, hvordan menneskets stilling i helheden ændrer sig i Antropocæn. Vi marginaliseres, vi mister kontrol.

Kontroltab kunne også være en af flere nøgler til forklaring på et fænomen, som kendes både fra norsk og dansk samtidslitteratur, nemlig den hyppige forekomst af lidet reflekterede fortællere/romanpersoner, der, som Norheim udtrykker det, »tænker uden at bruge hovedet«. Fænomenet hænger ifølge hende sammen med bevægelsen bort fra det i almenmenneskelig forstand personlige via det biografisk private over til det intime i litteraturen, men hun hæfter sig også ved, at så mange voksne personer i prosaen af i dag ligesom flygter ind i barndommen, hvis de da overhovedet nogen sinde har forladt den (s. 357). Hvorpå det dog atter understreges, at bøger, som skildrer selvcentrerede, snæversynede, kundskabsløse og løst småpludrende personer, ofte handler om mere end det indsnævrede perspektiv, man umiddelbart kan få indtrykket af (s. 357 f.).

Anmelderen citerer her fra bogens slutkapitel, hvor Marta Norheim indledningsvis slår fast, at den nye norske litteratur er overordentlig 'litterær', skrevet som den meget ofte er, af universitetsuddannede og forfatterskoleudlærte personer. Herefter giver hun sig i kast med det ulyksalige norske modebegreb om »virkelighetslitteratur«, idet hun samtidig beroligende slår fast, at fiktionen skam lever i bedste velgående (s. 334). Når 'autofiktion' alligevel tiltrækker sig stor offentlig opmærksomhed, må det hænge sammen med, at selvskildringer besidder en egen energi og rejser en række problemer, som der knytter sig stærke følelser til. Selv vælger hun over for forfattere som Frank Lande (f. 1981) og Kjersti Annesdatter Skomsvold (f. 1979) den, om man så må sige, ædruelige tilgang at anmelde selvbiografiske romaner *som skønlitteratur* snarere end at grave efter, hvad der er sandt eller ikke i hvert enkelt værk.

Vi har i Danmark en del professionelle læsere af typen 'skrivebordslampe med begrænset udsyn og lille lyst til at kommunikere ud'. En sådan er Marta Norheim så langt fra. Hun er tværtimod en vidende, gavmild og velfunderet faglig formidler, som evner at veksle mellem præcise punktnedslag og øjenåbnerperspektiver. Hendes direkte-til-sagen-approach gør sammen med en livfuld og sprogligt varieret fremstillingsform den nye samtidslitterære guide til et forbilledligt vidnesbyrd om, hvordan der kan bygges broer og åbnes porte mellem Akademia og den læsende offentlighed. Men det forbliver et åbent spørgsmål, om ikke hun går så langt i formidlingens og indholdsorienteringens navn, at det går ud over den litteraturfaglige kvalitet. Man hæfter sig således ved den formelle mangel, at de mange enkelttitler præsenteres uden udgivelsesår, men man spørger også sig selv, hvad der egentlig under især den affektive og den økologiske vending er blevet af *dekonstruktionens* fornyende, bærende indsigt – den, at vi ikke kan nøjes med at undersøge, *hvad* den litterære tekst betyder, men i lige så høj grad må beskrive, *hvordan* den betyder. Hertil hører konsekvent opmærksomhed på retorik, tropologi, narrativitet – frem for udelukkende på 'tema'. Noget kunne tyde på, at 1970'ernes politisering af norsk litteratur og litteraturforskning muligvis fortsat spøger i den forstand, at det for en kritiker stadig er muligt at falde tilbage til 'budskabisme' og 'indholdisme'. Læst i det perspektiv leverer Marta Norheims bog ikke kun en model for effektiv litteraturformidling, men også, mere indirekte, et eksempel på de blinde vinkler, som kan opstå, hvis kritik og litteraturforskning ikke møder værkerne på deres højeste æstetiske ambition.

Erik Skyum-Nielsen

Rettelse

En beklagelig fejl forekommer i min anmeldelse af *Novembersjæl* i *Danske Studier* 2017, s. 213. Jeg hævder, at Bo Alkjær har uret i, at Knut Hamsuns navn ikke forekommer i Emil Frederiksens bog *Johannes Jørgensens Ungdom* (1946). Imidlertid har Bo Alkjær ret: Knut Hamsun er ikke nævnt i den pågældende bog.

Jeg beklager fejlen og undskylder over for Bo Alkjær.

Pil Dahlerup

Bidragydere

Anna Katharina Richter, ph.d., forskningsadjunkt ved Deutsches Seminar, Abteilung für Nordische Philologie på Universität Zürich.

Bo-A. Wendt, docent i nordiske sprog ved Lunds universitet, hovedredaktør ved Svenska Akademiens ordbok, SAOB.

Bodil Rosqvist, fil.dr. i nordiske sprog, assisterende hovedredaktør ved Svenska Akademiens ordbok, SAOB.

Christian Benne, dr.phil., professor MSO i europæisk litteratur og idéhistorie ved Institut for Engelsk, Germansk og Romansk på Københavns Universitet.

Erik Skyum-Nielsen, mag.art. i nordisk litteratur, lektor ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Helene Peterbauer, ph.d., Policy and Project Officer i The European University Association.

Henrik Jørgensen, dr.phil., lektor i dansk sprog ved Institut for Kommunikation og Kultur på Aarhus Universitet.

Henrik Stampe Lund, mag.art, ph.d. i litteraturvidenskab, chefkonsulent ved Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet.

Jan Rosiek, dr.phil., professor ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Jens Bjerring-Hansen, ph.d., lektor ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Jens Lohfert Jørgensen, lektor i dansk litteratur ved Institut for Kultur og Globale Studier på Aalborg Universitet.

Jürg Glauser, dr.phil., professor emeritus ved Deutsches Seminar, Abteilung für Nordische Philologie på Universität Zürich.

Jørgen Schack, cand.mag., seniorforsker ved Dansk Sprognævn.

Lisbeth Worsøe-Schmidt, fhv. lektor ved Institut for Informationsstudier på Københavns Universitet.

Marita Akhøj Nielsen, leder af projektet »Musik og sprog i reformations-tidens danske salmesang« i Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Mikkel Bogh, kunsthistoriker og direktør for Statens Museum for Kunst. Har senest udgivet bogen »Tæt på. Intimiteter i kunsten 1730-1930«, SMK 2016.

Pär Nilsson, licentiand i svensk ved Lunds universitet, formand for Nordiska föreningen för lexikografi og redaktør ved Svenska Akademiens ordbok, SAOB.

Stephan Michael Schröder, dr.phil., professor i nordisk kultur og litteratur ved Institut für Skandinavistik/Fennistik på universitetet i Köln.

Tine Roesen, lektor i russisk litteratur ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier på Københavns Universitet.

Aage Jørgensen, cand.art., lektor emeritus ved Langkær Gymnasium i Aarhus.

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier udkommer normalt med ét bind om året. Abonnement på tidsskriftet kan tegnes i enhver boghandel for 275 kr. årligt inkl. moms (ekskl. ekspedition). Man kan dog erhverve det billigere ved at indmelde sig som medlem i Universitets-Jubilæets danske Samfund, hvis kasserer er Simon Skovgaard Boeck, Gammeldansk Ordbog, Christians Brygge 1, 1219 København K. Årskontingentet er kr. 250, hvortil lægges forsendelsesgebyr (porto + ekspedition). Medlem kan enhver blive.

To our members abroad: You are kindly requested to pay your membership fee, DKK 275 (inclusive of postage and packing) to the Giro account of the University Press of Southern Denmark, swiftbic: dabadkkk, IBAN: DK 24 3000 0008 0420 20. Please note that UJDS can bear no unintentional reduction of your annual contribution caused by charges. If you pay by a Giro transfer, either a foreign Eurogiro or a Swift transfer, you are kindly requested to pay the service charge of DKK 30 that is a total of DKK 305.

For årskontingentet får medlemmerne tilsendt en del af de i årets løb udsendte bøger, herunder altid *Danske Studier*, mens andre tilbydes dem til en favorabel subscriptionspris. Medlemmerne kan derudover købe tidligere udsendte – ikke udsolgte – publikationer til reducerede priser. Medlemsleveringen for 2018 består af: Sv. Eegholm-Pedersen: *Mothstudier. Kildegrundlaget for den første store danske ordbog* (nr. 592), Kathrine Thisted Petersen: *Udviklingen af inkorporation fra gammeldansk til moderne dansk – fra umarkerede kasusformer til markeret artikelløshed og enhedstryk* (nr. 596), *Ømålsordbogen*, bd. 12 (nr. 598) og *Danske Studier 2018* (nr. 597).

INDHOLD

Jørgen Schack: Perfektum participium som adjektivisk prædikativ

Anna Katharina Richter og Jürg Glauser: A neglected manuscript. A Danish version of *Amadis de Gaula*

Helene Peterbauer: Revisiting the (Proto-)Feminist Traits of Leonora Christina's Life and Work through Nina Karin Mosen's *Jammersminne*

Jens Bjerring-Hansen: Fremmede blikke. Ekkoer fra 1700-tallet hos Georg Brandes

Jan Rosiek: Fatal forførelse. Retorisk-etisk narratologi og Olivia Levisons »Loreley«

Jens Lohfert Jørgensen: Et spørgsmål om legitimitet. Om nogle aktuelle tendenser i dansk litteraturhistorieforskning

Foruden jubilæumsanmeldelser og en lang række anmeldelser

ISBN 978-87-408-3195-5

9 788740 831955

DANSKE STUDIER 2018